

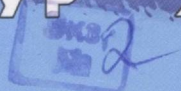
R 566/2004/2

ТАФАККУР

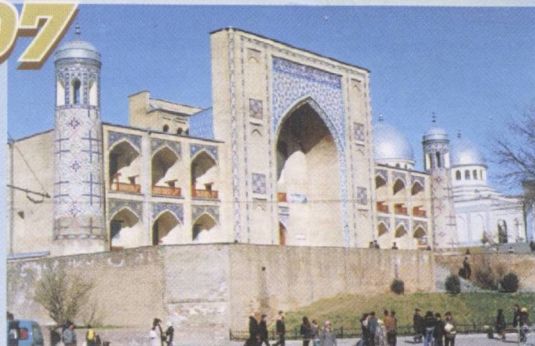

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

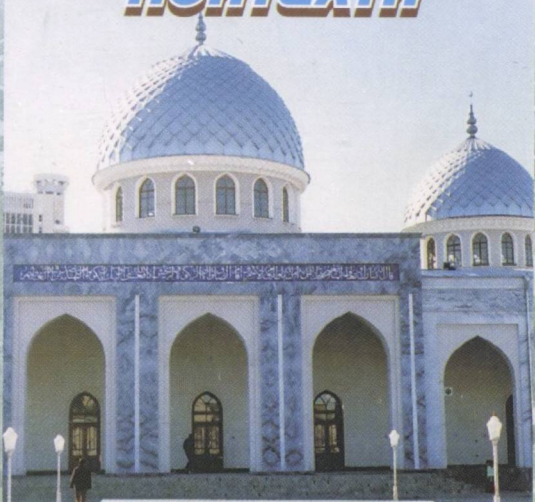
ТАФАККУР 2/2007

2007

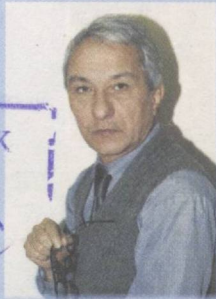
**Тошкент — ислом маданияти
пойтахти**

MANNIY KASHA SOG'INCHI

O z B K

Экс

Манний кашани биласиз: сутга қориб пишириладиган бўтқа, парҳез таом. Қаранг, шундай фором хўрақдан камина бебаҳраман — чимхўрликка даво қайда! Боз қарангки, шу емакни хуш кўрганимда мен бутунлай бошқа одам бўлиб кетар эканман. Қанақа одам — бунисини энди қўверинг.

Гап шундаки, биз томонларда (ўзга жойларда ҳам шундай бўлгандир) бир таомил бор эди: хизматчи, зиёлироқ кишилар болаларини (она уйда ўтириб!) детсад аталмиш тарбияхоналарга берарди. Бу муассасада хийла оврупоча алвонга кирган ёш авлод кейин рус мактабига йўлланарди. Ўша замонда бу ҳол келажакда “одам бўлмоқ”-нинг асосий шартларидан эди-да. Мен ҳам денг, ана шу йўлдан қориб детсадга қатнаганман. Қатнаганман-у, бир-икки ой ўтмай, кашахўрликдан безор бўлиб бормай қўйганман...

Албатта, русча таълим кўрганларнинг аксарияти замоннинг пешқадам одамлари бўлиб етишгани маълум. Эшикдан киришда икки киши қамти келса, “Ўзларидан бўлсин, сиз ўрнчага устароксиз”, дея бири иккинчисига мулозамат қилгани нақли ҳам ўша даврларга мансуб. Аммо гўдаклик чоғидан бегона тил, бошқа бир адабиёт, ўзгача муомала-муносабатлар муҳотида тарбия топганларнинг баъзилари улғайганда миллий заминга қайтиши осон кечмаслиги ҳам бор гап. Дейлик, бундайларнинг сеvimли адабий қаҳрамони бир умр Отабек ёки Кумушбиби эмас, Павел Корчагин билан Павлик Морозов бўлмаса-да, Онегин ёки Анна Каренина бўлиб қолаверади (бунинг-ку жилла ёмон жойи йўқ); сеvimли оҳанглари ҳам мақом, миллий куй-қўшиқлар ўрнига, аввало — рок, реп, жаз... У ёнига шарҳ даркор эмасдир.

Лекин бугун, хайриятки, миллат болалари миллий мактабларда таҳсил кўради, миллий руҳда тарбия олади. Бунга барча имконият мавжуд. Шунга қарамай, кейинги вақтда бир тамойил пайдо бўлган: айрим ота-оналар фарзандларини (асосан шаҳарларда) яна оврупоча мактабларда ўқитишни афзал кўраётир. Нега бундай? “Ўзбек мактабида бола чаласавод бўлқовотти, яхши ўқитмийди” (рус мактаби ҳам қолиб, ўғлини ундан-да “зўрроғи”га берган танишимнинг гапи). Шунча эътибору ғамхўрликлардан кейин ҳам-а?!

“Зўрроғи”... аллақандай маданий марказлар қарашиб турадиган махсус синфлар экан. Болани унга жойлаш ҳам “ўзи бўлмасмиш”. Чунки эрталаб автобусда ўзи олиб кетиб, ўзи келтириб қўярмиш-да. Текин тушлик овқатлари ҳам алламбало — анови манний кашалар қолиб кетган энди! Бир неча тилни ўргатармиш. Шубҳасиз, биринчи навбатда ўша — “муסיқанинг пулини тўлаган” мамлакат тили, унинг маданияти, зеҳнияти... Бундай даргоҳлардан келажакда чинакам миллат фарзанди ўрнига осмондан тушган космополитлар чиқишига нима дейсиз?!

Ўтган аср бошида Бехбудий ҳазратлари миллат фарзандларини икки эмас, тўрт тилни эгалламоққа даъват этганлар. Биз эса тўрт эмас, ўн тилни билишини орзу қиламиз. Аммо фарзандларимизнинг дастлабки таълимни она тилида олиши, миллий мактабда, миллий руҳда тарбия топиши тарафдоримиз, холос.

Бизга нима бўлди? Одатдаги бегонапарастликми бу ёки яна манний кашаларни соғиниб қолдикми? (Оббо, ўзбекча ўқиганимиз тагин панд берди-ку: “манная” бўларди шекилли...)

А.А.А.

TAFAKKUR

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Тахририят:

Дамин ЖУМАҚУЛ
(масъул котиб)
Холли НОРБОЙ
(бўлим мудир)
Шоҳ САНАМ
(бўлим мудир)
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бўлим мудир)
Наргиза УСМОНОВА
(саҳифаловчи)
Журнални безашда Машраб
НУРИНБОЕВ олган суратлардан
фойдаланилди.

Жамоат кенгаши:

Дилором АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ
Муҳсин АШУРОВ
Хуршид ДАВРОН
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Баҳодир ЗОКИР
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайридин СУЛТОН
Нурислом ТЎХЛИЕВ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОЙ
Фарҳод ҲАМРОЕВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши
Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган.
Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва мўъжизалар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.
Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68
139-05-19

Журнал андозаси тахририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.
"Шарқ" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.
2007 йил 5 март куни босмахонага топширилди. Қўғоз бичими 70x100 1/16, 6 босма тобқ. 3307-бўжуртма.
Нашр адади 3300 нусха.

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

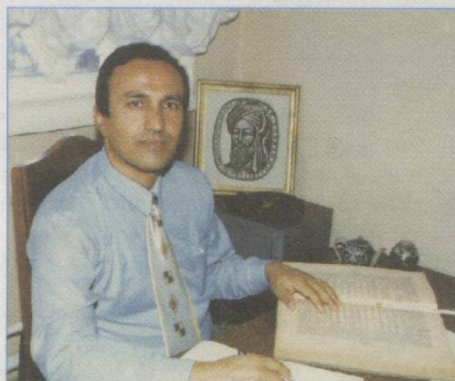
Дунёни бир бутун кўрмоқ истаги. Ўзбекистон халқ шоири Усмон АЗИМ билан суҳбат.....4

ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ

Баҳодир ЗОКИР. Фарб тамаддуни: инқироз аломатлари.....12

РОСТЛИК — ХАЛОСЛИК

Нусратулла ЖУМАХЎЖА. Илм — ҳалоллик майдони.....24

Нусратулла ЖУМАХЎЖА

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Зебо МИРЗО. Ишқ — қалбимнинг ёлғиз эгаси.....30
Нодира АФОҚОВА. Чўлпонона муножотлар.....36

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

НАСР ЖАВОХИРЛАРИ

Нодар ДУМБАДЗЕ. Кўрнамак. Ҳикоя.....40

СУРАТ ВА СИЙРАТ

Шухрат РИЗО. Режиссёр.....54

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Абдулла АЪЗАМ. Фан ва дин: қайта
тирилиш.....66

НАВОИЙ СОҒИНЧИ

Азиз ҚАЙУМОВ. "Қилма ситез..."76

ЖАВОНДАГИ ЖАВОХИР

Наим КАРИМОВ "Ижодий саёҳат"
таассуротлари.....78

Шухрат РИЗО

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Шоислом АКМАЛОВ. Тинчлик йўли-
даги собитқадамлик.....86

Саида АЪЗАМХЎЖАЕВА. Ижтимоий
идеал рўёби.....87

Йўлдош МАХМУДОВ. Асл мағзи —
инсонпарварлик.....88

Қумри АБДУЛҲАСАНОВА. Шартнома
маданияти.....89

Барно ҲАМРОҚУЛОВА. Оила тар-
бияси — қудратли омил.....90

Саида ҚУРБОНОВА. Ёзувчининг
бедор ўйлари.....91

Аббос МИРЗОРАҲИМОВ. Тошбосма
тарихи: чалкашликми ёки хато?.....92

Наргиза ЮСУПОВА. Биринчи ўзбек
социологи.....93

Гулруҳ ТОШЕВА. Қадимий эътиқод
излари.....94

Журналнинг инглизча мухтасар
мазмуни.....95

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

DUNYONI

BIR BUTUN KO'RMOQ ISTAGI

Ўзбекистон халқ шоири Усмон АЗИМ билан суҳбат

— Бадиий ижод, хусусан, шеърятда айрилиқ, ҳижрон, ғамбодалиқ каби маҳзун туйғулар ифодаланиши табиий, албатта. Сизнинг шеърларингизни ўқиган киши шулар қаторида қорли кечанинг, юракка ботадиган муз парчасининг нашъасини ҳам туяди. Муҳаббатнинг ширин азобини мусаффо қор таровати билан уйғун ҳис қилади. Руҳан тетиклашади, кишни, ҳатто ҳижронни қўмсайди. Бунинг сири нимада? Адабиётчилар айтганидек, ижодкорнинг поэтик маҳоратидами ёки айрилиқ билан қаҳратоннинг мутаносиблигидами?

— Мен билан суҳбатга тайёрланаётганингизда киш ҳақидаги шеърларимни кўпроқ ўқиган кўринасиз... Аммо саволингизда жон бор: Сиз айтган ўша “маҳзун туйғулар” адабиёт учун қадрли, битмас-туганмас мавзулар манбаидир. Улардаги ошқору пинҳон драматизм, фожиавийлик, дарднинг улканлиги эса шоир руҳининг теранлашувига, фикратининг юксалишига имкун яратади. Бу ҳол чинакам истеъдод билан нурланса, ҳақиқий санъат асарлари дунёга келади. Умуман, ғуссада ҳаётбахшлик бор. Унинг қандай пайдо бўлиши алоҳида мавзу. Фақат бу ўринда ҳақиқий ижодкорга ҳамиша ҳамроҳ юрадиган ғусса — унинг бир кам дунё ўйинларидан ўртаниши, мукамалликни қўмсаши, бир сўз билан ифодалаганда, СОҒИНЧ туйғуси эканини айтиш кифоя деб ўйлайман. Бу туйғу китобхон шахсининг шаклланишида, адолат ва адолатсизликни, ҳалоллик ва қаллобликни теран ҳис қилишда муҳим ўрин тутати. Шу сабабли адабиёт қаҳра-

монларини мудом драматизмга бой, тугёнли йўлларга бошлайди. Бундай асарлар одамларга бировнинг дардини ўзиники каби туйиш фазилатини инъом этади. Энг муҳими, китобхон сўзининг илоҳий кудратини англайди. Ҳаётга янгича, тийрак кўз билан қарай бошлайди. Дунёни мукамал кўрмоқ учун ўзи ҳам ўзгариши, комиллик сари интилиши лозимлигини ҳис қилади. Туйғу ва сўз мутаносиблигида пайдо бўладиган гўзаллик уйғунлигидан ҳайратга тушади. Энди у ўткинчи ҳою ҳаваслардан ўзини олиб қочади. Юраги ҳақиқат шарпасини сезади. Оқибатда ўткинчи ҳиссиётлар ногорасига муқом қилмайдиган Шахс сифатида шаклланади. Китоблардан жон-танига ўтиб, руҳини аллақайларга бошлаб бораётган кучни танигандай бўлади — Илҳом! Инсонни ғафлатдан уйғотиш учун Парвардигор ҳас-сос юракларга ҳадя қилган буюк инъом! Ўша — Яратганга элтадиган йўлнинг долғали шуъласи!

Адабиёт шахсининг бутунлигини ҳуш кўради. Масалан, мунофиқ кимса ёзувчи сифатида ҳам шу тарзда қолади. Феъл-атворининг ноқислиги сабаб, бир қарашда истеъдодли кўринса ҳам, асл адабиётга дахли бўлмайди. Баъзан эса унга жиддий зарар ҳам етказади. Тарих шохид: фақат ва фақат тили билан дили бир зотларгина катта Адабиётни яратган. Алишер Навоий, Пушкин, Лев Толстой...

Бу гаплар айтишгагина осон. Унга амал қилиш, сурат ва сийрат мутаносиблигига эришиш эса ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Эҳтимол, юракка етадиган самимий асар яратишнинг энг муҳим шarti ҳам шудир.

Адабиётдаги гўзалликини ҳис этиш — инсоннинг маълум даражада камолга эришганидан далолатдир. Парвардигорга самимий бир ибодатдир. Бинобарин, илҳомли ижодда ҳамиша илоҳий ибтидо бор. Бир шеър:

Дунё
ва одам ҳақида ёз.

Худо
кўнглингга солганини ёз
дунё
ва одам ҳақида.

Одам ҳақида
одам айтганини ёзма.

Умуман,
бировнинг
гапига кирма
шеър ёзаётганда.

Ҳатто ўзининг ҳам.

Чунки
хамма ёлгонларни
ўзинг
ёзгансан,

барча
чин сўзларинг
Оллоҳдандир.

Хуллас, ҳақиқий шеър илоҳий бир инъом эканига шубҳам йўқ.

— Яратилган ҳар бир асар ижодкор табиятини ҳам намоён этади. Ай-тайлик, айрим қаламкашларнинг қораламалари ўта сунъий, “маданий” бўлгани боис ҳаётдан йироқ. Сизнинг шеърларингизни эса ойга, юлдузга боқиб, нимтабассум билан оҳиста, гўёки алла айтгандай оҳангда ўқиб бўлмайди. Улар ҳаёл суришга, мушоҳада юритишга ундайдиган сокин денгиздан кўра, кишида тинимсиз ҳаракатга майл уйғотадиган, ундаги лоқайдликни жўшқинликка айлантирадиган асов дарёга ўхшайди. Назаримда, ўзингиз ҳам хотиржамликни ёқтирмайсиз...

— Мен ўзининг асарларига ўхшамаган ёзувчини кўрмаганман. Ёзилган асар — адибнинг ўзи. Бошқача бўлиши мумкин эмас. “Анна Каренина — мен” деган эди Лев Толстой. Ёзувчининг ҳаётга, одамлар ва жамиятга муносабати унинг асарларида акс этади. Ҳақиқий истеъдод самимиятидан сув ичган асарлар дунёнинг расман эътироф қилингандек эмас, ўзгачароқ, тегинроқ, юксакроқ, гоҳо фожиалироқ ва... ҳаққонийроқ моҳиятини аён этади. Натижада одамнинг олами ва ўзини таниш жараёни бир қадар бошқача тус олади. Китобхон ўзини ва дунёни ўзгачароқ мезонлар асосида баҳолай бошлайди. Инсон руҳиятида, демакки, жамиятда ҳам эврилиш юз беради...

Адибларга келсак, улар ҳамиша безовта одамлар бўлган. Бу фикр исботи учун буюклар ҳаётини эслаш кифоя. Масалан, Лев Толстой хотинини-ку қўятуринг, ҳатто подшоҳ билан, черков билан ҳам зиддиятга борган. Байрон, инглиз жамиятидаги сохтагарчиликлар жонига теккач, Юнонистон озодлиги учун курашгани кетган ва ўша ерда қурбон бўлган. Навоий ҳазратларининг миллат шаъни йўлидаги шахдини (ўзбек адабиётини юксалтирган шахд!) биласиз. Ҳатто Чеховнинг бир қарашда сокинга ўхшаган умри ҳам пинҳону ошкор изтироблар ичида кечган. Бу буюк адиб истеъдоднинг энг қаттол кушандаси — йўқчилик билан тинмай курашган. Ёхуд Машрабнинг дунёга исёнини кўз олдингизга келтиринг... Ўн йиллаб қамокда ётган Нозим Ҳикматни юртидаги ҳукмрон доиралар ҳануз хушламайди. Аммо барибир адабиёт ўжар. У безовталанмасдан туролмайди. Безовталиқ — истеъдоднинг табияти. Шу сабабми, барча замонларда ўзини, жамиятни ҳар шаклдаги қолиплардан озод кўришга уриниш улуг адиблар учун иймону виждон иши бўлиб келган. Буюк адиблар ҳамиша куч-қудрат тарафида эмас, эзилгану хўрланганлар томонида бўлган. Шунинг учун ҳам, шўроларга қасида ёзиб қилпиллаганлардан қанчалик нафратлансак, мазлум халқи ғамида куйиб-ёнган жадидлар билан шунчалик фахрланамиз. Дунё — нотўқис. Адабиёт шу нотўқислик гирдобиде қолган нотавонлар дардини ифодалайди, бошқаларга етказишга ҳаракат қилади...

Ўзимга келсак, дунёга қараб, бир камлигини англасам-да, уни бутунроқ кўришни истайман. Менда ўсмирларга хос максимализм ҳозир ҳам озроқ бор. Қорни тўқ, ғами йўқ давраларда аранг чидаб ўтираман. Мансабга эришганида бир бошқа, ундан мосуво бўлгач, яна ўзгача товланадиган кимсалардан ҳазар қиламан. Пулдорларга тубанларча илтифотни кўриб-ку кўнглим айнийди. Ҳозир, таассуфки, айримлар ҳаром йўл билан пул топишни фазилат деб билади. Маоши ҳемири-ю, дангиллама ҳовлилар қурган (ва ҳар эҳтимолга қарши, бировнинг номига ўтказган), “амириқонча” миллионларни пасқам жойларга тахлаб қўйганлар ҳам кам эмас. Энг чатоғи, баъзи бировларда “мансаб — ҳаром-ҳариш йўл билан пул топиш манбаи” деган фикр пайдо бўлиб қоляпти. Бу жуда ёмон. Ўғирлаганларини давлатга қайтариб беришга мажбур бўлаётган қаллобларнинг кимлигини бир тасаввур қилинг... Наҳотки, катта-катта лавозимларга кўтарилган шундай кишиларни эл-юрт олдидаги масъулият, Президент ишончи, қонуний жавобгарлик туйғулари ташвишга солмаса?! Янада ажабланарли жойи шундаки, улар бу ҳолдан заррача пушаймон эмас. Ундан ҳам ёмони — бундайлардан юз ўгириш ўрнига ялтоқилик қиладиганларнинг кўпаяётганидир... Аслида, бутун жамият бу қаллоблардан юз ўгириши, улар элдан айрилиб, ўз қилмишларини адлу инсоф тарозисига солиб кўриши керак эмасмиди!..

Мен безовталигимнинг бир шингилини айтяпман, холос. Чунки халқимиз, Ватанимиз тақдири мен учун ҳамма нарсадан азиз.

— Инсоний ғурур ҳақида кўп ёзасиз. Бот-бот аждодларнинг нақадар мағрур бўлганини таъкидлайсиз. Сафдош дўстингиз Хуршид Давроннинг “Алпомишни уйғотайлик” деган таклифи Сизни ташвишга солади. У уйғонса, бугунги феъл-атворимизни кўриб, номусдан ўлади, деб орланасиз. Бундай куйинишингизнинг боиси нимада? Сизнингча, беор, ғурурсиз кимсалар шу қадар кўпми?

— Бу саволингизга жавоб бериш учун йигирма йиллар ортга қайтишга тўғри келади.

Шўролар замонида унча-мунча ҳақиқатни очик ифодалаш имкони бўлмаган. Шу сабабми, “эзоп” тили адабиётда, айниқса, шеърятда жуда ривожланган эди. Хуршид Даврон ўша кезлари “Алпомишни уйғотайлик” деб ёзиб қолди. Кўнглида Ватан туйғуси борларнинг ҳаммаси хурсанд. Чунки Алпомиш уйғонса, Ватанини ўзгаларга бериб қўядими?! Кулини кўкка совуради-ку уларнинг...

Ана шу кезлар газетада ҳурматли бир танқидчимизнинг мақоласи пайдо бўлди. “Зийрак” мунаққид саволни кескин қўйган эди: хўш, Хуршид Даврон Алпомишни уйғотиб, унга нима иш буюрмоқчи?.. Ҳамма лол. Карахт. Негаки, аслида ўта фаросатли бу одам довдираб бунақа савол бериши мумкин эмас... Кўча-кўйда, давраларда адабий жараёнда анчадан буён кўрилмаган бу тарздаги ҳодисанинг қизғин шарҳи: биров у дейди, биров — бу. Матбуот орқали жавоб бериб бўлмаса... Мен, одатдагидай, чидай олмадим. Ўша одамга кўнгирак қилдим-да, у ҳақдаги ҳамма фикримни очик айтдим. Сўнг ҳали Сиз кўзда тутган шеърни ёздим. Бундай гаплар рўй-рост эмас, кўпинча пасқам жойларда айтилиши расм бўлгани учун “махфий” ҳам деб қўйдим. Бу сўзда Хуршиднинг шеъридаги пинҳоналикни ўзи-ча ошкор қилган ўша шоввознинг устидан кулиш ҳам бор эди...

Бу — ўтган кунлардан бир лавҳа.

Аммо ҳозир шу шеърни ўқиб туриб, ўша замонда Алпомиш руҳининг уваланиб кетаётганидан, ўз халқи тақдиридан йироқ, унинг туб манфаатларини ҳис қилолмайдиган кимсалар пайдо бўлаётганидан, сотқинлик сиртмоғи ҳалол одамларнинг ҳам бўйинини чирмаётганидан нақадар ташвишга тушганимни ҳис қилдим ва ҳануз бу туйғу мени тарк этмаганини англадим. Бугун мамлакатимизда кўнгилни қувонтирадиган ўзгаришлар кўп, албатта. Масалан, жадаллик билан барпо этилаётган мактабу коллеж иморатларини кўриб таҳсинлар айтасиз. Фан олимпиадаларида, турли мусобақаларда фахрли ўринларни қўлга киритаётган ўқувчи ва талабаларимиз кам эмас. Шубҳасиз, бу ютуқлар юртимизда амалга оширилаётган зўр ислохотлар самарасидир. Бироқ таъбни хира қиладиган жойи шуки, олий таълим соҳасида эски бир иллат — таъмагирлик балоси ҳамон барҳам топгани йўқ. Ўқишга киритиш жараёнини қўяверинг, айрим ҳаромтомоқ домлалар одатий имтиҳону синовларга ҳам “нарх” белгилаб олгани ҳақидаги гаплар ҳам бот-бот қулоққа чалинади. Пораҳўрларни ҳатто ҳуқуқ-тартибот идоралари кўраётган чоралар ҳам ҳайиқтирмаётганга ўхшайди. Бу ҳол оғир оқибатларга олиб келиши мумкин. Ахир, ҳалоллик деган тушунча ёш авлоднинг тасаввуридан қувиб чиқарилса!.. Бунга кўриб кўрмасликка, билиб билмасликка олишга ҳеч биримизнинг ҳаққимиз йўқ. Аҳвол шу тарзда давом этаверса, ҳадемай ақлу заковат, истеъдоду меҳнат ҳақида гапирилганда лабларда истехзоли табассум зоҳир бўладими деб кўрқасиз...

Демак, фақат пораҳўрларнинг ўзинигина “гурусиз инсонлар” деб ҳисобласак ҳам, бундай номуссизлар — на Худодан, на бандасидан кўрқадиган кимсаларнинг айниқса таълим соҳасида илдиз отиши миллат келажаги учун бениҳоя хавфлидир.

— Бугунги кунга келиб Шарқу Фарб ўртасидаги масофа қисқарди. Бошқача айтганда, глобаллашув жараёни тезлашди. Афсуски, шу жараёнда кишилик жамияти ахлоқий мезонлардан тобора йироқлашиб бораётир. Аслида бунинг акси бўлиши, тамаддунлар бир-бирини юксак маънавият билан бойитиши керак эмасмиди?

— Керак эди. Баъзи ўринда шундай бўлди ҳам. Афзалликларга тез кўнишимиз боис бунга кўп ҳам эътибор беравермаимиз. Чунки эзгулик инсонга нону ҳаводай гап. Аммо башарият олдинга бир қадам босиши учун минглаб муаммоларни ечишига тўғри келади. Шу сабабдан бўлсамикан, нуқсонлар, камчиликлар ва муаммолар ҳақида кўпроқ гапирилади. Бу ҳам табиий ҳол.

Биз мамлакатимизни илғор, ўзбек халқини замонавий миллат мақомида кўришни истаймиз. Ўзбекистонда замонавий технологияни ўзлаштириш даври бошланган. Аммо Шарқу Фарбнинг яқинлашуви, глобаллашувдан келадиغان қулайликлардан биз қандай фойдаланишимиз лозим?

Шу ўринда “замонавий миллат” тушунчасига изоҳ бериш зарурати сезилади. Глобал бозор оқибатида юзага келаётган постиндустриал ахборот муҳити, бизнингча, бир томонлама ривожланмоқда. У бутун жаҳонни умумий бир бозорга айлантириб бўлди ҳисоб. Бозор эса, табиийки, фойда йўлида ҳеч нарсадан қайтмайди. Уни муайян маънавий-ахлоқий доирада ушлаб туриш учун инсон эътиқодда собит бўлмоғи даркор. Интернет ва

бошқа замонавий технологияларни фақат ва фақат ахборот воситаси деб билсаккина буёғга эришиш мумкин. Уни инсон руҳига озиқ берадиган ягона манба сифатида қабул этиш эса бу жараёнга биздан олдин кирган айрим Оврупо халқларининг хатосини такрорлаш бўлар эди. Оқибатда қорни тўқ “тор мутахассис”лардан ташкил топган, лекин руҳи ва юраги тор миллатга айланамиз. “Маданиятли халқ” деган улуғ мақомимиздан жудо бўламиз. Хусусан, адабиёт ва санъатга моддий манфаат келтирадиган манба сифатида қараш, уни эрмакка айлантириш — ҳар ҳолда бизга ярашмаган иш...

Хўш, бунинг олдини олиш мумкинми? Мумкин. Бунинг учун маданият, санъат ва адабиётни асраб-авайлаш, ривожлантиришдан тортиб, уларнинг табиатини тушунишга қадар бўлган қарашларимизни қайта кўриб чиқишимиз керак. Айниқса, китоб чоп этиш масаласига жиддийроқ ёндашмаса бўлмайди. Бунда тор нуқтаи назар эмас, ижтимоий манфаатлар асос бўлмоғи даркор. “Адабиёт яшаса — миллат яшар” деган эди жонкуяр Чўлпон. Бугун бу ҳикмат мағзини чуқур англамоқ фурсати етди. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, фақат замонавий технологияларнигина ўзлаштирган миллатлар инсониятнинг олий ва эзгу тилакларига эш бўла олмаяпти. Юксак маънавият ва илғор технологияни омухта этолсаккина, биз ҳақиқий маънодаги замонавий миллатга айланамиз.

Фарбу Шарқ яқинлашувига келсак, демократия ва инсон ҳуқуқлари каби масалаларга минг-минг йилларнинг синовидан ўтган маънавий-ахлоқий мезонларимиз асосида ёндашганимиз маъқул. Биз эркинлик билан беҳаёликни, ҳақиқий ижодкорлик билан дидсизликни фарқламоғимиз зарур. Эрмакка битилган китоблар, кинофильмлар, кўшиқлар чегара билмай онгимизга, шууримизга бостириб қиряпти. Улар ўзбекнинг мақом эшитиб, Навоий ва Қодирийни ўқиб юксалган диди устидан оқава ағдариб, “руҳингизни санъатнинг покиза суви билан суғордик” деб ишонтиришга уринмоқда...

— Адабиётнинг бугунги даражасидан кўнглингиз тўладими? Гувоҳи бўлаётганимиздек, янги асрга келиб чинакам санъат асарларининг ўрнини маиший мавзудаги “ҳазми енгил” олди-қочдию қўйди-чикдилар эгаллаб олди. Бошида кўпчилик буни ўтиш давридаги бир ҳолат, ҳадемай бозорнинг ўзи уларни синдиради, деган фикрда эди. Аммо, аксига олиб, улар кун сайин харидоргир бўлиб бормоқда. Бу ҳолни кўриб, наҳотки ўқувчининг диди, савияси, маънавий эҳтиёжи шу қадар тубанлашиб кетаётган бўлса, дея ўйлашиб қоласиз. Сизнингча, ана шундай мураккаб бир даврда замон адабиёти ва унга муносабат қандай бўлмоғи лозим?

— Бу саволга қисман жавоб бердим. Ҳозирги адабиётдан эса, очиги, кўнглим тўлмайди. Биз адабиётни чарчатдик. Ижодкорлар турмуш ташвишларидан бўшамай қолди. Чинакам профессионал шоир ва ёзувчилар жуда кам. Ёзиш борган сари ҳаваскорларнинг ишига айланиб кетяпти. Шахсан ўзим кўнглига қувонч бағишлайдиган зўр ўзбекча китоб ўқимаганимга анча бўлди. Ёш истеъдодлар бир-икки машқларини эълон қилгач, кўздан ғойиб бўляпти. Улар турмуш ташвишларига ўралашиб қолаётир. Ёш ижодкорларни маълум бир даражагача қўллаб-қувватлаш тизимини янада такомиллаштириш лозимга ўхшайди. Истеъдодни тарбиялаш, қадрлаш керак ахир!

Бугун ҳаётимизнинг барча жабҳалари ислоҳ қилинаётир. Табиийки, бу ислохотлар ижодий ташкилотларда ҳам кечмоқда. Менимча, шу жараёнда ёзувчилар ташкилоти, кези келганда, ижодкорлар касба уюшмаси ваколатига хос вазифаларни ҳам зиммага олмоғи лозим. Бу жуда зарур. Негаки, ижодкор аксарияти “фойдахўр” нашриётлар билан бир ўзи юзма-юз қолди. Қалам ҳақи, нашр қилинган асарларга ҳақ тўлаш аллақачон рамзий тус олган. Янгича мақомда ишлайдиган ижодий уюшма нашриётлар, шунингдек, Матбуот ва ахборот агентлиги, “Шарқ” компанияси, Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, “Ўзбекино”, “Ўзтелерадио” сингари ташкилотлар билан ўзаро манфаатли шартномалар тузмоғи даркор. “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги Қонунни ҳам самаралироқ ишлатиш даври келди... Ёзувчилар вақти-вақти билан йиғилиб, муаммоларини жиддий муҳокама қилмаётгани оқибатида адабиёт теварагидаги уч-тўртта ишбилармон бирлашиб, ўзларининг ҳамтовоқларини “мумтоз ёзувчи” деб бемалол эълон этиб юборяпти. Андишасизлик орқасида бундай “мумтоз”ларнинг баъзилари мактаб адабиёт дарсликларига ҳам “кириб” қолган эди, хайриятки, кейинги вақтда бу ҳолга барҳам берилди...

Хуллас, руҳни тарбиялайдиган, маълум бир тарзда муаллимлик ролини ҳам бажарадиган адабиётни бой беришдан сақланмоғимиз даркор. Ўзбек миллий санъати ва адабиётининг бозори, масалан, инглиз, рус санъати ва адабиётининг бозоридан кўра неча ўн марталаб тор. Шунинг учун миллатимиз руҳининг пойдевори бўлган бу соҳаларни фақат бозор ихтиёрига ташлаб қўйиб бўлмайди. Унга чинакам мадад керак. Назаримда, адабиётдаги муаммоларни жиддий ўрганиб чиқиб, зарур чора-тадбирлар кўришга энди жазм этса бўлади. Бу ишни эртага қолдирсак, кўп нарсა йўқотамиз.

Бугунги парокандаликдан эса асосан истеъдодсизлик фойда кўряпти. У эрмак жанрини яратди ва китобхоннинг дидини бузишдек “катта иш” билан мунтазам шуғулланмоқда. Бундай “асар”ларни арзон хитой молларига ўхшатса бўлади. Харидор (китобхон, томошабин) “бугунга яраб турса бўлди” қабилида иш тутмоқда. Бу жараёни “бозорнинг ўзи синдиради” дегувчилар, афтидан, унинг “феъл-атвори”ни дуруст англамайди. Бу бозор иқтисодиётининг бутун оламга маълум нуқсонларидан... Нима қилиш керак? Яна қайтараман: асл адабиётни қўллаб-қувватлаш даркор!

Асл адабиёт ва санъат фақат ижодкорнинг эмас, мухлиснинг ҳам қалбу руҳини тозартиради. У туфайли шахс ўсади, миллатнинг ақлий салоҳияти ривож топади. Маънавият юксалади. Миллатнинг шавкати ошади.

— Бугунги кунда шеъриятимизда ҳар хил йўналишлар пайдо бўляпти. Бунга Сизнинг муносабатингиз... Умуман, шеъриятимизнинг истиқболини нималарда кўрасиз?

— Замон ривожигади ўзига хослик, шубҳасиз, санъат ва адабиётнинг ривожига ҳам таъсир ўтказади. Адабиёт замоннинг суратини ва сийратини янада аниқроқ ифодалаш учун тасвирий воситалар излайди. Бунинг натижасида, дейлик, истеъдодли бир адиб муайян фикрнинг мутлақо янгича ифода усулини топишга муваффақ бўлади. Сўнг унинг издошлари — тақлидчилар майдонга келади. Улар ночорликларига “маъно” бахш этиш учун аллақандай янгича йўналиш ҳақида сафсата сота бошлайди. Бу сафсаталарни шарҳлаб берувчи “назариётчи олим”лар ҳам топила қолади. Қа-

рабсизки, тезда ўзини яккаю ягона деб билган ҳалиги “йўналиш” ҳеч кимни писанд этмай, Адабиёт кўчасидан ғозюриш қилиб ўтиб қолади... Менимча, йўналишлар ҳақида эмас, балки истеъдодли адибнинг ўзига хослиги ҳамда унинг атрофидаги катта-кичик истеъдодлар ва тақлидчилар ҳақида ҳамма вақт очиқ гапирсак тўғрироқ бўлади.

Умуман, бундай ёшлар максималистлик ҳавоси ва тажрибанинг етишмаслиги оқибатида адабиёт дегани ўзларидан бошланишига жудаям ишонади. Улар ўз қораламаларини “янги адабиёт” деб эълон қилишга мойил. Тўғри, бунинг унчалик ёмон жойи йўқ. Шундай кайфият гоҳо янги-янги асарлар яратилишига ҳам туртки бўлади. Аммо адабиёт узлуксиз бир жараён ва ҳар қандай “янги адабиёт” бор-йўғи замонавий адабиётдир, ҳолос. Бугунги ўзбек шеъриятидаги йўналишларга кўчадиган бўлсак, аҳвол ҳали айтганимиздек: бир-икки ўзига хос истеъдод, қолганлари — иқтидорни йўқлигини яшириш учун “изм-изм” ўйнаётган масхарабозлар. Улар аввало шеър ёзишни, сўз ишлатишни ўрганмоқлари зарур. Баратинский тақлидчини бировдан ўғирлаган болани кўтариб тиланаётган гадога ўхшатган эди. Ҳақ таъбир.

Шеъриятимизнинг истиқболи ҳақидаги фикрларим бундай. Чўлпон, Усмон Носир ва (қисман) Ойбек яратган шеъриятнинг издоши сифатида 60-йилларда бошланган кўтаринкилик (тўғрироғи, алмашилиб турган кўтаринкиликлар силсиласи) ҳозиргача давом этиб келяпти. Аммо айни кунларда ана шу тўлқин бирмунча сустлашгандек. Бу ҳол адабиётга нисбатан жамиятда ҳукм сураётган умумий рағбат ҳисси билан ҳам боғлиқ, албатта...

— Кейинги йилларда бир талай насрий асарлар битдингиз, киносценарийлар ёздингиз, театр билан ҳамкорлик қиляпсиз. Ижодий фаолиятингизни бу қадар кенгайтиришингиз боиси нима? Бу ҳол муайян тажриба тўплаганингиз натижасими ёки шеърга сиғдирилмаган фикрларингизни ҳажми каттароқ асарларда ифодалаш иштиёқи туғилдими? Балки бу урфга айланаётган анчайин тирикчилик эҳтиёжидир?..

— Шоирларнинг деярли ҳаммаси ҳам вақти келиб ёндош жанрларда ижод қилишга жазм этган. Навоий, Пушкин, Лермонтов, Лорка... Назаримда, бу ҳол ўзини тўлиқроқ ифода этиш иштиёқидан туғилса керак. Тирикчилик масаласига келсак, ёзиш-чизиш ортидан кун кўриш маҳол. Ҳа, айтгандай, профессионалликка ўз касби ортидан кун кўриш ҳам киради. Чехов, Бальзак, Достоевский ана шундай адиблардан бўлган...

Дамин ЖУМАҚУЛ суҳбатлашди.

G'ARB TAMADDUNI: INQIROZ ALOMATLARI

Китоб “супермаркети”

Ўтган йилнинг июнь ойида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг бир гуруҳ тингловчилари билан Россиянинг Саратов шаҳрида жойлашган П.Столипин номидаги Поволжье Давлат хизмати академиясида сафарда бўлдик.

Албатта, Овруподаги энг улкан дарё — Волга соҳилидаги паст-баланд тепаликларда ўрнашган бу шаҳар қадимий меъморий ёдгорликлари, кўплаб илмий ва ўқув масканлари, чунончи, учта академия, тўққизта олий ўқув юрти, бир қанча илмий тадқиқот муассасалари ҳамда дарёбўйи ҳудудларига хос чиройи билан ҳар қандай одамнинг эътиборини тортади.

Аммо мени бошқа нарса — шаҳардаги сон-саноксиз ва ҳамиша гавжум китоб дўконлари ҳайратга солди. Тошкентга қайтишдан бир кун олдин кечки пайт, расмий учрашув ва анжуманлардан бўшашим билан, ана шундай дўконлардан бирига йўл олдим. Очиги, уни “дўкон” деб аташга тил бормади. Чунки кўз ўнгимда тўрт қаватли муҳташам иморат, ўзига хос китоб “супермаркети” намоён бўлди. Бинонинг ҳар бир қаватида тартиб билан тахлаб қўйилган турли соҳаларга оид мингминглаб китобларни кўриб, ҳайратим янада ошди. Бунда сигарет қутчасидек келадиган мўъжазгина китобдан тортиб йигирма-ўттиз кило тош босадиган, катта бичимда чоп этилган ва муқоваси ғоят бежирим ишланган хилма-хил буклет, альбом, луғатлар, болалар учун мўлжалланган нашрлар кўзингизни қамаштиради.

Чамалаб кўрсам, барча бўлимлардаги китобларни бирма-бир кўздан кечириш-

нинг ўзига камида икки кун вақт керак бўлар экан. “Супермаркет”нинг ёпилишига атиги бир соат қолгани сабабли ижтимоий-гуманитар соҳага оид китоблар жойлаштирилган тўртинчи қаватга шошилдим ва вақтни тежаш учун компьютердаги рўйхатни кўздан кечири бошладим. “Сиёсий фалсафа” рукнида анчадан буён излаб юрганим — Патрик Бьюкененнинг “Фарбнинг ҳалокати” асари чиқиб қолди. Харид қилмоқчи бўлиб сотувчига мурожаат этсам, “Бу китоб аллақачон сотилиб кетган, атиги бешта нусха олган эдик”, деб жавоб берди. Тошкентга қайтиб келгандан кейин бу асарни сўраб-суриштири бошладим ва ниҳоят, интернет орқали топиб ўқишга муваффақ бўлдим.

Мазкур асарни қидиришимга сабаб — мени анчадан буён қизиқтириб келаётган бир масалага ойдинлик киритиш зарурати эди. Гап шундаки, ўтган асрнинг сўнгги чораги ва XXI асрнинг дастлабки йилларида Фарбдаги етакчи давлатлар иқтисодий-ижтимоий, сиёсий, илмий технологик тараққиёт борасида улкан ютуқларни қўлган киритган бўлса-да, бу натижаларни шубҳа остига олаётган, ҳатто фарбона тамаддуннинг маданий ва маънавий-ахлоқий жиҳатдан емирилиб бораётганини асослашга уринаётган турли концепциялар пайдо бўлди. Сирасини айтганда, бундай ёндашувнинг илк куртаклари ҳаёт фалсафаси таълимотининг асосчиларидан бири, немис файласуфи Отто Шпенглернинг “Оврупо-нинг сўниши” (1922), Эрих Фроммнинг “Эркинликдан қочиш” (1941), “Хомхаёллар қуршовида” (1962), “Умидлар инқилоби” (1968), Даниел Беллнинг “Мафкуранинг емирилиши” (1960) каби асарларидаёқ намоён бўла бошлаган эди. Шуниси эътиборлики, ривожланган Фарб мамлакатлари тараққиётнинг янги — постиндустриал босқичга кўтарилиши билан бундай интилишлар сўниш ўрнига янада авж олди. Бу даврда таниқли инглиз олими Арнольд Тойнбининг “Тамаддун — тарих ҳукми олдида”, Фридрих Хайекнинг “Куллик сари йўл” (1989), Френсис Фукуяманинг “Тарих интихоси” (1985), “Тарих интихоси ва сўнгги одам” (2004), Жак Барзумнинг “Ёруғликдан зулмат сари: Фарб маданий ҳаётининг 500 йиллик тарихи” (2000) ва бошқа кўплаб асарлар бирин-кетин чоп этилди. Улар ора-

сида Ричард Никсон ва Рональд Рейганнинг собиқ ёрдамчиси, америкалик таниқли файласуф, журналист ва сиёсий шарҳловчи Патрик Бьюкененнинг “Фарбнинг ҳалокати” (2002) асари алоҳида ўрин тутди. Мазкур асар мавзу доирасининг кенглиги ва хулосаларининг кескинлигига кўра америкалик сиёсатшунос Самуэль Хантингтоннинг Фарб мамлакатларида жиддий шов-шувга сабаб бўлган “Тамаддунлар тўқнашуви” (1994) асаридан асло қолишмайди. Бироқ Хантингтон глобал инқироз омилларини тамаддунлар ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашуви ва уларнинг тўқнашуви билан изоҳлаган бўлса, Бьюкенен Фарбнинг ҳалокатга юз тутиш мумкинлиги ҳақидаги хулосасини бошқа омиллар билан боғлайди.

Хўш, қандай далилларга таяниб, у бундай хулосага келади?

Фарб жамиятини емираётган муаммолар

Асарда муаллиф, статистик ва социологик маълумотлар ҳамда кўплаб таниқли олим-мутахассисларнинг фикр-мулоҳазаларига таянган ҳолда, Фарб тамаддуни асосларига таҳдид солаётган қуйидаги хавф-хатарларга эътибор қаратади.

Биринчиси — демографик омил, яъни Фарб мамлакатларида туғилиш даражасининг кескин пасайиши. Ҳозирги вақтда илмий-техникавий, технологик ва иқтисодий тараққиёт, сиёсий ҳаётни демократлаштириш, аҳолининг ижтимоий муҳофазаси, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш ва бошқа муҳим кўрсаткичлар бўйича дунёдаги барча тамаддунларни ортда қолдириб кетган Фарб цивилизацияси ғалати “рақиб” — зурриёт қолдиришдан воз кечаётган аҳолига рўбарў келиб қолди. Бошқача айтганда, Фарб тамаддуни асрлар мобайнида узлуксиз инқилоб-

лар, ўзгариш ва янгиланишлар жараёнида мислсиз ютуқларни қўлга киритган бўлса-да, бошқа цивилизациялар сақлаб қолган, кўпчилик учун уларнинг ҳақиқий мазмуни бўлган энг муҳим ҳаётий зарурат — ўзидан муносиб насл қолдириш, шу тариқа ўз авлоди, эътиқоди, тамаддун ва маданиятининг ворисийлигини таъминлаш имконини бой бермоқда. Фарб кишининг демографик ҳаётида бундай кескин ўзгариш юз беришида фарбона турмуш тарзи андозалари, айниқса, моҳиятан насроний қадриятларга зид бўлган индивидуализм таъмоилининг “хизмати” бекиёсдир. Бу ҳақда Бьюкенен қуйидагиларни ёзади: “Фарб том маънода “ўлмоқда”: деярли барча Фарб мамлакатлари аҳолиси ақл бовар қилмас даражада камайиб бормоқда. Ўн тўртинчи асрда Оврупо аҳолисининг учдан бир қисмини қириб юборган “Қора ўлат” эпидемиясидан буён биз ҳали бу қадар хатарли таҳдидга дуч келмаганмиз. Бу офат бутун Фарб тамаддунини қириб юбориши ҳеч гап эмас. Ҳозирги вақтда Оврупо мамлакатларидан ўн еттисиди (Бельгия, Болгария, Венгрия, Германия, Дания, Испания, Италия, Латвия, Литва, Португалия, Россия, Руминия, Словакия, Словения, Хорватия, Чехия, Эстония) ўлим кўрсаткичи туғилишдан кўра анча юқорилаб кетган, яъни бу давлатларда беланчақдан кўра тобутга эҳтиёж кўпроқ. Таъбир жоиз бўлса, католиклар,

протестантлар, православлар — барча-барчаси Фарб тамаддунини “қўмиш маросим”ида иштирок этмоқда”.

Шундай қилиб, АҚШ ва умуман, Фарб мамлакатларига таҳдид солаётган энг жиддий масала бу — демографик инқирознинг тобора кескин тус олаётгани ва талай ижтимоий муаммоларни келтириб чиқараётганидир. Масалан, аксарият ривожланган мамлакатларда туғилаётган болалар сони йилдан-йилга камайиб, кексалар ва қариялар салмоғи ортиб бораётгани сабабли ҳукуматлар солиқларни ошириш, нафақага чиқиш муддатини узайтириш, қариялар учун жорий этилган имтиёзларни бекор қилиш ҳамда хориждан ишчи кучини жалб этишга мажбур бўлмоқда. Кексаларнинг ижтимоий ҳимоясини таъминлаш учун кўп ишлаб, кам маош олишга тўғри келмоқда; бу эса турли ёшдаги кишилар ва ижтимоий гуруҳлар ўртасида кескинликни вужудга келтирмоқда. Осиё, Африка ва Лотин Америкасидан келган муҳожирлар сонининг кўпайиши эса этник низоларга сабаб бўлмоқда. Ланкаширдаги Олдем, Лидс, Бэрнли ва Брэдфорд шаҳарларидаги этник низолар, Парижда французлар ва алжирликлар ўртасидаги қонли тўқнашувлар ҳамда ҳукуматга қарши оммавий норозиликлар, Германияда скинхедларнинг турклар ва муҳожирларга тажовузлири ва яна бошқа кўплаб мисоллар яқин келажақда

Патрик Жозеф Бьюкенен — америкалик таниқли файласуф, журналист ва сиёсий шарҳловчи. 1938 йилнинг 2 ноябрида Вашингтон шаҳрида туғилган. Католик мактабини тугатгач, Жоржтаун университетида таҳсил олган. 1961 йили мазкур университетни инглиз тили ва фалсафа мутахассислиги бўйича тамомлаган. 1962 йили Нью-Йоркдаги Колумбия университетининг Олий журналистика мактабини битирган.

Бьюкенен 1992 йили илк бор Республикачилар партиясидан президентлик сайловида иштирок этиб, мағлубиятга учрайди. У 1966-74 йиллари президент Никсоннинг маслаҳатчиси, 1985-87 йиллари эса президент Рейган маъмуриятида жамоатчилик билан алоқалар бўлими раҳбари лавозимида хизмат қилган эди. 2000 йили Ислохотлар партиясини номзоди сифатида президентлик сайловида яна бир бор омадини синаб кўради. Аммо бу гал ҳам бахти чопмайди.

Ҳозирги вақтда Бьюкенен MSNBS каналида таҳлилчи, “Америка иши” фондининг раиси ҳамда “Америка консерватори” журналида ҳаммуҳаррир лавозимларида хизмат қилиб келмоқда. У “Янги кўпчилик: президент Никсон икки йўл ўртасида” (1973), “Ўнг бўлиб туғилган” (1988), “Буюк хоинлик: Америка суверенитети ва ижтимоий адолат глобал иқтисодиёт тангрисига қурбон этилгани ҳақида” (1998), “Ўнларнинг сўлларга айланиши” (2004) каби китоблар муаллифи. Айниқса, Бьюкененнинг “Фарбнинг ҳалокати: аҳолининг камайиши ва муҳожирликнинг кучайиши мамлакатимиз ва тамадду-

Ғарб мамлакатларини кутиб турган фожиалардан дарак беради.

АҚШда бу борада вужудга келган вазият ҳақида тўхталиб, Бьюкенен бундай деб ёзади: "Ўн миллионлаб америкалик ёш аёллар бола туғишни истамас экан, демак, Америка оммавий муҳожирликни ҳар жиҳатдан рағбатлантиришга мажбур бўлади. Америкаликлар ўз тамаддуни, маданияти ва давлатини сақлаб қолмоқчи бўлса, имкон даражасида кўпроқ бола туғилишига интилиши керак. Бизнингча, болалар ва оилаларга ғамхўрлик давлатимиз сиёсатининг устувор йўналишига айланиши даркор. Зеро, биз учун америка миллати ва давлатини сақлаб қолишдан муҳимроқ вазифа бўлиши мумкин эмас". Унинг назарида, мамлакатда демографик вазиятни ўнглаш, оилани мустаҳкамлашга қаратилган ижтимоий-иқтисодий чора-тадбирлар мажмуи ишлаб чиқиши ва амалиётга татбиқ этилиши зарур. Хусусан, болали оилаларга давлат ёрдамини кучайтириш, нафақалар миқдорини кескин ошириш, ота-онага қўшимча ҳақ тўлайдиган иш берувчиларга солиқ имтиёзлари яратиш, оилавий тадбиркорлик ва фермер хўжаликларидан олинадиган солиқ юқини камайтириш, ҳатто баъзи солиқларни буткул бекор қилишни таклиф этади. Аммо олимнинг назарида, бундай мураккаб ва кенг қамровли муаммони ҳал этиш учун

"мустаҳкам эътиқод" ва "кўп болали оила" тушунчаларининг узвий боғлиқлиги, қайси дин ва миллатга мансублигидан қатъи назар, ўз эътиқодида мустаҳкам ва содиқ халқ ҳамиша серфарзанд бўлиб келганини ёдда тутган ҳолда, аввало, диний қадриятларнинг тикланишига эришиш зарур.

Иккинчи хатар — Ғарбнинг маданий яхлитлигига зарба бераётган турли ирқ, эътиқод ва маданиятга мансуб кишиларнинг оммавий муҳожирлиги. Бу ҳол кейинги йилларда деярли барча Ғарб мамлакатларида намоён бўлмоқда. Масалан, 1969 йили Ричард Никсон қасамёд қилган кезлари Қўшма Штатларда туб аҳолига мансуб бўлмаганлар 9 миллион кишини ташкил этган эди. Кичик Буш президентлик фаолиятининг дастлабки даврида бундай кишилар сони 3,3 баробар кўпайиб, 30 миллионга етди. Ҳар йили мамлакатда расман бир миллион, ноқонуний равишда эса 500 минг киши кириб келади. Биргина Калифорния штатидаги муҳожирларнинг сони (8,4 миллион киши) бутун бошли Жанубий Калифорния штати аҳолисидан кўп экани аниқланган. Ҳозирги вақтда вужудга келган вазиятни ҳатто 1890-1920 йиллардаги оммавий муҳожирлик тўлқини билан ҳам қиёслаб бўлмайди. Бьюкененнинг таъкидлашича, дунёдаги бирор бир миллат бу қадар қисқа вақт мобайнида ана шундай улкан тўлқинга дуч

нимизга қандай таҳдид солмоқда?"(2001) асари атрофидаги шов-шув ва жиддий баҳс-мунозаралар ҳануз давом этмоқда. Унда муаллиф мавжуд статистик ва социологик маълумотларга таянган ҳолда, мамлакатига таҳдид солаётган хавф-хатарлар манбаи ва омиллари ҳамда улар келтириб чиқараётган оқибатлар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини ғоят кескин тарзда баён этган.

Сирасини айтганда, Бьюкененнинг кўпгина фикрлари ўта баҳсли, ҳатто бирёқлама бўлиб кўриниши мумкин. Дейлик, китобда Ғарб оламининг илм-фан, технология, ижтимоий ва сиёсий тараққиёт борасида эришган улкан ютуқлари бир оғиз тилга олиб ўтилмагани ўқувчида бир оз таажжуб уйғотиши табиий. Шу боис унинг фикр-мулоҳазалари ва хулосаларига танқидий ёндашмоқ жоиз. Бироқ демографик вазиятнинг кескинлашуви, кишиларнинг онги ва дунёқарашидаги ўзгаришлар, азалий урф-одат ва қадриятларнинг емирилаётгани, ғарб оиласининг таназзулга юз тутаётгани, муҳожирликнинг тобора кескин тус олаётганини тасдиқлайдиган маълумотлар ҳеч кимни бефарқ қолдирмас керак. Аксинча, уларнинг барчаси оқилона фикрлайдиган ҳар бир одамни ўз мамлакати ва миллатининг истиқболи, инсоннинг бу ҳаётдаги ўрни, кадр-қиммати ҳақида ўйлашга, жамиятда рўй бераётган воқеаларга лоқайд бўлмасликка, турли мамлакатлардаги ижтимоий воқеа-ҳодисаларни қиёсий таҳлил этишга ундайди.

келмаган. Муаллиф муҳожирлик мамлакатни ҳалокат ёқасига олиб келади ва охиروقибат Америка тарихи, қадриятлари, тили, маданияти, эътиқоди, аждодларига кўра бир-биридан тубдан фарқ қиладиган турли халқларнинг бетартиб уюшмасига айланиб қолади, деб ҳисоблайди. Дарҳақиқат, статистик маълумотлар Бьюкененнинг бу хулосасини тасдиқлайди. Жумладан, ҳозирги вақтда асли келиб чиқиши латин-америкалик ва осийлик фуқаролар мамлакат аҳолисининг 15 фоизини ташкил этса, 2050 йилга бориб бу кўрсаткич камида 33 фоизга етиши мумкинлиги тахмин қилинмоқда. Мутахассисларнинг фикрича, бу даврда АҚШда уч этник гуруҳ: латин америкаликлар, африкалик америкаликлар ва осийлик америкаликлар ҳукмронлик қиладди. Бошқача айтганда, ҳамон полиэтник ва муҳожирлар мамлаката бўлиб қолаётган Кўшма Штатларнинг тақдир кўп жиҳатдан америка жамиятининг негизиди ётган асосий сиёсий тамойил — шахс ва этник-маданий уюшмалар ҳуқуқлари масаласи кимнинг фойдасига ҳал этилиши, уларнинг қай бири устуворлик касб этишига боғлиқ.

Учинчи ҳатар — давлатларнинг парчаланиши ва ҳокимиятнинг миллий ҳукуматдан “дунё ҳукумати” деб аталадиган жаҳон миқёсидаги ҳукмрон кучга босқичма-босқич топширилиши. Бьюкененнинг таъкидлашича, ҳозирги вақтда миллий давлатларнинг ўз ўрнини “дунё ҳукумати”га бўшатиб бериши масаласи Уолтер Кронкайт, Строуб Тэлботт сингари сиёсий арбоблар, Федералистларнинг жаҳон ассоциацияси, ҳатто Бирлашган Миллатлар Ташкилотида ҳам очиқ-ошкора муҳокама этилмоқда. Глобаллашув жараёнининг асосий субъект ва ҳаракатлантирувчи кучлари манфаатларига хизмат қиладиган бундай саъй-ҳаракатлардан кўзланган мақсад — миллий манфаат ва қадриятларга таянган аънавий тафаккур тарзига зарба бериб, бутун дунёда ғарбона андозаларга асосланган, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ҳамда маданий жиҳатдан ягона тамаддун ҳукмронлигини ўрнатишдан иборат. Бундай саъй-ҳаракатларнинг ҳатарли жиҳати шундаки, унинг бошқа тамаддунлар, халқлар ва давлатлар учун қандай оқибатларни келтириб чиқариши, масалан, яқиндагина мустақилликка эришган

мамлакатларнинг миллий манфаатлари, аънава ва қадриятларига қай тарзда таъсир этиши мумкинлиги глобал ҳукмронликка интилаётган кучларни у қадар ташвишлантирмайди. Бу ҳол нафақат Осиё, Африка ва Латин Америкаси мамлакатлари, балки Ғарб давлатларининг иқтисодий-ижтимоий, сиёсий ва маданий тараққиётига ҳам ҳалокатли таъсир этиши, Бьюкененнинг таъбири билан айтганда, “Ғарб тамаддунини суяб турган пойдеворнинг нураб кетиши”га сабаб бўлиши мумкин.

Тўртинчи ҳатар — насроний дин ва ахлоққа зид бўлган ғоя ва қарашларнинг сингдирилиши оқибатида азалий қадрият, урф-одат ва аънаваларнинг емирилиши.

Маълумки, Ғарб мамлакатларининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг юксак чўққиларига кўтарилишида насроний қадрият, урф-одат ва аънавалар, диний ахлоқнинг аҳамияти бекиёс бўлган. Аниқроқ айтганда, насронийлик Ғарб тамаддунини вужудга келтирган, унинг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий тузумининг ғоявий-мафкуравий негизлари, миллий-этник онгнинг маъно-мазмунини белгилаб берган етакчи омил сифатида хизмат қилиб келган. Аммо ўтган асрнинг сўнги чораги ва XXI асрнинг бошларида аксарият ривожланган мамлакатлар ижтимоий, маънавий-маданий ҳаётида юз бераётган салбий ўзгаришлар, чунончи, азалий насроний қадрият ва ахлоққа зид қарашлар пайдо бўлаётгани ҳамда жамият ҳаётига изчил жорий этилаётгани Ғарбдаги кўплаб мутахассисларни ташвишлантирмоқда. Жумладан, тарихчи Жон Нельсон Блэк бундай деб ёзади: “Инсоният тарихий тараққиётининг қайси даврига назар ташламанг, диний эътиқод ҳар қандай буюк давлатнинг пойдевори сифатида хизмат қилиб келганига гувоҳ бўласиз. Ҳиндистон, Хитой, Юнонистон, Африка ёхуд Жанубий ва Марказий Америка тамаддунлари бўладими — уларнинг барчасида бир хил жараёни кузатиш мумкин: тамаддунлар дин негизиди вужудга келган ва аксинча, қандайдир сабаблар туфайли аънавий эътиқоднинг жамият ҳаётига таъсири сусайган ёхуд ундан бутунлай воз кечилган ҳолларда миллатлар, халқлар ва давлатлар таназзулга юз тутган”.

Бинобарин, “Ғарбнинг ҳалокати”да ҳам ушбу масала четлаб ўтилмаган, аксинча,

у асарнинг ўзагини ташкил этади. Муаллиф насроний қадриятларнинг емирилишига сабаб бўлган асосий омиллар ҳақида фикр юритиб, ўтган асрнинг 60-йилларида содир бўлган маданий инқилоб, унинг ҳаракатлантирувчи кучлари ва назариётчилари ҳақида батафсил тўхталади.

Маданий инқилоб назариётчилари

1923 йили Маркснинг венгриялик издоши Лукач ва Германия компартиясининг бир неча аъзолари Франкфурт университети қошида андозаси Москвадаги Маркс-Энгельс институтидан айнан кўчирилган бир илмий марказга асос солади. Асосчилар роса бош қотириб, унга Ижтимоий тадқиқотлар институти, деб ном беради. Орадан бир оз вақт ўтиб, у Франкфурт мактаби деб аталади ва гуманитар илм соҳасида анчагина довруқ қозонади. 1930 йили собиқ марксист ва маркиз де Саднинг ашаддий мухлиси Макс Хоркхаймер институт директори этиб тайинланади.

Тахминан ўша даврда мусиқа танқидчиси Теодор Адорно, руҳиятшунос Эрих Фромм ва социолог Вильгельм Райх Франкфурт мактабига келиб қўшилади. Аммо 1933 йили Германияда ҳокимият тепасига Гитлернинг келиши уларнинг фаолиятига чек қўяди. Франкфурт мактаби намояндalarининг аксарияти яҳудий миллатига мансуб ва марксист бўлгани сабабли, Учинчи рейхда уларга жой топилмади. Франкфуртликлар “мафкурасини жомадонга жойлаб”, уммон ортига қочишга мажбур бўлади. Ўшанда Оврупони тарк этган машҳур профессорлар орасида яқиндагина университетни битирган ва ҳали кўпчиликка нотаниш бўлган Герберт Маркузе ҳам бор эди. Қочқинлар Колумбия университетининг кўмаги билан Нью-Йоркда жойлашиб олади ва бор ақл-салоҳияти ҳамда истеъдодини уларга бошпана берган мамлакат маданияти ва маънавиятини емиришга сафарбар этади. Шундан эътиборан улар “янги марксист”лар ёки “маданий инқилобчи”лар деб атала бошлайди.

Франкфурт мактабига яратилган янги “қурол” — танқидий назария ана шу мақсадга хизмат қилади. Номи анча жозибали кўрингани билан, унинг моҳиятида яширинган фаолият Фарб тамаддуни асос-

лари — насронийлик, капитализм, оила нуфузи, патриархат, жамиятнинг иерархик тузилиши, анъаналар, жинсий чекловлар, садоқат, ватанпарварлик, этноцентризм ва консерватизмга тамоман зид эди. Мазкур назария намояндalари Фарб жамиятининг ирқчилик, шовинизм, миллатчилик, гомофобия, аксилсемитизм, нацизм ва фашизм ўчоғи эканини асослашга интилади ҳамда содир этилган барча жиноятлар унинг насронийлик маконида шаклланган табиатидан келиб чиқади, деб ҳисоблайди. Вақт-соати келиб, танқидий назариянинг бевосита таъсирида одамлар кўнглида шакллантирилган “маданий тушкунлик”, бегоналашув, ишончсизлик ҳолати сабабли, эркин ва фаровон ҳаёт кечириш имкониятига эга бўлишига қарамай, улар ўз мамлакатлари ва жамиятини муҳаббат ва садоқатга нолойиқ деб тасаввур қила бошлайди. Бундай ҳолатнинг пайдо бўлиши Франкфурт мактаби назариётчиларига жуда қўл келади. Чунки улар учун айнан “маданий тушкунлик” инқилобий ўзгаришларнинг дебочаси ҳисобланади. Аммо, франкфуртчилар назарида, улар режалаштирган инқилоб, синфлар ўртасидаги антагонизмга таянган пролетар инқилобидан фаркли ўлароқ, бевосита инсонга қаратилган эди. Бундай қараш жамиятнинг иқтисодий-сиёсий тузилмаларини эмас, биринчи галда, унинг маданияти ва қадриятларини, инсон онгини инқилобий ўзгартиришни назарда тутди. Бунинг учун ҳокимиятни куч билан ўзгартиришга уришнинг ҳожати йўқ. Негаки, янги инқилобчиларнинг фикрича, давлат — ҳар қандай сиёсий тизимнинг “ташқи қобиг”и, холос. Шундай экан, кишиларнинг қалби ва онгига бевосита таъсир этадиган маданий ва ижтимоий институтлар (оммавий ахборот воситалари, ўқув ва таълим масканлари, санъат ва адабиёт каби соҳалар) эгалланса бас — “ташқи қобик” емирилиб, сиёсий тизим ўз-ўзидан парчаланиб кетади.

Эътиборли жиҳати шундаки, янги инқилобчилар капитализмнинг иқтисодий ва сиёсий тизимини танқид қилишдан ҳаммаша ўзини тийиб келган. Улар Фарб маданиятининг негизини ташкил этган насроний қадриятларни ижтимоий тараққиётнинг асосий душмани деб эълон қилади.

Маданий инқилобчиларнинг уқтиришича, ўқув юртларида яхудий ва насроний таълимотига оид қарашларни тарғиб этиш қатъий ман этилиши керак. Аксинча, болалар онгига турмуш тарзининг турли кўриниш ва шаклларига лоқайдлик, барча маданиятларга (бу ўринда асосан жинсий бузуқлик назарда тутилмоқда — **муаллиф**) нисбатан хайрихоҳ туйғуси сингдирилиши, жамиятда “репродуктив эркинлик”, шунингдек, ирқий, диний ва этник асосда тахқирланишга йўл қўйилмаслиги лозим. Аслида эса маданий инқилобчилар эътиқод ва динларнинг тақдири ҳақида қайғураётгани йўқ; уларнинг асосий мақсади — бутун дунёда янги ахлоқ ҳукмронлигини ўрнатишдан иборат. Ана шу мақсадга эришиш учун ўқув юртларидан барча муқаддас китоблар, диний тимсол ва суратлар улоқтириб ташланиши, миллий урф-одат ва байрамлар бекор қилиниши ҳамда барча таълим масканлари янги ахлоқ, эътиқодни ўрганиш марказларига айлантирилмоғи даркор.

Бундай ғояларнинг пайдо бўлиши ҳамда уларни кенг тарғиб этишда Фарбдаги айрим маданият ва санъат арбобларининг, масалан, 60-йиллардаги энг машҳур “Битлз” гуруҳи ва “янги авлод шоири” мақомига даъвогарлик қилган унинг етакчиси Жон Ленноннинг ҳам “хизмати” бекиёс бўлган.

Хўш, “янги авлод шоири” кўшиқларида қандай ғояларни тараннум этган эди? У куйлаган кўшиқларининг бирига насронийликдан кейинги даврда жаннат ва дўзах, давлат ва миллат, дин ва эътиқод, мулк ва мулкчилик деган тушунчалар барҳам топади, деган ғоя сингдирилган. Бирок, ажабланарлиси шундаки, ўзини “инстинктив социалист” деб ҳисоблаган ва узоқ йиллар мобайнида мулксизлик ғоясини тарғиб этиб келган “янги авлод шоири”нинг вафотидан кейин 275 миллион доллар миқдоридида сармояга эгалик қилгани, яъни ўша даврда дунёнинг энг бадавлат кишиларида бири бўлгани аён бўлади. “Жон Леннон мероси” китобининг муаллифи Дэвид Нобелнинг таъкидлашича, кўшиқчи нимага интилаётгани ва нималарни кўзлаётганини жуда яхши билган. Чунончи, Леннон 60-йиллардаги интервьюларидан бирида айтган куйидаги гаплари билан кўпчиликни лол қолдирган эди: “Насронийлик ўлим-

га ҳаққумдир. Унинг аста-секин сўниб, емирилиб кетишига заррача шубҳа йўқ. Бу шунчалик аён ҳақиқатки, мазкур масала юзасидан қандайдир баҳс-мунозарага мутлақо ўрин йўқ. Мен ҳақлигимни яхши биламан ва ишончим комилки, бошқалар ҳам тез орада бунга амин бўлади. Бугунги кунда шухрат бобида ҳатто Парвардигор ҳам биз билан тенглаша олмайди”. Фарб олами кўп нарсасига гувоҳ бўлган, лекин бу қадар шаккокликка ҳали дуч келмаган эди.

Маданий емирилишнинг тарихий илдиэлари

Маълумки, ҳар қандай миллатнинг келажаги бўлмиш ёш авлоднинг дунёқараши дастлаб оилада, болалар боғчаси ва мактабда шаклланади. Чунки айнан шу даргоҳларда нимага эътиқод қилиш, нималарни қадрлаш ва қандай яшаш кераклиги ҳақидаги илк тушунча ва қарашлар болалар онгига сингдирилади.

Бирок ҳозирги вақтда насронийлик, азалий қадрият ва анъаналар таълим масканларидан қувғин этилаётганини таъкидлаб, Бьюкенен маданий инқилобчиларнинг 1973 йили нашр қилинган ва кенг тарғиб этилаётган ғоявий-мафкуравий манбаларидан бири — “Гуманитар манифест”дан олинган айрим иқтибосларни китобхон эътиборига ҳавола этади. Мана улардан айримлари: “Ибодат қилаётган одамнинг Яратганга эътиқоди — исботлаб бўлмайдиган эскилик саркитидир... Анъанавий ахлоқ бугунги кун талабларига жавоб бермай қолди... Ўлимдан кейин жаннатга тушиш ёхуд жаҳаннам азобларига дучор бўлиш ҳақидаги ақида нафақат мавҳум, балки инсон руҳияти учун ўта хатарлидир...” ва ҳоказо. Бьюкененнинг фикрича, бундай қарашларни тарғиб этаётган, насронийликни ҳатто мактаб бўсағасига ҳам йўлатмаётган маданий инқилобчиларнинг саъй-ҳаракати билан ёш авлод қалби ва онгига ғайринасроний ғоялар сингдирилмоқда. Албатта, муаллифнинг бу фикрларига эътироз билдириш ёхуд уларни инкор этиш қийин. Аммо масалага жиддий ва холисона ёндашилса, насроний қадриятларга зид қараш ва таълимотлар куни кеча пайдо бўлгани йўқ, улар бир неча асрлар мобайнида шаклланиб келгани ҳамда Уйғониш, Ислоҳотчилик ва Маъри-

фатпарварлик даврларида илгари сурилган гоялар билан узвий боғлиқ эканини эътироф этишга тўғри келади.

Дарҳақиқат, ушбу маданий инқилобий даврлардан ҳар бири антик ва насроний мероснинг танқидий ўзлаштирилиши ҳамда синтези негизда шаклланган ва ривожланган. Масалан, моҳиятан диний схоластикага зид бўлган **Ренессанс** даврида вужудга келган пантеистик дунёқараш замирида олам, инсон ва коинотга насбатан янгича қараш ва ёндашувлар илгари сурилади. Бу даврда инсоннинг моҳиятини ўзига хос тарзда талқин этиб, унинг Яратган ва борлиққа муносабати тубдан ўзгаришига асос бўлган янги гуманистик идеал яратилади. Айнан шу даврда янгича дунёқарашнинг бош тамойили — теоцентризмдан антропоцентризм сари бориш ҳаракати, тенденцияси яққол намоён бўла бошлайди. Бу — насроний дин асосларига берилган дастлабки қақшатқич зарба эди.

Ислохотчилик даврида инсоннинг эътиқоди, Яратганга муносабати унинг ўзигагина тегишли шахсий масалага айланади ва айнан шунинг негизда индивидуализм асослари шаклланиб, ғарб кишининг фаоллиги ва эркинлиги учун кенг имкониятлар яратилади. Эндиликда кўплаб одамлар ҳаётнинг маъно-мазмунини эътиқод билангина боғламайди, улар бошқа ҳаётий мақсад, эҳтиёж ва манфатлар ҳам бўлиши мумкинлигини англаб етади. Аста-секин ижтимоий ҳаётда инсоннинг эътиқоди эмас, дунёвий жамиятда у эришган ютуқлар, “ёлғон” дунёдаги амаллар устувор аҳамият касб эта бошлайди. Яъни, ҳозиргидек фикрлаш, идрок ва ҳис этиш учун ғарб кишининг онги, дунёқараш, фикрлаш тарзи ва хатти-ҳаракатларида инқилобий ўзгаришлар рўй бериши зарур эди. Ислохотчилик даври ғарб жамияти ва ғарб кишини ана шундай ўзгаришлар сари етаклади. Бир неча асрлар мобайнида бу йўл Яратганга яқинлашишга эмас, аксинча, ундан янада узоқлашишга хизмат қилди. Бу дин асосларига берилган иккинчи кучли зарба эди.

Илм-фан ва рационализм гояларига йўғрилган **Маърифатпарварлик** даврига келиб, бу жараён мантикий якунига етади. Бу даврда яшаб ижод қилган айрим мутафаккирлар диний эътиқоддан маҳрум

бўлган, фақат даҳрий кишилардан ташкил топган жамиятлар барпо этиш мумкинлиги тўғрисидаги қарашларни илгари суради. Масалан, Маърифатпарварлик даврининг гоъвий асосчиларидан бири П.Бейль фикрича, инсонни эътиқод эмас, илмгина юксалтириши мумкин. Вольтер, Монтескье, Шопенгауэр, Ницше каби буюк файласуфлар асарларида бундан-да кескинроқ фикрларни истаганча топиш мумкин. XX асрда эса инсоният бошига мислсиз кулфатлар келтирган коммунизм ҳамда фашизм мафкураси, сиёсати ва амалиёти насроний қадриятларни тағ-томири билан суғуриб ташлаб, даҳрийлар жамиятини барпо этишни кўзлаган ва бу борада анча-мунча “ютуқ”ларни ҳам қўлга қиритган эди. Бу — дин асосларининг заифлашуви ва инқирозига сабаб бўлган яна бир зарба бўлди:

Шундай қилиб, ўтган аср бошларидан ҳозирги вақтгача табиий ва гуманитар фанлар соҳасида эришилган улкан ютуқлар диннинг мавқеи пасайиши, эътиқоднинг сусайишига жиддий таъсир қилганини инкор этмаган ҳолда, диний қадриятлар емирилишининг асл илдизлари барча тамаддунлар, айниқса, Ғарб давлатлари ва халқлари тарихида гоъят муҳим ўрин тутган, юқорида зикр этилган уч инқилобий даврдан изланса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Эътиқодсиз ахлоқ бўлиши мумкинми?

Бьюкененнинг таъкидлашича, ғарб кишиси Люцифер (*насронийликда шайтон тинсоли, жаҳаннам ҳукмдори*) ёки Адам сингари қилмишининг оқибатини ўйламай, Яратганга шак келтириш, ҳатто Худо бўлиш мумкин, деган хулосага келган кўринади. У насронийликни инкор этиб, ўзича бундай мулоҳаза юритади: “Биология ва тиббиёт соҳасидаги ютуқларга таяниб, инсон ҳаётига чек қўйиш, уни узайтириш, вужудга келтириш ва клонлаштириш (кўпайтириш) усуллари яратилди. Ҳарбий технологиялар ёрдамида урушда талафотсиз ғалабага эришиш йўллари излаб топилди. Монетар молиявий сиёсат туфайли иқтисодий инқирозларнинг олдини олиш имкони туғилди. Бундан буён эркин бозор ва савдо-сотиққа таянган глобал иқтисодиёт сайёраимизда истиқомат қила-

ётган барча кишиларнинг фаровонлигини таъминлайди. Глобал демократия умумий тинчликнинг қарор топишига хизмат қилади, миллий ҳукуматлар ўрнига умумдунёвий ҳукумат пайдо бўлади. Яратган бизни парвоз қилишга ўргатди, аммо бундан буён унинг хизматиға эҳтиёж қолмади. Йўлнинг қолган қисмини ўзимиз босиб ўтамиз...”

Бошқача айтганда, насроний қадриятлардан воз кечган Ғарб тамаддуни тубсиз жарлик ёқасига бориб қолди. Асрлар мобайнида унинг тараққиёт йўлини белгилаб берган “ахлоқий қибланома” кема ортига улоқтириб юборилди. Эндиликда у, бамисоли йўлини йўқотган йўловчи сингари тўғри келган томонга қараб ҳаракатланмоқда. Бу ҳол эътиқоддан воз кечиш, Яратгандан юз ўгиришнинг оқибатидир. Бир вақтлар Америка “ота”лари ҳам бу йўл боши берк қўчага олиб бориши мумкинлиги ҳақида огоҳлантирган эди. Масалан, Вашингтон миллатга қарата қилган сўнгги мурожаатида бундай деган эди: “Динсиз, эътиқодсиз ахлоқ бўлади деб ўйлаш — хомхаёлликдир. Бойлик ва фаровонлик сари етаклайдиган йўлда биз эътиқод ва ахлоққагина таянишимиз мумкин”.

Америка маданий элитаси ажралишлар, аборт ва насроний қадриятларнинг емирилишини эркинлик сари тараққиётнинг ўзига хос муҳим босқичлари сифатида талқин этаётганини таъкидлаб, Бьюкенен бундай деб ёзади: “Маънавият ва ахлоқнинг моҳияти хусусида яқдилликка эриша олмас эканмиз, у ҳолда қандай қилиб маънавияти юсак жамиятни барпо этишимиз мумкин? Наҳотки юртимиз тақдирига бефарқ бўлмаган кишилар маданий инқилобчиларнинг бутун саъй-ҳаракати одамларни иймон-эътиқодидан қайтариш, Яратгандан юз ўгириш ва уларнинг онгига “турмуш тарзининг барча шакллари тенг ҳуқуқлидир” қабилидаги ғаразли ғоя ва қарашларни сингдиришга йўналтирилганини пайқамаётган бўлса?!”.

Оила институти инқирози

Асарда таъкидланишича, ўтган асрнинг 60-йилларида Ғарб мамлакатларида содир бўлган маданий инқилоб эр, хотин ва болаларни оилавий вазифалар, бурч ва масъулиятдан озод этиб, оилага бўлган ижти-

мой эҳтиёжни йўққа чиқарди. Бу ҳол оиланинг ижтимоий институт сифатида емирилишига сабаб бўлди. Қолаверса, туғишга қарши препаратлар, хизматингизга ҳамisha тайёр гинекологлар ҳамда мўъжизавий дори-дармонлар ҳомиладан халос бўлиш, турли жинсий касалликларни даволаш масаласини зиммасига олиб, аёллар жонига ора киради. Бинобарин, бундай вазиятда никоҳга ўрин қолмайди. Шундай қилиб, жинсий инқилобнинг оммалашувиға хизмат қилган, “эркин қизлар” ҳаётини ўта жозибали тарзда кўрсатган оммавий маданият таъсирида аёлларда жамоатчилик назаридан қолиш, Яратганнинг нафратига учраш, обрў-эътибордан жудо бўлиш, гуноҳдан кўрқиш ҳисси сўна бошлайди. Бьюкененнинг ёзишича, “ҳукмронлики қўлга олган оммавий маданият кечаю кундуз азалий насроний қадриятларимизни камситиб, ҳатто аёлнинг эри ва болалари бўлиши табиий ҳаётий эҳтиёж экани ҳақидаги тасаввурлар устидан кулиб келди. Бугунги кунда жамиятимизда аёлни оналик вазифасидан буткул маҳрум этишга интилаётган кучлар пайдо бўлди... 1950 йили олти ёшли боласи бор аёлларнинг 84 фоизи уй-рўзғор ишлари билан шуғулланган ва яна ҳомиладор бўлишга имкон топган. Бугун эса, аксинча, бундай аёллар офисларда тўлиқ иш куни тартибида ишлаб, фарзандли бўлишни ҳатто ҳаёлига ҳам келтираётгани йўқ”.

Бундай вазиятнинг вужудга келишида ўтган асрнинг бошларида аксарият Ғарб мамлакатларида шаклланган ва бугунги кунга келиб ғоят кучли ижтимоий ҳаракатга айланган феминизмнинг “хизмат”и катта бўлган. Масалан, ашаддий феминист аёллардан бири Ш.Кронин “Жуиш Уорлд Ревью” журнаlining 2000 йил февраль сонидида чоп этилган мақоласида оила-никоҳ масаласи ҳақида тўхталиб, бундай деб ёзади: “Никоҳ бу — қўлликнинг бир шаклидир. Шундай экан, аёллар ҳаракати ана шу институтга қарши йўналтирилиши зарур. Негаки, никоҳ барҳам топмаган жамиятда аёлларнинг озод этилишига умид қилиш хомхаёлдир”. Афсуски, бу ғоялар таъсирида миллион-миллион америкалик аёллар оила қуриш ва бола туғишдан воз кечмоқда, барча динларда қораланган оиланинг ноанъанавий шакллари пайдо бўлмоқда.

Дейлик, 1970 йилдан ҳозирги вақтгача никоҳсиз яшаётганлар сони 523 мингдан 6,5 миллионгача, яъни 1000(!!!) фоизга ошгани, фақат тўрт хонадондан биттасида тўлиқ оила истиқомат қилаётгани, бир жинсга оид “никоҳ”лар кўпайиб бораётгани, яқка ўзи яшаётган америкаликлар мамлакат аҳолисининг 26 фоизини ташкил этаётгани фикримизни тасдиқлайди.

Хуллас, оила-никоҳ муносабатларининг инкирози фарбона турмуш тарзининг азалий насроний қадриятлари саналган фидойилик, меҳрибонлик, садоқат, иймон-этиқод каби фазилатларнинг фақат шахс манфаатларининг қондирилишига қаратилган индивидуалистик қарашлар томонидан сиқиб чиқарилгани билан изоҳланади. Бир сўз билан айтганда, Фарбнинг тақдири бугун кўп жиҳатдан аёлларга боғлиқ бўлиб қолди...

Унутилаётган тарих

Маълумки, халқни ўтмишидан маҳрум этиш учун унинг қандай пайдо бўлгани ва кимларнинг авлоди экани ҳақидаги билимларни хотирасидан “ўчириш” керак, холос.

Бугун Америка тарихини ўрганиш билан шуғулланаётган кўпгина ташкилотлар Оруэллнинг “1984” асаридаги Ҳақиқат вазирилиги сингари иш тутади: мамлакат ўтмишига оид воқеа-ходисаларни сохталаштириб, унинг жиноят ва гуноҳларини исботлайдиган янги тарихни тўқиб чиқаришга, америкаликлар севадиган ва қадрлайдиган нарсаларга нафрат уйғотишга интилади. Бу саъй-ҳаракатлар кишилар қалбида ватанпарварлик, ватанга муҳаббат туйғуларини сўндириш, халқни маънавияти ва этиқодидан маҳрум этиш, қисқача айтганда, америкаликларни ўзлигидан, асл тарихидан жудо қилишни кўзда тутати.

Китоб муаллифининг қайд этишича, боланинг онага нисбатан муҳаббати табиий равишда пайдо бўлса, ватанга ва юртга муҳаббат унинг онгига сингдирилмоғи, ўргатилмоғи даркор. Чунки бола айнан ўқиш, ўрганиш жараёнидагина туғилиб ўсган мамлакатни ҳақида муайян тасаввурга эга бўлади. Американинг умумтаълим мактаблари зарурат туғилганда мамлакатни ҳимоя қилишга қодир бўлган фуқаро ва

ватанпарварларни тарбияламоғи, болалар қалбига Америкага нисбатан муҳаббат туйғусини жо этмоғи зарур. Буюк зотларнинг таржимаи ҳоли, тарихий ва бадиий асарларни ўқиб, қўшиқларни тинглаб, мамлакатининг тарихи акс эттирилган санъат асарларини томоша қилиш жараёнида ёш авлод қалбида ватанга муҳаббат туйғуси юксалиб боради. Бу туйғу қанчалик кучли бўлса, унинг учун жон фидо қилиш, бутун халқни, ўз оиласини ҳимоя қилгандек, асраб-авайлаш ҳисси шунчалик зўр бўлади, деб уқтиради Бьюкенен.

Дарҳақиқат, яқин-яқинларгача ҳар бир америкалик ўқувчи Магеллан, Васко да Гама, Кортес, Генри Гудзон каби сайёҳлар номини беш қўлдек билган. Католик мактабларида болаларга француз ва испан сайёҳлари, авлиё Исаак Жокей, Жон Смит, Жеймстаун, Плимутрок ва Американинг “ота”лари — асосчилари тўғрисида сўзлаб беришган.

Бироқ ҳозирги вақтда Америка болалари ана шу буюк мерос ва тарихни ўрганишдан маҳрум этилмоқда. Натижада, Артур Шлезингер “Американинг тарқоқлиги” асарида эътироф этганидек, “Халқни йўқ қилиш йўлида дастлабки қадам қўйилди — уни хотирасидан жудо этиш бошланди. Кейинги босқичда унинг китоблари, маданияти ва тарихи йўқ қилинади. Сўнгра кимдандир янги китобларни ёзишни, янги маданият ва тарихни ўйлаб топишни илтимос қилсангиз бас, халқ аста-секин ўзлигини ҳам, қандай пайдо бўлганини ҳам, кимларнинг авлоди эканини ҳам унутди-қўяди”. Бугун анъанавий Америка билан маданий инқилоб ўртасида бораётган муҳорабанинг мазмун-моҳияти ана шу масалага бориб тақалади.

“Ватанпарвар” тазйик остида

Бундан бир неча йил илгари суратга олинган ва кўплаб мамлакатларда намоёниш этилган “Ватанпарвар” фильмида таълиқли актёр Мел Гибсон инқилобда иштирок этишдан бош торган, француз ва ҳиндулар уруши қаҳрамони, етти боланинг отаси Бенжамен Мартин тимсолини зўр маҳорат билан яратган. Асарнинг дастлабки сахналаридан бирида баттол инглиз зобити Мартиннинг кўз ўнгига ўспирин ўғли-

ни ўлдиради; бош фарзандини ҳибсга олиб, уни қатл этиш учун олиб кетганда, ота яна қўлига қурол олишга мажбур бўлади. Мазкур фильмда тасвирланган воқеа-ҳодисалар Жанубий Каролинада рўй беради, Мартин тимсоли орқали эса “Ботқоқ тулкиси” дея ном олган Фрэнсис Мэрион ва ўша даврда донғи кетган партизанлардан бири Дэниэль Морганнинг кечмишлари тасвирланган. Ўша вақтда ўта шафқатсизлиги билан танилган полковник Банастр Тарлтон эса фильмда қаҳри қаттиқ инглиз зобитининг прототиби сифатида талқин этилган.

Ушбу фильмда эсда қоладиган икки ҳолат маданий танқидчиларни ғоят жунбушга келтиради. Биринчисида ўглининг ўлдирилишини ночор ҳолатда кузатиб туришга мажбур бўлган Мартин, душманлар қишлоқни тарк этиши билан, ўн уч ва ўн ёшли болаларига мушкетларни олиб, ортидан юришни буюради. Улар ўғлини олиб кетаётган инглиз аскарларини пистирмадан туриб, отиб ўлдиради, яраланган сўнгги ҳарбийни эса Мартин томоғавк (ҳиндуларнинг **болтага ўхшаш қуроли — муаллиф**) билан чавақлаб ташлайди. Шундай қилиб, Мартин ўлдирилган бир фарзанди учун қасд олади, иккинчисини эса муқаррар ўлимдан сақлаб қолади. Иккинчи ҳолатда эса қасд олганидан ҳузурланиш навбати инглиз зобитига келади. Унинг буйруғи билан Мартиннинг ўнлаб қишлоқдошлари черковга қамалиб, бинога ўт қўйилади.

Фильмни кўрган америкалик айрим танқидчиларнинг фикри фалакка кўтарилади. “Бу фильмнинг тарихимизга заррача дахли йўқ. У қуруқ реклама, — деб ёзади “Бостон Гаральд” газетаси муҳбири Джеймс Верньер.

Кинорежиссёр Спайк Ли ҳам кинозалдан дарғазаб бўлиб чиқади. Унинг “Ҳолливуд репортер”га ёзган мактуби Америка маданий элитасининг кайфияти ва қиёфасини яққол намоён этади. “Мен, миллионлаб америкаликлар сингари, — деб ёзади у, — “Ватанпарвар”ни кўрганимдан кейин газабимни жиловлай олмадим. Ахир, бу очикдан-очиқ тарғибот, тарихни буткул бузиб кўрсатиш, сохта-лаштиришдан бошқа нарса эмас-ку! Масалан, уч соат давом этадиган фильмда

қулликни акс эттирадиган бирорта гап-сўз ёки сахнани учратмайсиз. Ваҳоланки, мамлакатимиз америка қитъасининг туб аҳолиси ва африкалик америкаликларга зулм ўтказиш, уларни тобе этиш орқали ривожланиб келган. Буни инкор этиш қонунни бузиш билан баробардир”. У Мартинни қулдор этиб кўрсатмагани, инқилобий жараёнларда иштирок этаётган ҳиндулар тасвирланган сахналарни асарга киритмагани учун фильм сценаристи Роберт Родартни айблайди. Фильмдаги сўнгги лавҳа — Мартиннинг ўттиз юздузчали америка байроғини даст кўтариб, инглиз аскарларига ташланаётгани акс эттирилган сахнани у кулгили деб баҳолайди. Бошқача айтганда, Лининг мактуби аксиламерикалик, аксилватанпарварлик ҳисси билан йўғрилган. Мактуб муаллифи унинг фикрига қўшилмаганларнинг барчасига жиноятчи тамғасини босади. Лининг таъкидлашича, ақли заиф ёки ашаддий жиноятчи одамгина ҳиндуларнинг таҳқирланиши, уларга зулм ўтказилишини тилга олмасдан, инқилобни қаҳрамонона, эзгу иш дея баҳолаши мумкин. Ўша замонлар Америкада яшаган қора танли кишиларнинг озод, бахтли ва хожасига вафодор этиб тасвирланиши эса жирканч тарғибот эмиш...

Яқин-яқинларгача нафақат америкаликлар, балки бошқа мамлакатлар халқлари ҳам чексиз қизиқиш билан ўқийдиган сон-саноксиз китоблар, томоша қиладиган фильм ва спектаклларнинг бош мавзуси — табиат кучлари, босқинчи ва ҳиндуларга қарши қаҳрамонона курашиб, “Ғарбни забт этган” дастлабки кўчманчи ва ковбойлар эди. Аммо маданий инқилобчи ва ревизионистлар кўзлаган мақсадига етди. Бугун жонидан кечган режиссёргина ҳиндуларни қоқоқ, кулгили ёки шафқатсиз қилиб тасвирлашга жазм этиши мумкин. Аксинча, улар “Кичик катта одам” ва “Қашқирлар билан рақс” фильмларида тасвирланганидек, табиатнинг чинакам ҳимоячиси, она замин ва ёввойи табиат ҳақида бошқалардан кўра кўпроқ қайғурадиган ҳамда улар билан уйғун ҳолда яшаётган кишилар сифатида акс эттирилади. Бу каби “асар”ларни кўрган одамнинг кўз ўнгига оқ танлилар тимсолида табиатнинг ана шундай тинч ва беозор “фарзанд”ла-

рини алдаб, уларга қирон келтирган, ғайрияхлоқий йўлларга бошлаган шафқатсиз, дину диёнатсиз кимсалар гавдаланиши табиий.

Асарда маданий инқилобчиларнинг (Бьюкенен уларни “замонамиз толибонлари” деб атайди) мамлакат ўтмишига оид воқеа-ҳодисаларни тарих солномасидан чиқариб ташлаш борасидаги интилишлари қандай оқибатларга олиб борганини исботлайдиган кўплаб мисоллар келтирилади. Чунончи, мазмун-моҳиятидан қатъи назар, ирқчиликка тааллуқли воқеалар баён этилган китоблар тақиқлангани, мактаб дастурларидан Марк Твен, О'Коннор, Ли Харпер, Уильям Фолкнер, Ральф Эллисон ва Жеймс Болдуинларнинг асарлари аёвсиз тарзда чиқариб ташлангани афсус билан тилга олинади.

Маданий инқилоб Америка тарихида муҳрланган “буюк қаҳрамон ва давлат арбоблари” номларини ўчиришга, мактабларда янги ўқув дастурларини жорий этиш орқали ёшларни аждодлари анъаналари, маданий меросидан маҳрум этишга ҳаракат қилаётир.

Қисқаси, Америка ўтмишига қарши қураш, ёш авлод онгини заҳарлаб, унинг миясига “янги тарих”ни сингдириш жадаллик ва муваффақият билан амалга оширилмоқда. Яқинда ўтказилган ижтимоий сўровларнинг бирида 55 нафар энг намунали коллеж ва университетларнинг 556 та юқори босқич талабасига АҚШ тарихига оид ўттиз тўртта савол билан мурожаат этилган. Олинган маълумотларга кўра, талабаларнинг учдан биригина Йорктаун остонасида жанг қилган америка генералининг номини айтиб бера олган. Талабаларнинг атиги 23 фоизи Мэдисон Америка Конституциясининг асосий муаллифларидан эканини билган, холос. Бу ҳол Америка ёшларининг ўз тарихи, анъана ва қадриятларига муносабати амалда қандай эканини яққол ифода этади.

Хуллас, иқтисодий, ҳарбий, ижтимоий, сиёсий, илмий ва технологик тараққиётнинг юксак чўққисига кўтарилган Ғарб тамаддуни янги мингйилликнинг бошига келиб, тарихий ривожланишнинг ғоят зиддиятли ва мураккаб босқичини бошдан кечираётгани, азалий қадриятлар ўрнини фақат шахсий манфаат, айш-ишрат, хузур-

ҳаловат майлларига йўғрилган “янги ахлоқ ва эътиқод” эгаллаётгани, ахлоқий қадриятлар ҳуқуқий меъёрлар билан алмаштирилаётгани, мухтасар қилиб айтганда, Ғарб тамаддунининг демографик, миллий-этник ҳамда маънавий асослари емирилаётгани, ҳатто Америкадек қудратли давлат ҳам давр таҳдидларига дош бера олмаётгани тобора аён бўлиб бормоқда. Ғарб мамлакатлари ҳаётининг турли соҳаларида юз бераётган жараёнларни ҳолисона тадқиқ этаётган мутахассислар асрлар мобайнида уларнинг тараққиётини белгилаб берган либерализм таълимоти замон талабларидан ортда қолаётгани, ғарбона индивидуализм таъсирида жамоавий масъуллик барҳам топаётгани, жамиятдаги ижтимоий, сиёсий, маданий табақалашув хатарли тус олаётгани, эркинлик — масъулиятсизликка, плюрализм эса — турли халқлар қадриятларининг қоришувига олиб келаётганидан ташвиш билдирмоқда. Бир сўз билан айтганда, Ғарб тамаддуни ғоявий-назарий ва мафкуравий жиҳатдан боши берк кўчага кириб қолаётгани бугун баралла таъкидланмоқда.

Эҳтимол, бу гапларнинг бизга нима дахли бор, деб ҳисоблайдиганлар ҳам бўлиши мумкин. Биз муҳтарам журнал-хонларимизга аввало ушбу асарни топиб ўқишни ҳамда мамлакатимиз тараққиётига тўсқинлик қилишга интилаётган кучларнинг асл мақсад-муддаолари, турли хавф-хатарларнинг мазмун-моҳияти ва оқибатлари ҳақида яна бир бор обдон мушоҳада юритиб, зурур хулосалар чиқаришни тавсия этган бўлур эдик. Мамлакатимиз Президенти Ислом Каримов ўзининг нутқ ва маърузаларида миллий маънавиятимизни турли хавф-хатарлардан, ёш авлодимизни зарарли таъсирлардан асраш ҳақида қайта-қайта огоҳлантираётгани бежиз эмас. Чунки бугун башарият ҳаётини издан чиқариш, уни неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, асл инсоний қиёфасидан жудо қилишга қаратилган таҳдидлар тобора ошқора тус олиб, кучайиб бормоқда. Бьюкененнинг “Ғарбнинг ҳалокати” китоби бундай хатарларнинг оқибати қанчалик аянчли бўлиши мумкинлигидан барчамизни яна бир бор огоҳлантиради. Унинг маърифий кучи ва аҳамияти ҳам шунда.

РОСТЛИК — ХАЛОСЛИК

Нусратулла ЖУМАХЎЖА

ILM — HALOLLIK MAYDONI

Агар фанни улкан бир дарахт деб тасаввур қилсак, тадқиқотлар унинг илдизини ташкил этади. Зеро, илдиз қанчалик бақувват бўлса, дарахт шунчалик барқ уриб яшнайди, кўп ҳосил беради.

Ислом КАРИМОВ

Адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққулнинг ўтган сонда чоп этилган “Илмни ким воситаи хоҳ этар...” эссесида илмдаги ҳалоллик ва сохтагарчиликлар хусусида баҳс юритилган эди. Мақола жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотди. Таҳририятга кўплаб кўнғироқлар бўлгани, ушбу муаммо юзасидан бир нечта мақола тақдим этилгани бунинг далилидир. Филология фанлари доктори Нусратулла Жумахўжанинг журналхон эътиборига ҳавола этилаётган мақоласи ҳам ана шу мавзуга бағишланган.

Давлат ва жамият тараққиётини илм-фан ютуқларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Илм-фан гуркираган мамлакатгина тараққиётга юзланади. Истиклол даврида ёш илмий кадрларга муносабат тубдан ўзгарди. Олий ўқув юртларида яратилган мукамал шарт-шароит, замонавий компьютер техникаси, хорижий мамлакатлардаги энг илғор ўқув ва илм-фан даргоҳларида таҳсил олиш имкони бунинг исботидир. 2005 йил баҳорида “Истеъдод” жамғармаси йўлланмаси билан хорижий мамлакатларда таҳсил олиб қайтган ёш иқтидорли олимларнинг анъанавий анжумани ўтказилди. Уларнинг маърузаларидаги кишини ҳайратга солувчи янги илмий куза-

тишлар, фикр-хулосалар, анъанавий миллий ва жаҳон илм-фани ютуқларини уйғунлаштириш тамойиллари, оламшумул глобал муаммоларга дадил қўл уриш жасорати мамлакатимизнинг қудратли илмий салоҳият захирасидан далолатдир. Бироқ бу — истеъдоднинг дастлабки нишонаси, холос. Унинг эндиги тарбияси ва тақомили ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Республика Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация комиссиясига (эндиликда ОАК деб юритилади — **Н.Ж.**) тақдим этилган илмий даража талабгорларининг тадқиқотлари сифати ва савиясида бир қатор муаммолар борки, “ОАК Бюллетени”нинг кейинги сонларида эълон қилинган мақолаларда ҳам уларнинг айримлари тўғрисида ташвишли мулоҳазалар баён этилган. Биз ўша мақолалар муаллифларининг фикри ва ОАК нуқтаи назарини қўллаб-қувватлаган ҳолда илмий ишлар сифати, савияси ва самарадорлигини оширишнинг баъзи долзарб муаммоларини ёритишга баҳоли қудрат ҳаракат қилмоқчимиз.

Илмий мактаб кўрганмисиз?

Баъзан дилетантлик билан илмий даражани қўлга киритишга ҳаракат қилаётган, рад жавоби олса-да, “йиқилган курашга тўймас” қабилида чиранаётган даъвогар-

лардан “Илмий мактаб кўрганмисиз?” деб сўрагингиз келади. Илмий даражага талабгорлар Фанлар академияси илмий тадқиқот институтларидан кўра, кўпроқ олий ўқув юртларига мансуб; назаримизда, шу каби даргоҳларда чинакам илмий мактаб муҳитини яратиш ва кучайтириш лозим.

Кейинги йилларда ёшлар руҳиятида шундай бир иллат пайдо бўлдики, бунга ота-оналар ҳам, жамият ҳам лоқайд қарамоқда. Бу — **сакраш фалсафасидир**. Баъзи ота-оналар фарзандларини бир неча синф оша “сакратиб”, мактабни муддатидан уч-тўрт йил олдин битиртирмоқчи бўлади. Бироқ ҳаётда “бир томондан ютса, бошқа томондан ютқазиш қонуният” ҳам бор. Боланинг онгида, ақл-заковатида “сакраб” ўтилган синфларда ўзлаштириши зарур бўлган билим захираси ўрнида бўшлиқ пайдо бўлади. Аслида, чаламулаллик сабаби ҳам шунда. Чунки мактабда ўқитиладиган фанлардан ҳосил бўладиган билимлар бирлиги илмий-интеллектуал салоҳиятнинг асосидир.

Кейинчалик бундай ёшларнинг ўзи “сакраш”га ўрганиб қолади. Энди олий ўқув юртларининг босқичлари оша “сакраш”да давом этади. Улар расман ўқийди, амалда эса бошқа ташкилий ишлар билан машғул бўлади. Деканат ишларида гирдикапалак бўлиб дастёрлик қилади, тадбиркорлик билан шуғулланади ва ҳоказо. Шу суръат билан бакалавриятдан магистратурага, магистратурадан аспирантурага ёки олий ўқув юртидаги бошқа лавозимларга абжирлик билан сакраб ўтаверади. Қарабсизки, битирув ишлари ҳам, магистрлик диссертацияси ҳам бирпасда тайёр! Бу тоифа тадқиқотчилар бир сакраб фан номзоди, яна бир сакраб фан доктори бўлишни истаб қолади ва аксарият ҳолларда мақсадига эришади ҳам. Уларнинг диссертациялари илмга ҳеч бир янгиллик бермайди, фан тараққиётида из қолдирмайди. Ачинарлиси шундаки, улар аспирантура ва докторантура таҳсилларини расман ўтаган тақдирда ҳам илм уммони-га чинакамига шўнғий олмайди.

Бундай гаройиб ҳол, яъни илмий даргоҳларни битириб туриб, илмий мактаб кўрмаганлик нималарда намоён бўлади? Муҳокамаларда савол берсангиз, ҳимояга йўл олаётган диссертант бирорта ҳам диссертация ўқимаган бўлиб чиқади. Ва-

ҳоланки, илмга чинакамига киришиш учун ёш олим ўз йўналишидаги ўнлаб диссертацияларни ўқиб чиқиши ва кўплаб диссертациялар муҳокамасида фикр-мулоҳазалари билан қатнашиши керак. Кўчма маънода айтганда, илм қозонида қайнаши зарур.

Илмий муассасаларимиз ва олий ўқув юртларида жонли, қайноқ илмий жараёни юзага келтириш муҳим. Ҳозир эса, афсуски, гоҳо ўта расмийчилик билан ёндашув тамойили етакчилик қилмоқда. Юзлаб илмий анжуманлар ўтказилади, тезис ва маъруза матнлари чоп этилади. Анжуманларда иштирокчилар маъруза қилишга аранг улгуради. Лекин энг муҳими — муҳокама жараёни йўқ. Аслида, анжуманда кўтарилган масалаларни қизгин баҳс асосида муҳокама қилиш, фикр алмашиш, маърузаларга баҳо бериш, тегишли хулосалар чиқариш зарур эмасми? Йўқ, қўйилмақом тарзда уддаланган ташкилий-расмий андоза бунга имкон бермайди. Хулосалар ҳам олдиндан тайёрлаб қўйилди, хўжакўрсинга ўқиб эшиттирилади, вассалом. Айрим қатнашчиларда баҳсли фикр-мулоҳазалар туғилса ҳам, улар анжуманнинг дабдабасидан чўчийди, журъатсизларча ўз муносабатини изҳор этиш-ни ўринсиз деб билади ва қимматли фикр-мулоҳазаларини ўзи билан қайтиб олиб кетади. Ахир, бўлғуси олимлар илмий анжуманларда фикр алмашмаса, тафаккур баҳсларида пишиб тобланмаса, устоз олимлардан ўғит ва сабоқ олмаса, илмий мактабни қаерда кўради?

Диссертация муҳокамаларини чинакам илмий мактаб даражасида ўтказиш ғоят муҳим омиллардандир. Маълумки, диссертация ҳимояга қадар бир неча босқичда муҳокама қилинади. Улар орасида тадқиқот тайёрланган ва у биринчи марта ҳимояга тавсия этиладиган илмий ёки маърифий даргоҳдаги муҳокама асосий ўрин тутати. Диссертациянинг “суяги” шу муҳокамада қатади. Айни муҳокама натижаси асосида у этилади ва тугал диссертация шаклига келади.

Модомики шундай экан, дастлабки муҳокамага тадқиқотнинг йўналиши ва мавзуи юзасидан қилни қирқ ёрадиган етук, салоҳиятли мутахассислар жалб этилмоғи зарур. Фан тармоқларида шундай мутахассислар бор ва улар муҳокамаларда синч-

ковлик, холислик ҳамда фидойилик билан диссертацияларни ипидан игнасиғача таҳлил эта олади. Бундай таҳлилларнинг ҳар бири ёш тадқиқотчилар учун унутилмас амалий дарс бўлади. Зотан, диссертациянавислик малакаси ана шундай муҳокамалардагина шаклланади.

Афсуски, аксарият муҳокамалар аввалдан тайёрланган сценарий бўйича ўтказилади. Асосий мутахассислар четда қолиб, тадқиқотнинг сифати, савияси қай даражадалигидан қатъи назар, диссертантни қўллаб-қувватлаши муқаррар бўлган кишилар муҳокамага таклиф этилади. Оқибатда, муҳокама силлиқ ўтади, “илмий иш” эса хомлиғича ҳимояга тавсия қилинади. Баъзан ҳатто амалда муҳокама ўтказилмай, мутахассисларнинг фикр-мулоҳазалари ёзма равишда олиниб, шу асосда баённома тузиб қўя қолинади. Айрим мутахассислар диссертацияни ўқимасдан ҳам, юзаки фикр-мулоҳаза асосида ишни ҳимояга тавсия этиб юбораверади. Ана шундай ҳолларда диссертант илмий-амалий мактаб кўрмай ҳимояга чиқади. Экспертлар “Бу иш қандай қилиб ОАКкача етиб келди?!” дея бош қотирадиган диссертациялар шу тариқа пайдо бўлади. “Хайрихоҳлар” диссертантга фойда ўрнига билар-билмас зарар етказиб қўяди. Бундай тажрибадан воз кечган маъқул. Негаки, унинг охири бахайр бўлмайди. Зеро, чинакам холис фикр баҳслар, турли-туман нуқтаи назарлар тўқнашуви ҳосиласидир. Шайх Саъдий айтганидек, “Уч нимарса уч нимарсасиз пойдор қолмағусидурур: мол — тижоратсиз, илм — баҳссиз, мулк-мамлакат — сиёсатсиз” (Саъдий. Гулистон. Огаҳий таржимаси. — Огаҳий. Асарлар. IV жилд, 176-бет).

“Қинғир ишнинг қийиғи қирқ йилда ҳам чиқади”, дейди доно халқимиз. Бир диссертациянинг тақдири шундай бўлди. Кафедранинг етакчи мутахассислари иштирокида диссертация жиддий муҳокама қилинди. Тадқиқотнинг камчиликлари кўрсатилиб, қайта ишлашга тавсия этилди. Аммо бу ҳол диссертант ва илмий раҳбарни қаноатлантирмади. Диссертант кафедра мудирининг қўйнидан кириб, қўнжидан чиқди. Кафедра мудир хуфя равишда диссертация мавзуси бўйича ваколатли бўлмаган, масъулиятсиз, ўртамиёна мутахассисларнинг узук-юлуқ ёзма муло-

ҳазалари асосида қалбаки баённома тузиб, ишни ҳимояга тавсия этиб юборди. Диссертация ва унинг муаллифи кўз очиб юмгунча семинарлару етакчи ташкилотлардан “семизнинг оёғи саккиз” қабилида сакраб ўтди. Ҳимояда нуфузли шахслар “расмий тақризчи” ролини қойилмақом даражада уддалади. Лекин фан доктормлиги илмий даражаси учун тақдим этилган бу диссертация муаллифига ОАК томонидан рад жавоби берилди. Бу — илмий мактаб кўрмаганлик оқибати эди. Аммо, таассуфларки, диссертант илм футбол майдони, ОАК эса турли усуллар қўллаб гол уриб кетадиган дарвоза эмаслигини ҳанузгача тушуниб етмади. Казоказоларни ишга солиб, ахийри дипломини олди. Хўш, бу билан нима ўзгарди? Диссертантнинг илмий даражаси чинакамига кўтарилдими ёки давлат ва жамиятга бирор манфаат етдими? Дейлик, муаллифнинг маоши бирмунча ошган бўлса ҳам, бу дипломини олгунча у жамоатчилик олдига йўқотган обрўйига нисбатан арзимас бир нарсадир.

Илмий салоҳият — нодир ҳодиса

Шунинг учун бўлса керак, илмий даражали мутахассислар кўп-у, лекин чинакам олим санокли. Илмий салоҳият халқнинг бағридан табиий равишда, зарур таълим-тарбия, мағзи тўқ миллий заковат маҳсули сифатида етишиб чиқади. Жамиятнинг маънавий юксаклигини илмий салоҳият даражаси белгилайди. Илм равнақини таъминлаш борасида ҳукуматимиз амалга ошираётган кенг қамровли ислохотлар замирида ана шу мақсад мужассамдир.

Таассуфки, бу муҳим масалага юзаки ёндашув ҳоллари ҳам борки, сифат жиҳатидан яроқсиз диссертациялар ана шундай лоқайдлик натижаси ўлароқ кўпаймоқда. Ҳозирги кунда илмий салоҳиятга эга бўлмаган баъзи бир “тўра”ларнинг илмий-маърифий муассаса раҳбарлиги курсисида ўтиргани ҳам сир эмас. Масалан, маъмурий идорадан бўшаган амалдорнинг нуфузли бир жамоада илмий ишлар бўйича раҳбар лавозимини эгаллаши илм-фан равнақига қанчалик фойда келтирар экан? Ахир, мазкур жамоадаги истеъдодлар қисмати, илмий тадқиқотлар ривожига ўша кимса қўлида-ку! “Булбулни бойкушга тутқун

этмангиз", дея куюниб ёзади атоқли шоиримиз Абдулла Орипов "Қўриқхона" шеърида. Афсуски, айрим илмий-маърифий даргоҳларда булбуллар бойкушга тутқун этилган ҳолатлар йўқ эмас.

Илм шундай ноёб мўъжизаки, у манфаат исканжасига ҳеч қачон сигмаган, сигмайди ҳам. Баъзи раҳбарлар олий ўқув юртида ўқитувчики бор, барчаси илмий даражага эга бўлиши учун жиддий "қураш"га киришгандек кўринади. Улар мажлисларда дағдаға оҳангида зудлик билан илмий иш бошлашни, фалон муҳлатда диссертация ёқлаб, ҳар ойда камида биттадан илмий мақола чоп эттиришни талаб қилади. Агар шундай суръат билан илмий иш қилинмаса, бу шартлар бажарилмаса, домлалар устама ҳақлардан махрум бўлиши, аттестациядан ўтказилмаслиги, эгаллаб турган лавозимидан четлатилиб, ўрнига унвондор одам ишга олиниши ҳақида "ультиматум" қўйилади. Жамоа жон сақлаш илинжида таҳликага тушади, ўқитувчилар илмий иктидорлари бор-йўқлигидан қатъи назар, кўзни чирт юмиб, жон-жаҳдлари билан қоғозга ёпишади ёки муаммони ҳал қилишнинг бошқа йўлларини қидириб қолади. Саёз, хом-хатала мақолалар эълон қилинади, улардан худди шундай савиядаги диссертациялар ясалди. Бояги "илмпарвар" раҳбар эса, "Мана, жамоанинг илмий салоҳияти менинг давримда бунчага ўсди, бир йилда фалонта диссертация ёқланди, яна шунча мақола эълон қилинди", дея мақтаниб юришдан ҳам тоймайди.

Ваҳоланки, асл натижа нимадан иборат бўлаётганини илмий жамоатчилик яхши билади. Бу борада Президентимизнинг қуйидаги сабоқларини эсламоғимиз лозим: "Ҳар бир олим — ўзига хос бир дунё. Илмий ишни ҳеч қачон буйруқ, топшириқ ва кўрсатмалар билан бажариб бўлмайди. Умуман, илму фанни ҳеч қачон қолипга солиб бўлмайди. Унинг ўзига хос ривожланиш қонуниятлари борки, биз буни албатта инобатга олишимиз керак" (Ислом Каримов. Асарлар. 2-жилд. Т., "Ўзбекистон", 1996, 258-бет).

Дарҳақиқат, илмий салоҳиятни буйруқ ёки зўравонлик билан шакллантириш мумкин эмас. Мажбурлаш кўзбўямачиликни, сохтагарчиликни келтириб чиқаради. Ахир, илмий салоҳият ҳар кимга ҳам бе-

рилмаган. Шунинг учун баъзи бир олий ўқув юрти ўқитувчилари илмий иш қилиш, диссертация ёзиш, олим бўлиш масъулиятини зиммасига олмайди.

"Илм — ўзни билмакдир" деган ажойиб ҳикмат бор. Ушбу ҳикматнинг нозик маъноларидан бири шуки, ўзининг кимлигини, шахсий қобилият даражасини англай билиш ҳам илмдир. Мажбурият остида илмий ишга уриниш бировларнинг интеллектуал мулкни ўзлаштириш, мавжуд диссертацияларни бир оз ўзгартириш, бузиш йўли билан "янги" диссертация "ясаб" олиш, кимгадир буюртма бериб ёки "ҳашар усули"да диссертация ёздириб каби турли-туман номақбул тамойилларга кенг йўл очади. ОАҚда тўпланган ва у ерга келиб тушаётган диссертациялар оқимиға юзак қараганда, гўёки илм равнақ топаётгандек туюлади. Синчиклаб назар ташлаганда эса, уларнинг маълум бир қисми "манфаат исканжасидаги илм" экани сезилиб қолади. Улар илм равнақига, давлат ва жамият тараққиётига ўзига хос илмий янгилиги, кашфиёти билан хизмат қила олмайди. Илмий-мафкуравий бўшлиқни тўлдиради, холос. Шу боис илмий салоҳиятни кучайтиришнинг оқилона йўллари излаб топилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

"Антиплагиат" ўйлаб топиш мумкинми?

Илм оламининг мусаффолигини таъминлаш, кўзбўямачиликка барҳам беришнинг муҳим омилларидан бири кўчирмачилик (плагиат) ва буюртма асосидаги диссертациянависликнинг пайини қирқишдир. Кейинги вақтларда матбуотда кўчирмакашлик ижтимоий иллатга айланиб бораётгани, чинакам илмнинг йўлига ғов бўлаётгани ҳақида бир қатор мақолалар эълон қилинди. Бу ҳол ушбу иллатнинг хуружи пасаймаётганини, барҳам топмаётганини кўрсатади. Мазкур мақолаларда кўчирмакашлик фаолияти ва унинг муаллифлари очик-ошкор фош этилган. Лекин бу иллатга қарши жиддийроқ чора-тадбир кўрилмаяпти. Шубҳасиз, кўчирмакашлик — жиноят. Қонуничида унга қарши жиноий жавобгарлик белгиланган. Бироқ миллий менталитетимиздаги бағрикенглик хислати кўчирмакашларни бу жазодан сақлаб келмоқда.

Аслида, ошкора ва сурункали тус олган кўчирмакашлик иллатига нисбатан мурасосиз бўлмоқ зарур. Лоақал, маъмурий ҳуқуқий чоралар кўрилиши керак. Ёки компьютерга тушган вирусга қарши ишлатиладиган “антивирус”га ўхшаш бир “антиплагиат” дастури ишлаб чиқиш керакми-кан?.. Билъакс, жазосиз қолган қилмиш зимдан туп қўйиб, тобора кенг қамров билан палак ёзиб бораверади. Реал воқелика назар солсангиз, галати манзарани кўрасиз. Ахир, бир марта матбуотда фош қилинган, кўчирмакашликнинг ўзи тийилмаса, илмий жамоатчилик унинг фаолиятидан огоҳ бўлган, кўчирмачига, унинг устоз ва ҳомийларига нисбатан тегишли муносабат кўрсатмаса, муаммо қандай бартараф этилсин? Зотан, кўчирмакашлик — “суяк сурадиган” касаллик. 1989 йили “Муштум” журналида бир кўчирмакашликнинг фаолияти ҳақида салмоқли фелъетон эълон қилинди. У эса раддия ёзиб, ўзини оқлашга уриниб кўрди. Кейин ўша журналда “Раддияга — раддия” рукида яна бир жавоб мақола босилдики, бу унинг нобоп қилмишларини тугал исботлади. “Муштум”дек ҳажвий журналда фелъетон орқали урилиш — шармандаи шармисор бўлиш деган гап! Бундай шармандаликка нисбатан илмий жамоатчиликнинг муносабати шаклланиши лозим эмасми? Афсуски, бундай бўлмади. Жамоатчиликнинг лоқайдлигидан у кимса устомонлик билан фойдаланди. Йиллар давомида ўнлаб китоблар чиқарди. Ўзига қалқон бўлмоғи учун нуфузли амалдорларни ҳаммуаллиф қилиб олди. Докторлик диссертациясини ҳам ёклади. Унинг илмий ишидан хабардор мутахассислар докторлик диссертациясида нақд 80 бет кўчирма материал борлигини, ҳимоя жараёнидаги хурмача ҳодисаларни ҳамон ичакузди ҳангомадек гапириб юради. Энг ажабланирлики, шу кунларда ул “зоти шариф” кимлардир унинг “тадқиқот”ларидан кўчираётганидан шикоятлар ёзиб, даъвогарлик отини суриб юрибди. Афтидан, ўғрини қароқчи урганга ўхшайди.

Бошқа бир плагиатнинг кирдикори нуфузли ҳуқуқшунослар таркибидан иборат комиссия томонидан текширилиб, айби тасдиқланди. У ўзи ишлаб турган олий ўқув юртида катта ўқитувчиликдан бўшатилган, бошқа ўқув юртида кафедра мудири лавозими билан сийланди. Ахир, бу

жиноятни рағбатлантириш-ку! Плагиатнинг қилмиши жамоатчиликка аён, у ҳақда матбуотда танқидий мақола чоп этилган, ихтисослашган кенгаш эса, гўёки ҳеч нарса бўлмагандек, мутахассис топилмагандек, уни бир илмий ишга тақризчи қилиб белгилайди ва ҳимояда мўътабар минбарни унга бериб қўяди! Хўш, бировнинг интеллектуал мулкига тап тортмасдан чанг солган, муаллифлик ҳуқуқини поймол этган шахс кафедра мудири сифатида лавозимини суиистеъмол қилмаслигига ким кафолат беради? Илмга хиёнат қилган, ўзгаларнинг аклий мулкини ўмаришда пихини ёрган кўчирмакаш расмий оппонент сифатида диссертацияни қандай таҳлил этсин, унга холис баҳо берсин?!

Тадқиқотнинг сифати, савияси, самардорлигини таъминлашнинг сохта диссертациялар тайёрлаб бериш иллати пайини қирқиш, замонавий технологиядан қинғир мақсадларда фойдаланишга барҳам бериш, ҳимоя ва тасдиқ жараёнлари ҳуқуқий тартиботига қатъий амал қилиш каби долзарб муаммолари ҳам бор.

Оппонентмисиз ёки адвокат?

Илмий ишларга талабчанлик мавзу танлаш ва уни тасдиқлашдан оқ бошланиши лозим. Бу борада мавзу долзарблиги бирламчи масаладир. Бир маҳаллар Тил ва адабиёт институти қошида республика бўйича филология йўналишида тайёрланадиган диссертациялар мавзуларини мувофиқлаштириш (координация) кенгаши жиддий ишлар, адабиётшуносликнинг энг долзарб муаммоларига оид мавзулар рўйхати тузилар, ёш тадқиқотчиларнинг илмий иш мавзулари шунга мувофиқ тасдиқланар эди. Кейинги йилларда ана шу кенгаш фаолият кўрсатмаяпти. Бу ҳол илмий ишларнинг сифати ва самарасига салбий таъсир этаётир. Натижада қачонлардир рад этилган мавзуларни қайта кун тартибига қўйиш, ишланган мавзуларни ўзгача шаклларда ҳимояга олиб чиқишга уриниш таъмоийллари пайдо бўлди. Чунончи, ўтган аср саксонинчи йилларининг бошларида бир йигит диплом иши қилиб ёзган мавзуини диссертация сифатида давом эттиришга бел боғлади. Аммо бу мавзу етакчи мутахассис олимлар томонидан унчалик долзарб эмас деб топилди ва илмга чан-

қоқ ўша йигит бошқа мавзуда диссертация ёзиб ёқлади. 2006 йилга келиб эса худди ўша — бир замонлар рад этилган мавзудаги номзодлик диссертацияси бошқа тадқиқотчи томонидан ҳимоя қилинди. Буни қандай изоҳлаш мумкин? Ўтган йигирма йил мобайнида илм ривожланиб кетиб, бирламчи долзарб мавзулар ишланиб, бошқа мавзу қолмадики? Реал илмий воқеликка қараб бундай дейиш қийин. Аслида-ку, чинакамига чуқур тадқиқ этилса, ҳар қандай мавзу ўзини оқлар. Аммо, бу тадқиқот...

Ихтисослашган ҳимоя кенгашларининг таркиби ҳамда ҳимоя жараёнларини одилона ва ҳолисона ташкил этишда ҳам гап кўп. Кейинги йилларда кекса адабиётшунос олимлардан бир гуруҳи оламдан ўтди. Адабиётшунослик майдони хувиллаб қолгандек бўлди. Зўр назариётчи олим, академик Иззат Султон, ўзбек адабий танқидчилигининг пирлари — академик Матёқуб Қўшонов ва Озод Шарафиддинов, мумтоз адабиёт бўйича ёзилган диссертацияларнинг сарагини саракка, пучагини пучакка чиқариш салоҳиятига эга бўлган ҳақгўй, талабчан олимлар Абдуқодир Ҳайитметов, Абдурашид Абдуғафуров, Ботирхон Валихўжаев ва Бегали Қосимов вафот этгач, уларнинг ўрни жуда-жуда билиниб турибди. Бугунги ҳимоя кенгашларининг таркиби бирмунча заиф. Унда икки оғиз мустақил фикрини журъат билан айта олмайдиган, илмдан йироқлашган, йиллар мобайнида бирорта дуруст мақола эълон қилмаган айрим “мутахассис”лар ҳам бор. Биз қарияларни қадрлаймиш, ҳурмат қиламиш. Аммо эҳтиром билан илмий кенгаш аъзолиги талаблари — бошқа-бошқа тушунчалар. Зеро, муборак номлари зикр этилган атоқли олимлар ҳам нуруний зотлар эди. Бироқ улар олимлик бурчини умрларининг охиригача масъулият билан, ҳалол бажариб кетди.

Фикримизча, олимнинг ихтисослашган ҳимоя кенгашига аъзо қилинишида унинг камида икки-уч йиллик фаолияти, жумладан, илмий жараёндан узилмагани, яратган янги тадқиқотлари, чоп этилган китоб ва мақолалари инobatта олиниши ҳамда бу ОАК низомида белгилаб қўйилиши лозим.

Вазият шундай бўлишига қарамай, фан доктори илмий даражасини олганига кўп йиллар бўлса-да, баъзи олимлар бирорта илмий кенгашга, ақалли илмий семи-

нарга аъзо эмас. Негадир улар бирорта илмий ишнинг расмий тақризчилигига ҳам раво қўрилмайди. Уларнинг айби нима?..

Баъзан, ҳатто кўпинча диссертацияларга муайян мавзудан анча узоқ мутахассислар расмий тақризчи этиб белгиланади. Наҳотки, шу мавзуга мутахассислардан ким яқинроғу ким ҳаққонийроқ ва холисроқ баҳо бериши мумкинлигини оппонентларни белгилайдиган мутасаддилар билмаса?

Бундай тақризчиларнинг маърузасини тинглаб, оппонентми у ёки адвокат, дея ўйга толасиз. Уларнинг битта “афзал”лиги “юмшоқ”лигидир. Бундай тақризчилар ишга жиддий киришмайди, танқидий мулоҳаза юритмайди, силлиққина тақриз ёзиб, ўқиб бера қолади. Бундай нутқларга Абдулла Қаҳҳорнинг “Қуюшқон” фельетонида жуда муносиб таъриф берилган. Диссертация нақадар бўшлигини шундай тақризчилар уюштирилганидан ҳам билиш мумкин.

Одатда, расмий тўсиқларни турли чиғирикларни кўпайтиради, деб ОАКдан норози бўлинади. У ерда ишлайдиган заҳматкашларни бадном қилишга ҳам уринади. Хўш, илмий муҳокамалару илмий семинарларга чап бериб хом-хатала диссертациялар ҳимояга олиб чиқилса, ҳимоя эса ҳалигидай ўтса, ОАК яна нима ўйлаб топсин?!

Асрлар мобайнида илм-фан ҳалоллик, заҳмат ва сабот майдони саналган. Илмий тадқиқот чинакам ғайрат, шижоат, матонатли меҳнат маҳсули бўлгани учун ҳам ислом эътиқодининг комил инсон таълимотида “Илм — ибодатдан афзал” мазмунидаги ўнлаб ҳадиси шарифлар пайдо бўлган. Мол-дунё, мансаб-мартаба орттиришнинг йўллари жуда кўп. Бунинг учун тафаккур кўзгусини хиралаштириш шарт эмас. Зеро, буюк мутафаккир Алишер Навоий таърифлаганидек, илмни “воситаи жоҳ”га, яъни мол-дунё ва мансаб-мартаба орттириш манбаига айлантириш ўзини ҳам, халқини ҳам тўғри йўлдан оздириш билан баробардир. Илм йўлидаги сидқу сафо — олимга камол, худпараст жоҳилга заволдир:

Илмдин орий — улуснинг

жоҳилу худкомаси,

Ўрганурга жидду жаҳд этган —

жаҳон алломаси.

ISHQ — QALBIMNING YOLG'IZ EGASI

Биламан: мен унинг тенги эмасдим,
Лекин севдим тенгсиз муҳаббат билан.
Ҳижрон тунларида бор эди қасдим,
Мен уни ўқидим ёниқ дард билан.

Қачондир юракка жазиллаб босган
Ишқ эди — Қуёшнинг тош узра йўли.
Биламан: мен унга ҳеч ким эмасман,
У — менга Тангрининг узалган қўли!

На ёғду бўлолдим, на Ойман тўлган,
Шамоллар пойида ўйнаган хасман.
Ёмғирлар қўлида титраб эзилган
Бир хазон баргчалик севилганмасман...

Биламан: у менга тақдир этмаган,
Умидлар ҳаққига умримни қўйдим.
Ўз бағрини ўйган шамдай аламли —
Жимгина ёндиму жимгина куйдим.

Биламан: исми оқ — жисми қоралар
Бир марсум севгимнинг дилини еди.
Минг эмас, милён йил кутганимдаям,
У мени барибир тан олмас эди.

Биламан, ҳаммасин энди биламан,
Мени барбод қилган шу ишққа қасам:
Худо ҳаққи севдим! Худо ҳаққи... кам —
Уни деб қанчалар тўкилган бўлсам!

* * *

Фаришта ва ҳур янглиғ севилган,
Унутилган ғариб каби мени суйгин.
Китобингнинг орасида сақлаб қўйган
Бўтақўзнинг соғинчидай ёниқ, куйгун.

Атиргулнинг тушларига беркит мени,
Яшир мени, тополмасин токи ҳеч ким.
Вужудимда ёниб оққан сенинг қайғунг
Оғусидан қонлар ютай хаста-ичкин.

Севгин мени, оғриб севгин, оғриниб сев,
Қаҳр қилсам, тошлар отсам кечирмайин.
То қояга парчинланган телбадайин
Ишқингни бир афсун каби пичирлайин.

Руҳим аччиқ ишққа ташина, бир ханжарман —
Таҳликали, қўш томони ўтқир, кескир.
Тиккалайин ҳаётингни икки бўлган,
Икки дунёнг эвазига берилган сир.

Бармогингга занжир урган қулф эмасман,
Мен — умрингга сиртмоқ солган ҳалқадирман.
Сени шундай андуҳ билан унутамаман,
Сенга шундай тўфон билан қалқадурман.

Мени соғин — минг йил яша, минг йил соғин,
Севгин қаттиқ, қаттиқ ҳажру азобим ҳам.
Бетаскин кут, беқадр кут, бир умр кут,
Мени сенга қайтармасин қодир Эгам...

Ишқинг дея ёниб адо бўлдим гарчанд,
Юрагингга ҳеч ким мендек қайтолмасин!
Қасам ичдим: шу кўнглимни бир Худодан
Ўзга кимса меники деб айтолмасин!

* * *

Мен — жаннатдан қувилган Ҳавво,
Кўзларимга ёруғ олам йўқ.
Тентирайман зулматлар аро —
Одамзод кўп, аммо Одам йўқ!..

Рухни қийнар тақиқ меvasи,
Сир эдими севги шеваси?
Сен севмасанг, севилармидим,
Эй, кўнглимнинг ёлғиз Эгаси?!

Ер осмонга очади бағир,
Топишаркан ўт ва сув охир.
Нега У йўқ, не учун У йўқ?
Бу оламда мен борман, ахир!

Ишқ нафаси келар ҳаводан,
Қайда у нур, қайда у Одам?
Сен борсан-ку, нега ёлғизман,
Тушган бўлсак бирга самодан?

Тошларини ёғдирди ҳижрон,
Бу ишқ мени енгди беомон.
Қаҳринг шунча қаттиқ бўлмаса,
Йиғлармидинг бошимда, осмон?

Азобларинг ўтди жонимдан,
Тиглар занглаб битди қонимда.
Дилимга кир қўлларин чўзиб,
Изгиб юрар иблис ёнимда...

Вужудимни емирмаса гам,
Юрагимни билмас эдинг ҳам...
Мен севмасам, севилармидинг,
Эй, кўнглимнинг эгаси, Одам?!

* * *

Зулм ханжарлари санчилиб бўлган,
Севги чечаклари янчилиб бўлган,
Ҳақорат тўкилган, Ҳақ даргоҳида
Ҳақир жандалари титилиб бўлган.
Бир исён қонларда етилиб бўлган...

Осмон эшигини чертган қўлларга
Кишанлар урилган, чоҳлар қурилган.
Хиёнат дарчаси хийла очилган,
Умидлар узилган, аҳдлар бузилган.
Юзимни тупроққа босаман, во-я,
Заҳарлар ичилган, орлар кечилган...

Кўнгил гора т бўлган заминга ўхшар,
Қандай жавоб берай бу қабоҳатга?
Юрагимни қора илонлар чақар,
Чаён малҳам қўяр кўр жароҳатга...

Макр тўрлари бу — тепадан тушган,
Ерга қоқилганман: ҳеч туролмайман.
Нафслар ҳавога кир нафас қўшган,
Бир лаҳза бошимни кўтаролмайман...

Айт-чи, кучимми бу ё ожизлигим?
“Дод” дейман, бўғзимда қотади фарёд.
Қайрилиб бир зарба бергим келади,
Бир зарб-ла барини қиламан барбод.

Улардан қўрқмайман, билониҳоя,
Ҳар он кўзимга мил тортса ҳам сабрим.
Сенга боқиб турган юзимни бир дам
Сендан ўғиришдан қўрқаман, РАББИМ!

* * *

Рухимнинг девона шамолларида,
Ишқимнинг бўйида ақлдан озган;
Кўнглимнинг қонидан бир гул ундириб,
Баргига ўзганинг исмини ёзган;

Минг йиллик ўт тушган устихонига,
Лаҳзалик умримга жонини тутган;
Кўзларини чайиб сўзим қонига,
“Севаман” деган-у, кейин унутган;

Ишқига пинҳона иқрор бўлган-у,
Ошкора сиримни ағёрга сотган;
Худо даргоҳида қирқ йилда топиб,
Бир қиргин лаҳзада қўрқиб, йўқотган;

Кетсам, дунёсига ўтлар қўйган-у,
Қолсам, ошнолари ғавго бошлаган;
Кўнглимни Эгамдан тилаб олган-у
Кейин вужудимни итга ташлаган;

Севгимдан Худога севилган, бироқ
Севгимдан ўзимни гуноҳкор қилган;
Қанча кетсам шунча бўлган яқинроқ,
Қанча севаман шунча бегона бўлган;

Ҳукм қиличини кўксимга тираб,
Атиргул гунчасин юракка туккан;
Ўлсам, ғариб ишқим вайронасида
Бир телба Мажнундек кўзёши тўккан;

Бир умр нур ичра яшаб туриб ҳам,
Бир тола нурымни кўрмаган инсон,
Сиз мени ҳеч қачон танимагансиз,
Мени себмагансиз... ҳеч қачон!

Энди ким деб атай, ким деб ишонай,
Дилимни кемирса ҳақорат тиги.
Руҳимнинг қоронғу йўлакларидан
Умримни ёндириб келса бир йиғи...

Менким,
“Мен — кимман?” деб тақдир эшигин
Тинмай ураётган муҳаббат хайли.
Бир буюк ишқ учун дунёга келган,
Аммо Мажнунини топмаган Лайли.

Кўнглининг кўкидан бир энлик пастлаб,
Соясин ерларга солмаган бир гўл.
Дилини... дилини Худога асраб,
Алдамчи хаёлга ўғирлатган гўл.

Зулм ва хўрликнинг довулларида
Умрини совуриб, парво қилмаган.
Ҳар ғажур қошида минг бор ўлган-у,
Аммо ўлганини ўзи билмаган.

Заққумга айланган, заҳарга тўлган
Юрагим жомини ураман тошга.
Мен сизни бир умр кечиролмайман,
Сизга қайтолмайман, азизим, бошқа...

Ҳар лаҳза юракка санчилган тигдай,
Кўзимнинг қонида сузасиз аён.
Афсуски, мен сизни қаттиқ себганман,
Афсуски, мен сизни севаман ҳамон!

CHO'L PONONA MUNOJOTLAR

Мухаммаслар

* * *

Сабуҳий қилмаган махмур каби ҳолим паришондур,
Ва ёким ойкезар янглиз кетарман ҳар тараф, ёху!
Эй ишқ султонлари, айтинг, бу не сеҳру бу не жоду:
Муҳаббатнинг саройи кенг экан, йўлни йўқотдим-ку,
Асрлик тош янглиз бу хатарли йўлда қотдим-ку.

Бу йўлдан кетгучи келмас, на “келгай” дур, на “душвор” дур,
Бу йўлдур ёки йўлсизлик — гумоним аммо бисёрдур,
Бу йўлсизлик аро йўлчи эсанг, йўл изламак ордур,
Карашма денгизин кўрдим, на нозлик тўлқини бордур,
Ҳалокат бўлгусин билмай қулочни катта отдим-ку.

Ўшал денгизда ғарқ бўлсам — буки оё хато, дўстлар?
Магар ғарқ бўлмасам ҳам йўқ омонлик, не бало, дўстлар,
Бу не афюнки — сернашға, бўлибман мубтало, дўстлар,
Ажаб дунё экан бу ишқ дунёси, аё дўстлар,
Бу дунё деб у дунёни баҳосиз пулга сотдим-ку.

Бу ишқ бўстонида гуллар гаҳе алвон, гаҳе насрин,
Саболарга ялингайман уфургил деб бўйин-атрин,
Ахир, ёдлаб менинг афғону зоримни асрларким,
Анинг гулзорида булбул ўқиб қон айлади бағрим,
Кўзимдан ёшни жў айлаб, аламлар ичра ботдим-ку.

Бўлуб олам бу олам ул каби кўрганми дилдорни,
Менингдек на мусулмон, на насоро — бир гирифторни,
Илоҳо, мазҳабим — ишқ, қил не қилсанг бу гуноҳкорни,
Қаландардек юриб дунёни кездим, топмайин ёрни
Яна кулбамга қайғулар, аламлар бирла қайтдим-ку.

Маломат қилмангиз ким деб, агар тинҳон эдим, дўстлар,
Қўйинг Фарҳоду Мажнунларни, чин дoston эдим, дўстлар,
Замон бегонаси, лек нодири даврон эдим, дўстлар
Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,
Қуёшининг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку.

* * *

Ким деманг, аввал-азалдан борману сўзонаман,
Эски бир афсонаман, Мажнун била ҳамхонаман,
Тори мўйдек ўт ичинда чорасиз тўлғонаман,
Мен дутор бирла туғишқон кўҳна бир девонаман,
Ул туғишқоним билан бир ўтда доим ёнаман.

Сўрсангиз аслимни — озор устига озорман,
Бор деганда йўқ ва лекин йўқ деганда борман,
Эй, агар ишқсиз эсанг, кет, сен била агёрман,
Дилларида ғам тўла бечораларга ёрман,
Вақти хуш, ғам кўрмаганлардан тамом безорман.

Икки торми икки дарё — бағрида гирдоб, хатар,
Икки дарё юрти пора, пора дилдан пардалар,
Икки дарё пардаи дил бирла андоқ навҳазар,
Мен дуторнинг торларига беркиниб олсам агар,
Пардаларнинг ҳар бири бергай бўлак ғамдан хабар.

Асли бу — оҳанг эмасдир, хаста кўнғил оҳлари,
Мустабид борлиққа қариши чорасиз титроқлари,
Токи хўрлик, зўрлигу, ҳақсизлик эрса ҳақлари
Пардалар узра юриб турган одам бармоқлари
Кўкрагимдан кўп босар, шундан бўлуи толмоқлари.

Токи шоҳлик барқарордир турфа қурбонлар билан,
Токи ҳоқонлар гирифтор шухрату шонлар билан,
Эй жунун аҳли, ёнарсиз токи исёнлар билан,
Йўқ ишим ҳоким, амалдор, шоҳу ҳоқонлар билан;
Биргадурман доимо — ҳамдард бўлгонлар билан!..

Токи ипсиз осдилар гоҳ, токи тигсиз сўйдилар,
Токи кўрдинг моҳиятини — кўзларингни ўйдилар,
Телба дунё шумлигидан то шу тахлит тўйди гар —
Аҳли ғамлар мен каби мажнунсифат ғалдир бўлар,
Шул сабабдан банданинг номини “ғалдир” қўйдилар...

* * *

Тош, тиконлар пойимизни тилгуси,
Гоҳи имкон, гоҳи куч қирқилгуси,
Ҳақ йўли дор узра чунки бўлгуси,
Ҳақ йўлида ким фидодир билгиси:
Ҳақ йўли, албатта, бир ўтилгуси.

Ухламас ўрхунда тошлар, айтадир,
Орию моли талошлар айтадир,
Косаи сабр — кўҳна лошлар айтадир,
Етмаган, етган у дошлар айтадир:
Ҳақ йўли, албатта, бир ўтилгуси.

Хоҳ кураш гулханлари ичинда юр,
Хоҳи жимлик чодиринда четда тур,
Токи кўнгил матлабингдир эрк, гурур,
Токи кўнгил бахт эмас, ҳақ истаюр
Ҳақ йўли, албатта, бир ўтилгуси.

Ўзбегим, жонсиз бегим, олғил сабоқ:
Бағрима боссам деган ҳар касга боқ —
Сабр косанг этди қўрқмай итялоқ,
“Итялоқ”ни унга қариши эт яроқ,
Ҳақ йўли, албатта, бир ўтилгуси.

Кўп улуғ йўл йўлчисиман, ётма, дил,
Чиқ қуёшдек ал-абад, лек ботма, дил,
Ғафлат — оғу тотли, андин тотма, дил,
Бас, кучингни дайди елга сотма, дил,
Ҳақ йўли, албатта, бир ўтилгуси.

Нодар ДУМБАДЗЕ

КО'Р НАМАК
НА МАК
МАК

Ҳикоя

Низом КОМИЛ таржимаси

Гудули Бережиани юз ёшга тўлганда унинг шаънига биров икки оғиз илиқ сўз айтмади. Шунга ҳам ота гўри қозихонами — ана, қишлоқ қабристонида салкам юз эллик йил яшаб ўтганлардан қанчаси ётибди! Шундоқ бўлгандан кейин кўни-кўшнилар Гудулини табриклашни унутган бўлса унутгандир-да. У ёғини сўрасангиз, туғилган куни ўзининг ҳам эсига келгани йўқ.

...Ўша куни Гудулини сахари мардонда “Лонгиноз” лақабли хўрози уйғотди. Қариянинг кўзи энг аввал қўшинининг итига тушди:

— Ҳа-а, падари қусур, яна тухум ўғирлагани келдингми? Йўқол, ўралашма бу ерда, очофат!

Кейин кўноқдан тушган хўрозига ўдағайлади:

— Каллаи сахарлаб мени уйғотгунча анови харамингга қарасанг бўлмайдими, латтамахсум! Сенинг додингни Ардалион Брокишвилининг хўрози берсин-да!

Гудули хўрозга танбеҳ бериб бўлгач, айвондан тушиб, ошхонага кирди. Ўчоқ олдида чўккалаб, кул босган кўмирни бери тортди-да, устига шох-шабба ташлаб пуфлай бошлади. Қуруқ шохчаларга ўт илашганидан кейин қумғон қўйди. Сув илигач, сут соғиладиган хурмачага

қуйиб, молхона томон юрди. Охур ёнида ётган сигир эгасини кўриб бир “мў”лаб қўйди.

— Ҳозир, ҳозир! — деди Гудули сигирнинг сағрисини силаб. Сигир кавшдан тўхтаб, ўрнидан турди. Гудули ўнг қўлини билагигача шимариб, уч оёқли пастак курсичани сигирнинг ёнбошига яқин сурди-да, ўтириб, курукшаб қолган елингга қўл чўзди. Хурмачага ипдай нозик сут толаси тизиллаб туша бошлади. Сут кўп чиқмади.

— Тамом бўпсан, шўрлик жонивор! — деди Гудули.

— Нима қилай, отахон, мен ҳам қаридим-да, — дея ўзини оқлаган бўлди сигир.

Гудули молхона эшигини ланг очиб, сигирни жўхориси ўриб олинган далага хайдади.

— Бор, қорнингни тўйғиз! Сен сигир эмас, тўқол эчкидан баттар махлуқ экансан. Илоё, бўриларга ем бўлгин... Бор, борақол!

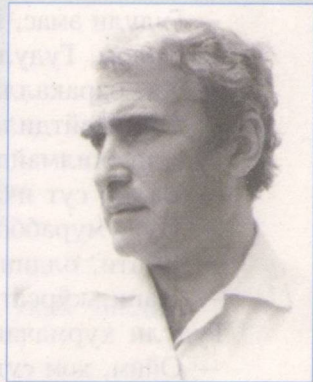
Сигир судралганча чиқиб кетди...

— Салом, Гудули!

Гудули сут соғилган хурмачани тиззасига қўйганча ёғоч кулбасининг пиллапоясида ўтирар, икки тоғ орасидан кўкка талпинаётган қуёш гардишига нигоҳини қадаган, ҳеч нарса ҳақида ўйламас эди.

— Салом, Гудули!

Гудули овоздан чўчиб кетди. Нок дарахти тагида бошини кашлаб Уча Мелимонадзе турарди.

Адабиёт қизиқ нарса-да! Яхши ёзувчи ёки яхши бир асар, орадан қанча йил ўтмасин, оҳанрабодай ўзига чорлаб тураверади. Мен учун ана шундай адиблардан бири — Нодар Думбадзе. Эҳтимол, унинг бир неча асарини (“Абадият қонуни”, “Оқ байроқлар”, “Кукарача”, “Хелладос”) ўзбек тилига ўнгирганим туфайли бу ёзувчига асир бўлиб қолгандирман. Думбадзе дунёдан ўтганига қарийб чорак аср бўляпти, лекин у менга ҳамон ғойибона ҳамроҳ, суҳбатдош.

1995 йили адибнинг “Хелладос” ҳикоясини таржима қилганимдан сўнг (“Тафаккур”, 1995, 3/4) “Бўлди энди, Думбадзени тинч кўяман, ортиқ безовта қилмайман”, деб ўзимга сўз берган эдим. Бўлмади. Орадан ўн икки йил ўтиб, яна унинг “эшиги”га бош уриб бордим...

Журналхонларга ҳавола этилаётган ушбу ҳикояда умумбашарий мавзу — инсонлараро меҳр-оқибат мавзуи қаламга олинган. Яширишнинг ҳожати йўқ, ҳикояда таъсирланган воқеалар баъзан ўзимизда ҳам учраб туради. Зора, айрим шахарпараст биродарларимиз асардан андак сабоқ олса...

Таржимон

- Гудули эмас, Гудули бобо! Неччи марта айтишим керак, мишиқи!
- Салом, Гудули бобо!
- Ҳа, баракалла.
- Ойим айтдилар, менга мураббо бераркансиз.

Гудули жилмайди:

- Балки сут ичарсан?
- Йўқ, мураббо ейман.
- Бўпти, олдин сут ичасан, кейин мураббо бераман.
- Қани, қўрсатинг-чи...

Гудули хурмачани узатди.

- Ойим, хом сут ичма, деганлар. Касал бўпқолармишман. Ичмайман.
- Э-э, ойинг нимани биларди! Хотинларнинг ақли тўғрисидаги мақолни эшитмаганмисан? Майли, эшитмай қўяқол. Ихм, хом сут эмиш! Мана, мен туғилганимдан бери хом сут ичаман, тирик юрибман-ку?! Касал бўпқолармиш!

- Бўпти, ичсам ичақолай...

Уча нафасини ичига тортди, шу захоти...

Сут боланинг қорнини култ-култлаб тўлдира бошлади.

Гудули кулгидан ўзини аранг тийиб турарди. Ниҳоят, Уча хумчани овзидан олди, лабларини енгига артиб, уни Гудулига узатаркан, аста минғирлади:

- Озгина ёрдамлашворинг...

Гудули индамай хумчани боланинг қўлидан олди.

- Менга қара, Уча, бугун мактабга бормаيسانми?
- Бугун якшанба-ку!
- Шанба бугун! — деди Гудули бамайлихотир.
- Нега шанба бўларкан? Якшанба! — деб такрорлади бола.
- Нахотки... Ё алҳазар! Қариб, миям ҳам суюлиб қопти шекилли... — дея Гудули тиззасига шапати урди.

— Сизга нима фарқи бор, Гудули бобо? Мактабга бормасангиз, ишга бормасангиз...

- Шошма! Число неччи?

— Число — 28, кун — якшанба, ой — ноябрь, йил — 1970! — деди Уча сўзларни чертиб-чертиб.

- Ё тавбангдан кетай! — дея сапчиб ўрнидан турди Гудули.

Анграйиб қолган болага эътибор ҳам бермай хонага кирди, каравоти тепасига илиб қўйилган йиртма таквимга кўзини қадаганча узоқ туриб қолди, кейин устки варағини шартта узиб олиб, ҳалиги жойига қайтди.

— Нима бўлди сизга, Гудули бобо? — Уча қариянинг ёнига чўкиб, бошдан-оёқ унга хайратомуз нигоҳ ташлаб чиқди. Гудули боланинг саволига парво қилмай чўнтагидан кўзойнагини олди-да, таквимдаги ёзувни хижжалаб ўқий бошлади:

28 ноябрь Якшанба

Куёш чиқиши	— 8.06
Куёш ботиши	— 17.32
Куннинг узунлиги	— 9.26
Янги ой чиқадиган кун	— 24 ноябрь
Ой чиқиши	— 10.55
Ой ботиши	— 20.31

Кейин варақ орқасидаги матнни ҳам синчиклаб ўқиб чиқди:

Биласизми?

Бир кунда одам қарийб 20 минг марта қадам босади, бир йилда — қарийб 7 миллион, 70 йилда — қарийб 500 миллион, бу — тахминан Ердан Ойгача бўлган масофани ташкил этади.

Гудули осмонга қараб, куёшни кўрди, кейин нигоҳи ғарб томон силжиб сўнаётган ойга қадалди. Қизиқ, бир вақтнинг ўзида кўкда ҳам ой, ҳам куёш бор эди. Гудулига ўша лахзада негадир ой жуда ҳам олисда тургандай туюлди.

Яна ўқишда давом этди:

Ер билан Ой орасидаги масофа 384 минг километр — экватор узунлигидан 9 марта ортиқ. Демак, инсон 70 йил мобайнида ер куррасини экватор бўйлаб 9 марта айланиб чиқиши мумкин экан.

Гудулининг боши айланиб кетди...

— 70 йилда — 9 марта... Юз йилда-чи? Ўн, ўн бир, ўн икки марта...

У хиёл титраб турган қоксуяк тиззаларига назар ташлади. Ва бирдан, худди экваторни ҳозиргина ўн икки марта айланиб чиққан одамдай, вужудида қонни аёвсиз симираётган дахшатли бир хорғинлик сезд.

Кейин оёқларига қараб сўзини давом эттирди:

— Эшитяпсизларми? Агар биз шу юз йил мобайнида қишлоғимиздан чиқиб, Озургети орқали Батумига, Москвага, кейин Германияга, у ёқдан Америкага, сўнг Япония орқали яна Озургети ва уйимизга қайтиб келсак, она сайёрамизни ўн икки марта айланиб чиққан бўларканмиз... А? Зўр-а?

Гудули тиззаларини бир сийпалаб қўйди.

— Лекин бундай бўлмади... Ер шарини айланиб чиқолмадик... Аммо, Худо шохид, бирор дақиқа тиним билганимиз йўқ... — Қария синик жилмайди. — Буни қандок тушуниш керак? Бир жойда депсинаверган эканмиз-да? Йўқ, унақа эмас. Биз кўп йўл босдик! Нолимайман! Юз йил давомида мени ҳормай-толмай қишлоқ оралаб, уйма-уй, ховлима-ховли кўтариб юрганингиз учун сиздан мингдан-минг розиман! Раҳмат, кўпдан-кўп раҳмат! — Гудули яна тиззаларини силади.

1970 йил 28 ноябрь куни эрталабки соат саккизда Гудули Бережанининг туғилганига юз йил тўлди. Қария шуни эслаши билан юраги тузоққа илинган беданадай типирчилашга тушди. Гудули кўрқиб кетди. Илгари, ёшлигида — отиш ёки пойга мусобақалари бошланадиган пайтда шунақа бўларди. Тағин, кураш бўйича мусобақа олдидан ҳам юраги дукурлагани рост. Унинг доимий рақиблари Керкадзе деган ака-ука эгизаклар эди, доимий томошабин эса уларнинг синглиси — Талико. Ўшанда бақувват юраги қинидан чиқиб кетаёзган. Лекин кўркмаган. Энди бўлса... Гудули юрагини чангаллаганча тош қотди. Бир лаҳзада бутун ёшлиги кино тасмасидай шиғиллаб кўз ўнгидан ўтди. Салдан сўнг ҳаммаси жойига тушди. Юрак тинчиб, бир маромдаги одатий ва беминнат вазифасини бажаришга киришди. Гудули чуқур нафас олди, шунда ўпкаси мусаффо ҳавога лиммо-лим тўлганини ҳис этди. Енги билан пешонасига тизилган терни артиб, хушнуд жилмайди:

— Қуллук, юрагим, миннатдорман! — деди у ва чап кўксини беозор сийпалаб қўйди.

Гудули ховлига тушди, ёлғизоёқ йўлдан азамат нокнинг соясига бориб ўтирди. Уча ҳам унинг изидан қолмасди.

— Жони оғримайдими? — деб сўради бола дарахтга санчиб қўйилган болтани силтаб тортаркан.

“Бошланди, — деди ичида Гудули, — энди саволи урчийверади!..”

— Қизиксан-а. Дарахтлар ҳам оғрикни сезадиган бўлса, одамзот у дунё-бу дунё гуноҳдан фориг бўлолмайди-ку!

Гудули навбатдаги саволни қутди, аммо Учадан садо чиқмасди. У болтанинг дамига аста бармоғини тегизиб, тўнғиллаб қўйди:

— Оғрийди, қаттиқ оғрийди!

Гудули болани чақириб ёнига ўтқазди, унинг малларанг-қизғиш бошига кафтини қўйиб, секин гап қотди:

— Уча, бугун Гудули бобонг юз ёшга тўлди...

Уча қарияга ишонқирамай бир назар ташладию хахолаб кулиб юборди.

— Нега куласан, тентак?

- Ўтган йили, ундан олдинги йили ҳам юзга кирмаганмидингиз?
- Вой ғалча-ей! Қанаққиб ўтган йили юзга киришим мумкин?
- Неччига киргансиз?
- Тавба! Ўтган йили тўқсон тўққиз, ундан олдинги йил — тўқсон сакқиз! Мана, бу йил — юз ёш-да!
- Йўғ-э! Доим бир хилсиз.
- Фирт чулчут экансан!
- Ойим айтадиларки, сизнинг ёшингизга ёш ҳам қўшилмасмиш, камаймасмиш ҳам... Бу чоли тушмагур вақтни тўхтатиб қўйган, дейдилар.
- Гудули жилмайиб турган Учанинг кўзига караб, бу нигоҳда ўзининг “борса келмас”га кетган болалигини кўргандай бўлди. Юзини четга буриб, секин сўради:
- Азроил бундан қочиб юради, демадими ойинг?
- Айтдилар.
- Вақтни тўхтатиб қўйибманми? Шундок дедими?
- Ха.
- Эх, бўталоғим, вақтни тўхтатишга мингта ҳўкизнинг ҳам кучи етмайди.
- Кимнинг кучи етади?
- Хеч кимнинг. Фурсати келганда вақтнинг ўзи тўхтайти.
- Уча чалқанча тушиб ётиб олди.
- Қаранг, осмонда ҳам куёш, ҳам ой бор-а! — дея хитоб қилди у бир маҳал.
- Кўрдим, ўғлим, кўрдим.
- Қизиқ, куёш билан ой бир вақтда чикадими?
- “Тинкамни қуритади бу такасалтанг!” дея кўнглидан кечирди Гудули.
- Нега индамайсиз? Шунақаси ҳам бўладими?
- Бўлади. Осмон — Худонинг кўзи. Унга кун ҳам, тун ҳам сиғаверади! — деб тушунтирди қария.
- Худонинг кўзи борми?
- Оббо! Мунча эзмаланасан! — Гудулининг жаҳли чиқиб кетди.
- Айтинг-да!
- Мана, сенинг кўзинг борми?
- Албатта.
- Қани, юм-чи! Бўлақол. Нимани кўряпсан?
- Хеч нарсани. Қоп-қоронғи.
- Энди оч! Нимани кўряпсан?
- Ҳаммаёқ ёп-ёруғ.
- Ха, баракалла. Худонинг кўзи ҳам шунақа. Бир вақтнинг ўзида бараварига кунни ҳам, тунни ҳам кўраверади.
- Худо Худо-да! — Уча туриб ўтирди. — Худо билан мен бараварми?

— Албатта, ўғлим, бараварсан-да! Бутун олам сеники! — дея Гудули болани бағрига маҳкам босди. Уча яна бир нимани сўрамоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, уни гапиртирмади: — Бўлди, бас қил! Бошим оғриб кетди.

Уча чолнинг бағридан чиқди.

— Яна битта савол! Охиргиси!

— Қани, айт-чи!

— Эрталаб ойим, даданг аблах, разил одам, сенлар учун у ўлган хисоби, дедилар... Шу ростми?

Гудули гарангсиб колди.

— Рост, ўғлим... — деди ўйчанлик билан. Кейин хато қилганини пайқади. — Лекин сен унақа дейишинг тўғри эмас! Нима бўлганда ҳам — отанг!

— Нега бўлмаса рост дедингиз?

— Ахир, шундай ўғилдан юз ўтирган одамни яна нима дейиш мумкин?!

Уча индамай ўрнидан туриб, дарвоза томон юра бошлади.

“Чакки қилдим шу гапларни гапириб! — дея ўқинди ичида қария.

— Фарзандга ота фариштадай кўринади... Унинг разиллигини бу норасида қаёқдан билсин?!”

— Уча! — деб қичқирди Гудули.

Бола орқасига қарамай кетаверди.

— Уча, қайт, ўғлим!

Уча тўхтади.

— Менга қара, чироғим. Отанг ёмон одам эмас. Мана биз аблах-миз, бошқалар аблах! Нима, хазилни ҳам тушунмайсанми?

Уча унга ишонқирамай ер остида қараб қўйди.

— Бу ёққа кел, ўғлим! — дея қўл силкиб, болани ёнига чорлади Гудули.

Ва бирдан серрайганча қотиб колди... Аввалига, менга шундай туюляпти, деб ўйлади. Аммо... икки сони орасида маккор, шармсиз бир харорат пайдо бўлганини аниқ-равшан ҳис этганидан сўнг... интихонинг ибтидоси бошланганига ақли етди.

— Ё Танграм, шарманда қилма! — дея ингради қария. Аммо Тангрининг қулоғи том битган эди. Олдини шилта қилиб бўлган қайноқ пешоби энди тиззаларидан пастга қараб ўрмалаётган эди.

— Уча, ёрдамлаш! — деди Гудули ихраб. Бола у томон чопди-ю, етиб келолмади. Қария тиз чўкиб, хўнграб юборди.

Орадан бир соатча ўтгач, Гудули сал ўзига келди.

— Энди уйингга бор, ўғлим.

— Ойимни чакираман!

— Йўқ, кераги йўқ. Боравер.

— Ойимга айтаман!

— Йўқ, дедим-ку!

— Нега йигладингиз бўлмаса?

— Шунчаки ҳазиллашдим, алдадим сени. Қани, бир синаб кўрайчи, Уча Гудули бобосини яхши кўрармикин-йўқми, дедим-да.

— Бугун кун бўйи мени алдамоқчимисиз?

— Йў-ўқ. Эсим кирди-чикди бўпқолган-да, қаричилик... Бор, ўғлим, энди мени холи қўй... Бир оз дам олай...

Уча кета бошлади. Дарвозага етганда орқасига ўтирилди.

— Бораверсанг-чи, кайсар!

Уча чиқиб кетди.

Гудули дарахтга суянганча бўшлиққа локайд назар соларди. Миясида ҳеч қандай ўй йўқ — фақат ҳадсиз-худудсиз бўшлиқ... Бутун борлиқ сукутда. Қишлоқ ҳам, ер ҳам, осмон ҳам сукунат уммонига фарқ бўлган. У шундоқкина оёқлари остига пишиб ўтиб кетган ноклар тўкилиб, ёрилаётганини кўриб турарди-ю, лекин пақиллаган товушларни эшитмасди. Узун тарновда чопқиллаётган булок суви нақд рўпарасида, аммо унинг жилдираши қулоғига кирмасди. Ана, шабада жўхорининг қовжираган барглари олдига солиб қувиб юрибди, лекин уларнинг шитир-шитирларини қани эшитса! Кўриб турибди: даладан тўйиб қайтган сигири дарвоза олдида “мў”лаяпти, хўрози Лонгиноз четан деворга чикволиб қанот қоқяпти, “ку-ку”лаяпти, аммо Гудули сигирнинг “мў”лашини ҳам, хўрознинг қичкириғини ҳам эшитмас эди. Ҳаммаёқ жимжит. Тик этган садо йўқ. Фақат интиқлик, сўнгсиз, юракни эзадиган мубҳам бир интиқлик. Нокка суяниб тошқотган Гудулининг ўзи ҳам шу тобда болта қўтарган одамни интизорлик билан кутаётган ва қурт-қумурсқалар дастидан танаси илма-тешик бўлиб кетган кўхна дарахтга ўхшарди. Холингта вой, Гудули Бережиани, шўринг қурсин!

...Тушқунлик исканжасида қолган Гудули шу алфозда яна анча вақт ўтирди. Кейин аста-секин ўзига кела бошлади. Қалбида умид учқунлари йилтиллади. Юраги яна ишга тушиб, томирларида қон югурди. Гудули олдин юрак уришини, кейин сигирнинг “мў”лаши, сувнинг жилдирашини, сўнг эса хўрози Лонгинознинг қа-қағлаганини эшитди. Гудули ҳаётга қайтди.

— Худога шукр!.. — деб пичирлади у ва битта-битта босиб уйига қараб юрди. — Ўзингни тут, Гудули! Ҳеч нарса бўлгани йўқ... Ҳали ҳеч нарса бўлгани йўқ... Тасодиф бу... Ростдан ҳам ҳеч нарса бўлмагандир? Менга шундай туюлгандир, холос?..

Гудули қуёшга қаради — офтоб хийла-ғарбга силжиган эди. Кейин аста зинапоёга оёқ қўйди. Биринчи зина... Иккинчи... Учинчи...

Бешинчи... Шунда бирдан дунё яна ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Яна оламни сукунат босди. Гудули яна боягидай маккор ва шармсиз хароратни туйди. “Чоли тушмагур вақтни тўхтатиб қўйган...” Бу гапни ким айтганини эслашга улгуролмади — гуппа зинапояга ағдарилди.

— Салом, мухтарам Гудули!

Гудули кўзларини очди.

— А? Нима дейсан, Ксения? — деб сўради чол афтини буриштириб. Шу тобда бировга кўринишни сира ҳам хоҳламасди.

— Уча ховликиб келиб, Гудули бобомнинг мазаси қочиб қолди, деди. Шунга...

— Ҳечкиси йўқ, азизим! Юрак эркалик қилиб туради-да... Мана, ўтиб кетди...

— Балки бирор ёрдам керакдир, мухтарам Гудули? Ё дўхтир чақирайми?

— Йўқ, йўқ, Ксения! Шарт эмас!

“Бошланади энди — дўхтир, касалхона, минг хил порошогу таблетка, жикқа-жикқа укол... Э, Парвардигор!...”

— Валерьянка берайми?

— Йўқ, йўқ.

“Кимга кераги бор бунақа ҳаётнинг? Валерьянка эмиш!”

— Валидол-чи?

— Керак эмас валидол!

— Нима қилай бўлмаса, мухтарам Гудули? — деди аёл тоқатсизланиб.

— Ҳеч нарсa керак эмас менга, азизим! Бор, уйингга бор.

“Бу хали ҳолва... Ҳадемай узун-қиска бўлиб бошқа кўшнилар кириб келади... Яна шу савол-жавоб... югур-югур... Э, Худо!”

— Ярамас Уча ўлим тўғрисида бир нималар деб валақлагандир-да... Ҳойнаҳой, ойим айтди, деган... Шошмай турсин, кўради кўради-ганини!

— Қўйсанг-чи, Ксения, қўйсанг-чи!

“Намунча чакаги очилди... Илгари оғзига талкон солиб юрар эди шекилли...”

— Кимдан чиқди ўзи бунақа гап? Илойим чипкон чиксин унақа тилга!

“Нега ўзини қарғаяпти? Уча ёлғон гапирмайди-ку!”

— Э, бўлди-да энди! Уйингга борсанг-чи!

— Бугун туғилган кунингиз экан, мухтарам Гудули! Яна юзга киринг!

— Раҳмат, раҳмат, Ксения!

— Нахотки, шаҳардаги жигарларингиз келмаса? Юз ёш-а! Ҳазил гапми?!

— Келишади, албатта келишади!

“Бир ой ўтар, икки, уч ой ўтар... Кейин ҳамманинг жонига тега-ман... Касал боқиш кимга ёқади...”

— Бу дунёда фарзандлари билан мақтанишга ҳадди сифадиган одам бор бўлса, ўша — сизсиз, мухтарам Гудули! Бири Ботумида, бири Потида, яна бирови Кутаисида, тўнғичингиз Тбилисида. Тўрто-ви ҳам олим, обрў-эътиборли... Дарвоқе, неваралар нечта, мухтарам Гудули?

— Авлодимиз ҳаммаси бўлиб йигирма уч киши, лекин бундан нима наф? Ёнимда ҳеч ким йўқ.

— Унақа деманг, мухтарам Гудули! Бахтли одамсиз.

— Ха, албатта...

“Қачон гапи тугайди бу вайсақининг?”

— Ҳозир бориб болани олдингизга чиқарвораман.

— Ташвишланма, Ксения. Бир оз чўзилсам, ўзимга кепқоламан.

— Зарур бўлиб қолсам — тортинманг, ўз кизингиздай чақираверинг.

— Рахмат, азизим!

— Тузалиб кетинг, мухтарам Гудули!

— Омон бўл, Ксения!

Аёл кетди. Гудули уни маъюс нигоҳ билан кузатиб қолди. Ана, кетяпти — ёш, дуркун... Гудули бўлса зинапояда ялпайиб, куз офтобининг заиф тафтида иштонини қуритиб ўтирибди. Э, Худо! Қодир Эгам! Нега мени бунчалик шарманда қилдинг?!

...Инсоннинг табиати ғалати! Ёш ва соғлом одамни кўрганида ўзининг қари ва хасталигидан ўкинади. Лекин бошқа биров ундан ҳам қарироқ ва дардмандроқ эканини ўйлаб, хотиржам бўлади, кўнглида умид ёлқинланади. Мана, бугун ҳам Учани бағрига босиб турганида “Э, Парвардигор, шу боланинг ёшлигини менга бергину эвазига хоҳлаган нарсангни олавер!” деган ўй Гудулининг кўнглидан неча бор ўтди экан? Ҳозир эса, узоқлашиб бораётган Ксенияга қараб туриб “Ё Раббим, менга шу аёлнинг ёшини бергину ўрнига нимани истасанг олавер!” деган гап ўтди кўнглидан.

Ва шу заҳоти ўзидан жирканиб кетди. Худо унга юз йил умр ато этганига шукр қилмаганидан каттиқ хижолат бўлди.

Қуёш ботгунга қадар эрталабки уятли ҳолат яна уч марта такрорланди... Шундан кейин Гудули Бережиани, ер кўксини юз йил тепки-

лаган мўйсафид фарб томонга қараб чўккалади ва бошини эгиб, офтобга таъзим қилди:

— Алвидо, куёш, беадад миннатдорлигимни қабул эт!

— Эй инсон, не сабабдан менга миннатдорлик изҳор қиялсан? — дея ажабланди офтоб.

— Мехрибонлигинг учун, мана юз йилки, ҳар тун адоғида мени тонг қувончидан баҳраманд этганинг учун!

— Арзимаиди, табаррук инсон! — деди куёш ва кўздан ғойиб бўлди.

— Раҳмат сенга, олам чароғи!

Гудули дарвоза олдида “мў”лаб турган сигирни ҳовлига киритди. Сигир одатдагидай тўппа-тўғри молхонага бориб, соғилишини кутди. Гудули унинг сағрисини узоқ силади-ю, лекин соғмади...

— Бугун дамингни ол, жонвор, бемалол кавш қайтариб ётавер. Иккиламчи, ташаккуримни ҳам қабул эт!

— Нима учун ташаккур айтяпсиз? — дея хайрон бўлди сигир.

— Лоақал ҳар куни эрталаб оғзим сутга тегиб тургани учун!

— Ош бўлсин! — деди сигир ва охур ёнига чўкди.

— Раҳмат сенга, говмишим!

Гудули орқа ҳовлига ўтди, ухлаш учун қўноққа тизилган товукларига назар солди, товукхона эшигини ёпиб чиқиб кетишдан олдин Лонгинознинг қип-қизил тожини меҳр билан сийпалади.

— Эртага мени хоҳлаган пайтингда уйғотавер. Энди хайрлашамиз, мингдан-минг раҳмат сенга!

— Ие, нега раҳмат дейсиз? — дея таажжубланди хўроз.

— Ҳар куни эрталаб, канда қилмай мени уйғотиб турганинг учун!

— Арзимаиди! — деди хўроз ва уйкуга кетди.

— Ташаккур, Лонгиноз!..

Гудули исчиноқни хум ёнига қўйди, кейин хум оғзига босилган лойни авайлаб кўчирди-да, чўккалаб қопқокни очди. Ўттиз пудли хумда узоқ вақт димиқиб ётган тоза мусаллас вишиллаб атрофга ўткир хид таратди. Гудули одамни элитувчи мана шу хид омухта бўлган ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди. Сўнг шошмасдан қовоқ чўмични ёнбошлатиб хумга ботирди. Қулк, қулк, қулк — чўмич шаробга тўлиб бораркан, қария таниш ва қадрдон бу товушга энтикканча қулоқ солиб турди. Кейин чўмични олиб, унга аста лабини теккизди:

— Офарин сенга, эй бодаи ноб! Офарин сенга, бебаҳо тоқнинг сеҳрли шарбати! Миннатдорлигимни қабул эт!

— Нега унақа деяпсиз? — Хумдан чиққан овоз акс садодай эшитилди.

— Шунинг учунки, сен юз йил мобайнида яхши кунларимда ҳам, ёмон кунларимда ҳам менга содиқ ҳабибу ҳамнафас бўлдинг!

— Кайфингиз тарқамасин! — деди хум ух тортиб.

— Ташаккур сенга!..

Гудули пастаккина стол ёнида ўтирибди. Қўлида мусаллас тўла пиёла. Айвон устунига илиб қўйилган исчиروقнинг хира шуъласи қариянинг бошига тушиб турибди. Икки юзидан оқаётган кўзёшлари соқолини ювиб, столдаги зоғора нон билан пишлок устига томчила-япти — Гудули Бережиани йиғларди...

Бир соат бурун Гудули ховлини айланиб чикди. Омочни ушлаб кўрди — ейилиб кетибди. Болтани қўлига олди — ўтмаслашган. Ўроққа кўзи тушди — ўришга ярамайди. Белкуракка қаради — чириб, учи қайрилиб ётибди. Ҳатто олдида, столда турган пичок ҳам пиёзнинг пўстидай бўпқопти... Темирки вақт зуғумига чидамабди, инсон қанча чидаши мумкин?!

Мана шу илоҳий шаробни ўртага қўйиб қасам ичишга ҳам тайёр — Гудули умрига ачинмайди. Гудули билади — у касал эмас. Шунчаки чарчаган, ейилиб тамом бўлган — вассалом! Анови омоч, болта, белкурак ва пичок каби яроксиз ҳолга келган.

Ҳамма нарса — ер ва осмон, уй ва ховли, сигиру товуклар билан хайрлашиб бўлди. Аммо тенгдоши нок дарахти билан узок, жуда узок видолашди.

— Алвидо! — деди у нок танасини кучоқлаб. — Орамизда энг бардошли мавжудот сен экансан! Илдизларинг бақувват, елкаларинг осмонни тутиб турибди... Сулоламнинг уч авлодини соянгдан бахраманд этдинг, яна қанчасига хизмат қилишингни Худонинг ўзи билади! Мана, салкам бир асрдирки, ҳар йили бехато ҳосил берасан, ҳамон дуркун, тетик ва бардамсан. Сен ховлимнинг юпанчи ва кўркисан, қишлоғимнинг жамики қушларига бағри кенг ошёнсан. Раҳмат сенга, кадрдоним!

— Кулук! — деб қўяқолди дарахт. У ўзининг иззатини биларди.

“Шон-шараф сенга, табиат, — дея кўнглидан кечирди Гудули, — донолигингга балли! Сендан кейин мана шу дарахт, ер, осмон ва қуёш барқарор бўлишини ҳис этиш — қандай бахт!..”

Сўнгги миннатдорлигини Гудули ўз юрагига, кўзи, кулоқлари ва ақл-идрокига изҳор этди.

— Нима учун? — деб сўради юрак таажжубланиб.

— Нима учун бўларди? — деди Гудули. — Юз йил давомида менга бирор марта ҳам хиёнат қилмадинг. Кўзим, кулоқларим, қўл ва ақл-идроким ҳам шунча йил беминнат хизмат қилди. Бу камми?

— Арзимаиди, Гудули, арзимаиди! Энди дам олай... Жуда толиққанман, Гудули!

— Раҳмат сенга, юрагим!..

“Хў-ўш, энди она-бола билан хайрлашиш қолди. Ҳа-а қургур-эй, исмлари нима эди-я?.. Бу ёғи яқин қолганда хотирамдан жудо қилма, Парвардигор! Онаси-ку майли, боланинг исми нима эди? Қодир Эгам, хижолатга қўйма, боланинг исмини эслат!”

Аммо Худодан садо чикмади. Гудули на онанинг, на боланинг исмини хотирлай олди.

Шундан кейин айвон панжараси ёнига бориб, қичқирди:

— Хо-ой, қўшни!

— Кулоғим сизда, мухтарам Гудули!

— Кимсан?

— Ксенияман, ким бўларди! Танимадингизми?

“Ксения... Ксения... Хайрият-э... Ксения...”

— Бола уйдами?

— Учами?

“Уча! Ҳа, ха, Уча эди исми...”

— Ксения, ҳозир уйимда бир воқеа бўлади... Қисқаси, шундок қилгинки, бола ўқиб қолмасин...

— Нималар деяпсиз, мухтарам Гудули?

— Илтимос, қўшнилари йиғилмагунча болани олдимга қўйма...

— У нима деганингиз, мухтарам Гудули? Ҳазиллашапсизми?

— Хайр энди, Ксения! Худо шохид, ҳаммагизни яхши кўрадим, миннатдорман сизлардан! Раҳмат!

— Гудули, отахон, нима бўлди сизга?!

Гудули хонага кириб, эшикни беркитди.

— Гудули!!!

Бирдан қарсиллаб ўқ узилди. Шунақа қаттиқ пақилладик, атрофдаги уйларнинг деразалари зириллаб кетди...

Гудули Бережанини дафн этишга бутун қишлоқ аҳли келди. Издихом орасида қариндош-уруғлар ҳам анча-мунча эди-ю, аммо уларнинг қайғураётгани қўпам сезилмасди. Бунинг устига, тўнғич ўғил Димитрий тобут тепасида эмас, ховлидаги нок тагида хўмрайиб турар, шу ерда қаққайиб, келганларнинг таъзиясини қабул қиларди.

Димитрийнинг ёнига мен ҳам бордим.

— Бандалик. Худо сабр берсин.

— Э, қўйинг-э, Нодар Владимирович! — деди у зарда билан. — Бандалик, дейсиз-а! Чоли тушмагур юзимизни ерга қаратди! Одамларнинг кўзига қандай қараймиз энди?!

— Начора, кўргилик. Кутилмаган иш бўлди-да...

— Секин айтасизми! Қип-қизил шармандалик! Ўртоқларимга нима дейман? Нима деб тушунтираман? Тбилисида биз билан бирга тулинг, десам, кўнмади. Ойингнинг қабрини ташлаб кетмайман, деди. Қаёқдаги сигир, товуқларни рўқач қиладим-ей! Худо сақласин! Тирраки бир сигир билан ола-пес хўрозни деб умрини ўтказди-да шу ерда! Уй хам тўкилай деб турибди қаранг. Учасиз яшаёлмас эмишлар! Тавба! Ўз отанг шунақа деб турса-я!..

— Уча? Ким у?

— Қаёқдан биламан. Қўшнининг боласи эмиш. Отаси ташлаб кетган. Бу ёқда тайёр ҳомий бор-да! Ўша мишикига ота ўрнида эканлар. Э, бунақа тирик етимлар Грузияда сон мингта!

Нима дейишга ҳам ҳайрон бўпқолдим. Кетмоқчи эдим-у, Димитрий хали гапини тугатмаган эди:

— Ҳеч нарсадан зориққани йўқ. Хотиним Париждан иссиқ кўйлак-иштон келтириб берди. Э, қай бирини гапирай! Дафн маросимини кўрдингизми? Қишлоқ қишлоқ бўлиб бунақа маросимни кўрганмикан? Кўрмайди икки дунёда ҳам! Отам қайсар эди, қайсарлигича кетди!..

— Сизга нима деб тасалли беришни ҳам билмайман...

— Тасаллининг кераги йўқ. Миннатдорман сиздан!

— Омон бўлинг...

— Қаёққа? Хафа бўламан-а. Илтимос, анови столга, соябон тагида ўтирганларнинг ёнига ўтинг. Хў Митуша, меҳмонга қара!

Таъзияхонага радиокарнайлар ўрнатилган, уларнинг товуши Моцартнинг мотам куйидан ҳам баландроқ янграётгани сабабли Димитрий овозини кўтариб гапираётган эди.

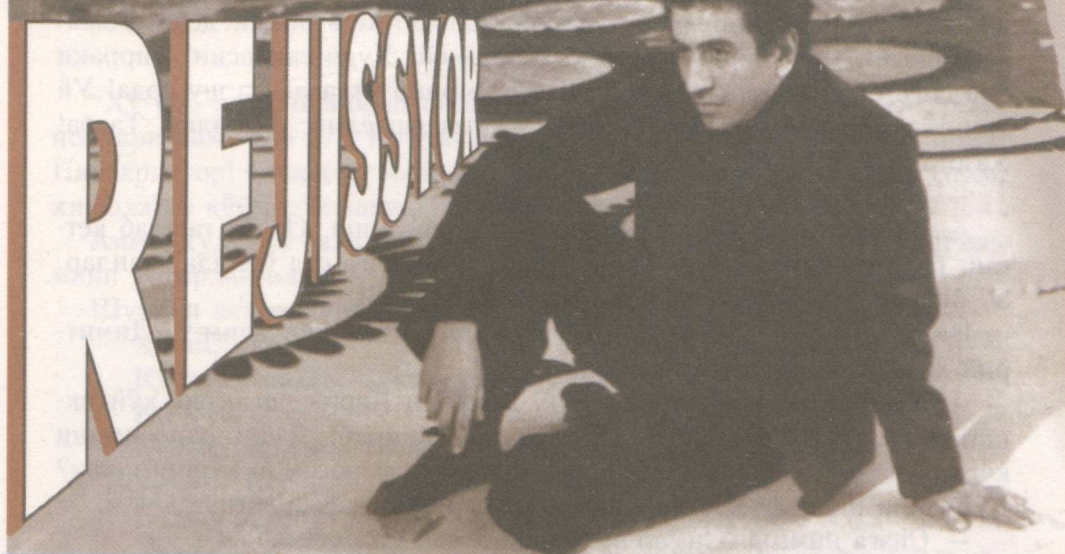
Кайфи ошиб қолган Митушага бир амаллаб чап бердиму ховлини тарк этдим. Дарвозага етганимда ерда ўтирган етти ёшлар чамасидаги малласоч болага кўзим тушди. У тиззасига бош қўйганча юм-юм йиғларди.

— Исминг нима, болакай? — деб сўрадим энгашиб.

— Уча Мелимонадзе! — деди у менга ер остидан қараб, кейин бирдан ҳўнграб юборди.

— Бошинг тошдан бўлсин, ўғлим! — дедиму томоғимга бир нарса кадалиб, ховлидан тез чикиб кетдим.

Кейин беихтиёр орқага бир ўгирилдим. Бу пайтда кўрнамак ўғил иккала қўлини силкитиб нутқ сўзламоқда эди. Таъзияхонага ўрнатилган радиокарнайлар ғовури Моцартнинг мотам куйидан ҳам баландроқ бўлгани боис унинг сўзларини эшитмадим.

Баҳодир Йўлдошев сийратига бир назар

I

1974 йили йигирма саккиз ёшли йигит Ўзбекистоннинг энг нуфузли театри — Ҳамза номидаги Ўзбек давлат академик драма театрига бош режиссёр этиб тайинлаганида кўпчилик бу ҳолга хийлагина истеҳзо билан қараган эди. Чунки Маннон Уйғур, Етим Бобожонов, Аброр Ҳидоятлов, Обид Жалилов, Лутфулла Нарзуллаев, Тошхўжа Ҳўжаев каби машҳур санъат арбоблари ишлаган, Шукр Бурҳонов, Олим Ҳўжаев, Сора Эшонтўраева, Наби Раҳимов, Зайнаб Садриева сингари улуғ санъаткорлар фаолият кўрсатиб турган театрга ёш бир йигитнинг бош режиссёр бўлиб етакчилик қилиши фавқуллоҳда бир ҳодиса эди. Аммо ҳар қанча истеҳзо ва ҳайрат уйғотмасин, бу ҳол рўй берган, реалликка айланган эди. Тақдирнинг ҳикмати қарангки, бу йигитнинг номи бежиз Баҳодир деб қўйилмаган экан...

Санъаткорлик унинг насабида бор эди. Отаси Турсунбой Йўлдошев ўша кезлари театрдa созанда бўлиб ишлаган, она-

си Ширинхон Мелиева эса актриса бўлган. Баҳодир Йўлдошевнинг ижодий камолотида бу муҳит ҳал қилувчи омил бўлгани аниқ.

Баҳодир дунёга келгандан бери театр билан ҳамнафас. Туғилибдики, театрда кўкрак эмиб, театрда тетепоя бўлиб, театрда улғайди. Айниқса, уч ёшга тўлар-тўлмас онаси Ширин Мелиева Каттақўрғон театрига директор этиб тайинлангач, ётар-турар жойи театр бўлиб қолди. Секин-аста ёш болалар образи бўлган спектаклларда рол ижро эта бошлади.

Ўша кезлари Зиннат Фатхуллиннинг "Ғунчалар" пьесаси анча довруқ қозонган эди. Шу асарда персонажлардан бири ғўдагини кутига ташлаб кетади. Каттақўрғон театридаги спектаклда ана шу "ташландиқ бола" ролини Баҳодир Йўлдошев ижро этди.

Унинг илк "режиссёр"лиги ҳам болалигидан бошланган. Баҳодир аканинг ўзи беш-олти ёшларида жажжи томошалар қўйганини эслайди. Аммо унинг режиссура ва актёрлик билан чинакамига шуғулла-

ниши еттинчи синфларда ўқиб юрган кезларига тўғри келади. Каттақўрғон шаҳар “Маданият уйи” қошида очилган театр студиясида илк бор Михаил Лермонтовнинг “Маскарад” шеърий драмасини сахналаштирди. Ўша кезлари Баҳодирнинг “Маскарад”дан кейин фикр-хаёлини банд этган ва сўнгра бутун умри давомида тарк этмаган асар Шекспирнинг “Ҳамлет” трагедияси бўлди. Орадан чамаси қирқ йилча вақт ўтгач, Баҳодир Йўлдошев “Ҳамлет”га садоқатини бундай ифодалаган эди: “Ҳамлет — менинг дўстим. Мен ҳар тонг унинг ёди билан уйғонаман, у билан бирга дунёдан нафратланаман ва у билан бирга шу дунёни севаман” (*“Дунё наҳот шунчалар гўзал!..”* Наим Каримов билан суҳбат. “Тафаккур” журналі, 1995, 1-сон).

Алалхусус, Ҳамлет ва шу каби мураккаб образлар дунёсида ўзлигини излаётган йигитча мактабни тугатиб, Тошкентга келади. Театр ва рассомлик институтида Ўзбекистон халқ артисти Тошхўжа Хўжаевдан сабоқ олади. Ўқиш билан бирга Ҳамза номидаги академик театрда (ҳозирги Миллий академик театр) режиссёр ёрдамчиси бўлиб ишлай бошлайди. Устозларининг “Олтин девор” (Т.Хўжаев), “Бухоро” (А.Гинзбург) спектаклларида ассистентлик қилади. 1970 йилдан бошлаб режиссёр сифатида фаолият юритади. Ўша кезлари академик театрнинг бош режиссёри бўлган А.Гинзбург “Сенинг завку гайратга тўлиқ ёшлигинг менинг тажрибаларим билан қўшилса, театр учун фойдали нимадир чиқар” деган фикрда унга мустақил ишлаш учун имконият яратади. Бундай бағрикенгликдан руҳланган ёш режиссёр кетма-кет спектакллар сахналаштириб, аста-секин тилга туша бошлайди. 1974 йили не-не улуғлар ишлаган ва ишлаб турган отахон театрга бош режиссёр этиб тайинланишининг сабаби ҳам ундаги билим ва салоҳият эди. Бу катта ишонч эди. Аммо ҳалол меҳнат ва юксак истеъдод туфайли қозонилган ишонч эди. Унинг дастлабки самараси Фридрих Шиллернинг “Қароқчилар” пьесаси асосидаги спектаклда намоён бўлди. Чунки бу айни ўтган асрнинг 60-йиллар адоғи — 70-йиллар бошларида театрга кириб келган ниҳоятда умидли ва ғоят истеъдодли бир авлоднинг дастурий спектакли эди.

Ноҳақлик дунёсига қарши исён кўтарган бош қаҳрамон Карл Моор озод бир мамлакат барпо этишни орзу қилади. Бироқ номерғуб йўллар билан, талон-тарож, қароқчилик усуллари билан юксак ниятга эришиб бўлмайди. Гуноҳларини ювмоққа чоғланган қаҳрамон охир-оқибат фожиага юз тутди.

Шўролар салтанати бутун дунёга таҳдид солиб, эрк ва озодлик ғояларини бўғиб турган ўша замонда исён руҳини, эрксеварлик ғояларини тарғиб этиш катта жасорат эди. Инчунун, кечагина бош режиссёр бўлган Баҳодир Йўлдошев ёки республиканинг бош театрига қабул қилинган унинг маслақдошлари — ёш актёрларнинг бундай жасорати “кечирилмаслиги” ҳам мумкин эди. Ана шундай ижтимоий вазиятда “Қароқчилар”нинг сахналаштирилиши катта ҳодиса бўлди.

“Қароқчилар”дан сўнг Баҳодир Йўлдошев ўн йил давомида Ҳамза театри ва хориж театр сахналарида ўттизга яқин спектакллар қўйди. Бу асарлар ўз вақтида турлича талқин ва баҳоларга сабаб бўлди. Эътироф этилди, инкор қилинди. Олқиш ва таъйиқларга учради. Бироқ, нима бўлганда ҳам, ўзбек театр санъатининг, бош академик миллий театримизнинг мавқеи ва нуфузини сақлади. Бошқа театрлар учун ибрат ва ижодий маёқ вазифасини ўтади. Буларнинг ичида Б.Васильев асари асосидаги “Рўйхатларда йўқ” ва Саид Аҳмаднинг “Келинлар қўзғолони” пьесаси асосидаги спектаклларни алоҳида таъкидламоқ лозим.

Бегубор кулгу, қуйма миллий образ ва топилмалар, бири биридан жонли ва пухта сахналар, бир нафас ҳам томошабинни бефарқ қолдирмайдиган ҳаракат ҳамда актёрлар ижросининг узлуксиз динамикаси “Келинлар қўзғолони” спектаклининг асосий фазилатлари эди. Барча актёрларнинг юксак ижро маҳорати ҳамда энг аввало, буюк актриса Зайнаб Садриеванинг сахнадаги беназир етакчилик салоҳияти спектакль муваффақиятининг бош омили бўлди...

Собиқ шўролар тузуми даврида санъат мафкуравий курул сифатида доимий назоратда ва исканжада эди. Цензура — ё ҳаёт, ё мамот масаласини ҳал этгувчи нозир, бир-гuruх кўғирчоқ “мутахассислар”

эса соғлом фикрни бўғишга фатво тўқиб бергувчи ҳакам бўлгани ёдимизда. Баҳодир Йўлдошев ўн бир йил академик театрга бош режиссёрлик қилиб, ҳақиқат йўлида не-не қалтис вазиятларга тушмади, кимлар билан олишиб-талашмади дейсиз... Гоҳ келишиб, ён беришга мажбур бўлди, масала ўта кескин бўлганида эса мулоҳазага бормай курашди. 1983 йили Пиримкул Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романи асосида шу номда спектакль қўйганида, темурийзода Заҳириддин Бобур сиймосини саҳнага олиб чиққани учун Марказқўмдаги “Мафкурахоним”нинг қанчалар жазавага тушиб, спектаклни тақиқлагани ва бу асар Баҳодир Йўлдошевнинг отахон театр саҳнасидаги сўнги спектаклларида бўлиб қолгани кўпчиликка аён. Марказқўм “сопини ҳам ўзидан чиқариш”га одатланган эди. Бинобарин, Баҳодир ака бир суҳбатда таъкидлаганидек, “Олтмиш кишилиқ театр труппасида доим ўн беш киши фаол ишлайди. Балога қоладиган ҳам шулар”. Қолганлари эса кузатувчи. Вақт ўтган сари кузатувчилик аламга айлана боради. Аламзадаларга озгина туртки берилса бас — ғийбат билан бошланган норозилик даҳанаки жанг, фитна ва оммавий хатбозликлар билан авж даражасига кўтарилади. “Юқори”га ҳам бўйсунмас, саркаш бош режиссёрдан кутулиш учун шунинг ўзи кифо. Санъат тақдири билан боғлиқ масала шу қадар жўн ва ақлсизлик билан ҳал этилар эди. Шундай вазият тақозоси ўлароқ труппадаги маънавий муҳит кескин бузилди. Ғийбату фитна-фасод республика матбуотида чиқиб, театр юзидан парда кўтарилди. Баҳодир Йўлдошевнинг театрни тарк этишдан бошқа чораси қолмади. У фирқа мажлисига тупурганича, темуруна залвор ва маҳобат билан театрдан чиқиб кетди...

1983 йили Ҳамза театридан Баҳодир Йўлдошев, унинг ортидан рассом Георгий Брим ва яна 25 нафар таниқли актёрнинг кетиши бу академик театр труппасининг иккига бўлинишигина эмас эди. Айни чоқда ўзбек театр санъатининг путурдан кетиши, таназзул томон илк қадами эди. Чунки Ҳамза театри Ўзбекистон театрлари учун маънавий етакчи, ижодий барометр эди. Ижодий мезонлар белгиланганда, мазкур театр спектакллариининг савия-

си ва ижро усуллари назарда тутилар, уларга таассуб қилинар, ҳамиша юксак мақомда кўрилар эди. Бирданига шуларнинг барчасига дарз кетди.

Ўзбек театр санъати шундай қисматга онгли равишда дучор этилди...

Баҳодир Йўлдошев ана шу қисмат учун ҳам бутун масъулиятни ўз зиммасига олади. Ўз-ўзини айбдор ҳис қилади: “Бош режиссёр ё актёрларини энгиб яшаши керак, ё емиш бўлиб қолиши керак. Вақт ўтиб, билим — Ҳамза театри қисмати учун мен айбдор. Охиригача бош режиссёр бўлиб қололмадим. Кесмадим. Бош режиссёрнинг оддий режиссёрдан фарқи — шафқатсизроқ бўлиши керак экан”.

Баҳодир бош режиссёрлик рутбаси ва масъулиятини теранроқ англаб, шу мавқеда янгидан иш бошлаганида, яна не-не фитна ва хиёнатларга дуч келишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Аммо энди бу бўлак бир тарих...

II

Баҳодир Йўлдошев 1984 йили “Ёш гвардия” театрига бош режиссёр этиб тайинланганида, қарийб йигирма йиллик тарихга эга, ўз йўли ва йўналишини белгилаб олган, дурустгина режиссёрларни кўрган ва айна чоқда истеъдодли актёрлар гуруҳи йиғилган жамоага етакчи бўлаётганини яхши билар эди. Билар эди-ю, аммо бу унинг театри эмаслигини ҳам қалбининг туб-тубида ҳис қилар эди. Бироқ не бўлмасин, ҳар қандай театрнинг бор-йўқлигини кўрсатадиган омил, қувғинга учраган режиссёрнинг ҳақлигини исботлаш воситаси спектакль экани аён. Шунини яхши анлагани учун ҳам у парда орти “ўйинлари”га қўл силтаб, бирин-кетин Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг “Чакана савдо”, А.Гельманнинг “Зенуля”, “Саркофаг” пьесаларини, Ҳамзанинг “Майсаранинг иши” асарини завқу шавқ билан саҳналаштирди. Унинг янги театрга ўтиб, ўзини тўлақонли намоён этган илк спектакли “Майсаранинг иши” бўлди десак, хато бўлмас. Чунки бу спектаклнинг ижодий тақдири ҳам том маънода “баҳодирона” кечган эди.

Режиссёр халқ театри анъаналарини оврупоча профессионал театр талаблари

билан уйғунлаштириб, томоша санъатининг янгидан жонланиши, ўзбек театр эстетикасининг яна бир янги йўналиш кашф этиб, бойиши ва ривожланиши учун замин ҳозирлаган эди. Аслида “Келинлар кўзғолони” спектаклида илк бор бўй кўрсатган бу тажриба “Майсаранинг иши”да тўлиқ намоён бўлди. Ҳар қандай янгиликнинг ҳаётда ўз ўрнини топиб, яшаб кетиши осон кечмаганидек, “Майсаранинг иши” спектакли ҳам яна расмий доираларнинг тазйиқига, таъқиб-таъналарига дучор бўлди. Спектакль майдон томошалари каби халқ ичида, томошабинни фаол иштирокчига айлантирган ҳолда бошланади. Халқона куй-қўшиқлар асносида, миллий удумларимизга кўра, ҳар хил бало-қазо, ёмон кўзлардан асрасин дея исириқ тутатилади. Сўнг Майсаранинг қувноқ саргузаштларига ўтилади. Томоша шодон қаҳқаҳа ва тинимсиз олқишлар билан давом этади. Мукамал режиссура, актёрлар маҳорати, томошабин фаоллиги — бари спектаклнинг фавкулудда муваффақиятини таъмин этади. Баҳодир Йўлдошевни академик театрдан қувғин қилиб синдирилмаган мавқедор амалдорлар жўяли асос топа олмагач, исириқни баҳона қилиб, режиссёрни диний сарқитларни тарғиб қиляпти, деган ваз-қорсонлар билан айблашга уринади. Бироқ шукрки, жамиятда батамом янги қарашлар ва ўзгаришлар шабадаси эса бошлаган эди.

Ўша кезлари Олмаота шаҳрида Ўрта Осиё ва Қозоғистон театрларининг нуфузли “Наврўз” фестивали ўтказиладиган бўлиб, мустақил экспертлар ғуруҳи фестивалга Ўзбекистондан айнан “Майсаранинг иши” спектаклини танлайди. Фестиваль ташкилотчилари спектаклнинг услуги ва йўналишини тўғри англаб, декорацияни Мухтор Авезов номидаги Қозоқ Академик театр биноси олдидаги майдонга қуришни таклиф этади. Натижа кутилганидан ҳам аълороқ чиқади. Спектакль чинакам майдон томошаси, замонавий режиссура санъатининг янги изланишлари намойиши сифатида томошабинларнинг ҳам, ҳакамлар ҳайъатининг ҳам яқдил эътирофига сазовор бўлади, фестивалнинг бош соврини билан тақдирланади. Ана шу муваффақиятдан кейингина спектакль атрофидаги “икир-чикир” гаплар барҳам топа-

ди. Баҳодир Йўлдошев замонавий ўзбек театр режиссурасининг дарғаси сифатида тан олинади. Ҳамза номидаги академик театрнинг Баҳодир Йўлдошевга маслакдош йигирма беш нафар актёри ёшлар театрига ўтиб, бу театр энди буюк актёр Абдор Ҳидоятлов номи билан юритила бошлайди. Ҳар жиҳатдан қувват олган ижодий жамоа XX аср ўзбек театри тарихига кирган бир қатор спектаклларни яратади. “Келинлар кўзғолони” (янгидан тикланган вариант), “Қора камар”, “Фармонбиби аразлади”, “Зиёфат”, “Маъмура кампир”, “Алвидо, ҳаёт”, “Қитмир”, “Бухорои шариф” кабилар фикримизнинг ёрқин исботидир. Бу спектакллар театрни ҳам, Баҳодир Йўлдошевни ҳам шон-шухратга кўмди. Турли мукофот ва ёрлиқларга сазовор қилди. Шукур Холмированинг “Қора камар” пьесаси асосидаги спектакль учун Баҳодир Йўлдошев бошчилигидаги бир ғуруҳ санъаткор республика Давлат мукофоти билан тақдирланди. Дарҳақиқат, бу спектакль шундай юксак эътиборга арзигулик жиддий ижтимоий-маданий ҳодиса бўлган эди.

Собиқ шўролар даврида босмачилик ҳаракати ҳақида бесаноқ китоблар ёзилгани ва уларнинг бари бу ҳаракатнинг “ёвуз моҳияти”ни очиб, батамом қоралашга урингани барчага аён. Бироқ бу ҳаракат оддийгина қароқчилик ё зўравонлик бўлса, нега шу қадар кенг миқёс касб этди, деган савол ижтимоий ҳаётимизда илк маротаба бор мураккаблиги ва залвори билан “Қора камар” спектаклида кўтарилди десак, ҳақиқатни айтган бўламиз. Ана шундай асарлар сабаб бўлиб, тарихимизга янгича, ҳаққоний ёндашмоғимиз лозимлигини ҳис эта бошладик. Халқ тарихи ортида инсон — шахс тарихи ётганини, демакки, ўтмиш аждодларимизнинг ҳар бир вакили қисматига, тақдирига алоҳида эътибор қилмоғимиз зарурлигини англадик. Шунинг учун ҳам “Қора камар” спектакли нафақат маданий жабҳада, ижтимоий ҳаётимизда ҳам жиддий воқеа бўлиб қолди.

Ўтган асрнинг 90-йиллари жамиятимиздаги буюк ўзгаришлар, Ўзбекистоннинг мустақиллиги эълон қилиниб, тамомила янги сиёсий тузум барпо этиш учун курашлар даври бўлди. Инсониятнинг маданият тарихидан маълумки, буюк ўзгаришлар замонида адабиёт ва санъатнинг ҳам юксак

намуналари яратилади. Ҳеч шубҳасиз, Баҳодир Йўлдошевнинг рассом Георгий Брим билан бирга 90-йилларда яратган спектакллари ва майдон томошаларини шу сирага киритиш мумкин. “Паранжи сирлари”, “Искандар”, “Фаридун”, “Малика”, “Бир эшак хангомаси”, “Нодирабегим” спектакллари, Мирзо Улуғбек, Амир Темур юбилей саналари муносабати билан ҳамда “Шарқ тароналари” Халқаро мусиқа фестивали доирасида қадимий Самарқанднинг улуғвор Регистон майдонида қўйилган “Буюк ипак йўли”, “Шашмақом” оммавий майдон томошалари фикримиз тасдиғидир.

“Хамса” асари ҳазрат Алишер Навоий даҳосининг ўлмас обидаси, улуғ мутафаккир ижтимоий-сиёсий ва фалсафий қарашларининг юксак бадиий ифодасидир. “Ҳайрат ул-аброр”да дастлаб адабий эскизлар сифатида учрайдиган воқеа-ҳодисалар, ўй-мушоҳадалар “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр” дostonларида батафсил бадиий таҳлил ва бағоят тeран талкинлар билан ҳикоя қилина бoриб, “Садди Искандарий”да бадиий-фалсафий умумлашмалар тарзида мужассамлашади ва яхлитлик касб этади. Шу боис ҳам “Хамса” беш дostonдан иборат ягона ва яхлит асардир. Зоҳиран кўпчиликка ноаён бу ҳақиқат “Искандар” спектаклида ўзининг ажиб рамзий ва ҳаётий ифодасини топади. Тахтнинг тобутга айланиши, ҳукмдорлик рутбасининг моҳиятан жаллод ва ниҳояси абадият сари бўм-бўш қўллар билан рихлат қилиш экани фавқулодда таъсирчан лавҳалар ҳамда мизансаҳналарда, сокин ва соҳир оҳанглар жўрлигида, пештоқиға Куръон оятлари битилган масжидлар тасвири фонида намоиш этилади. Ҳазрат Навоий бугунги томошабин кўз ўнгида ҳам инсон, ҳам умумбашарий бир сиймо сифатида намоён бўлади. Қадим мумтоз мақомлар билан Иоганн Себастьян Бах басталаган орган мусиқа оҳанглари узвийлигида томошабини илоҳий туйғулар оғушиға чорлайдиган сирли маънавий муҳит барпо этилади. Бир ярим соат давомида ана шу муҳит муқим сақланади. Бирор кимса томоша залини бетаясир, ҳиссиз, фикрсиз тарк этолмайди.

Ўзбек томошабини дастлаб Аброр Ҳидоят, сўнгра Олим Ҳўжаев ва Раззоқ Ҳамроевлар талқинида Алишер Навоий

сиймосини етиб бўлмас юксакликда таниган, англаган эди. Баҳодир Йўлдошев актёр Афзал Рафиқовни ҳар бир инсон юрагида кечадиган туйғулар, изтироблар ҳамда ўй-мушоҳадаларға бeгона бўлмаган, қалбан яқин Алишер Навоий образида жонлантириб, аънавий тасаввурларни ўзгартирди. Ҳазратни замона оқилларига ошно этиб, замондошимизға айлантирди. Бу миллий санъатимизнинг том маънодаги катта муваффақияти эди.

1994 йил бошларида Франция элчихонаси ташаббуси билан Ўзбекистонға француз театр актёри Франсуа Шато ташриф буюрди. Мақсад — ўзбек театри билан ҳамкорлик қилиш. Бу ҳамкорлик “Искандар” спектакли мисолида ўзининг гўзал ва бетакрор самарасини берди. Франсуа Шато фаранг тилида Алишер Навоий ва Арасту сиймосини, ўзбек актёрлари эса она тилларида Искандар ва бошқа ролларни ижро этди. Баҳодир Йўлдошев фаранг актёри билан ҳижжалаб, устоз-шогирддек ишлагани йўқ. Уни Алишер Навоий даври, асарлари билан таништирди. Навоийшунос олимлар билан учраштирди. Қисқаси, уни Навоий дунёсига олиб кирди. Инсоният бадиий тафаккурининг энг баланд чўққиси Шекспир деб юрган актёр Навоий даҳосини англаб, асарларини ўзлаштира боргани сари қарашлари ўзгарди. Ана шундай тушунчалар билан роль ижросига киришди. Пировардида томошабини ҳайратларға эш қилган яна бир кашфиёт рўй берди. Тил тўсиқларини тамомилан унутган, Навоий сиймосидаги актёрнинг пурвиқор қиёфаси, эҳтиросли ижроси ва сахна маданияти барчани маҳлиё этди. Баҳодир Йўлдошев Франсуанинг салоҳиятли, профессионал актёр эканини, спектаклда актёрлар ансамблиға етакчилик қила оладиган иқтидори борлигини дастлабки танишув ва суҳбатларидаёқ англаган эди. Натижа кутилгандан аълороқ бўлди. Бу ҳодиса Баҳодир Йўлдошев режиссурасининг улкан имкониятларини яна бир карра намоён этди.

Баҳодир Йўлдошев Аброр Ҳидоят номидаги театрда сахналаштирган ҳар бир спектакль театр санъати ривожига, янги изланиш ва тажрибаларға йўл очди. Олимжон Салимов, Наби Абдурахмонов каби режиссёрларнинг эътироф ва шухрат топ-

ган бир қатор спектакллари яратилишига ижодий туртки берди. Шу билан бирга, мамлакатимиз ва чет эл театр жамоаларининг ҳамкорлигига замин яратди.

Баҳодир Йўлдошев Америка Қўшма Штатлари, Лаос, Франция, Тожикистонда спектакллар қўйди. Юртимиздаги турли йўналишдаги театрларда, жумладан, Алишер Навоий номидаги Академик катта опера ва балет театрида “Алишер Навоий” операсини, рус драма театри ва Абдулҳамид Мажидий номли Каттақўрғон театрида “Келинлар қўзғалони” спектаклини, Олим Хўжаев номидаги Сирдарё давлат театрида “Дардимни кимга айтай?”, “Маъмура кампир” спектакллари саҳналаштирди. Айниқса, Муқимий номидаги ўзбек давлат муסיқий театрида намойиш этилган “Нодирабегим” спектакли ҳамкорликнинг сара намуналаридан бўлиб қолди.

Тарихимизнинг “энг кир ва қора” даври — XIX аср ўрталарида уч хонлик орасидаги ўзаро зиддиятлар, майда гина-кудурат ва ер талашишлар оқибатида жаҳолат

ғолиб келиб, эзгулик ғорат этилаётган кезлари шоираи даврон, Қўқон маликаси Нодирабегимнинг мамлакат бирлиги ва давлат мустақамлиги учун курашлари акс этган спектакль муסיқали театр ҳаётида муҳим ҳодиса бўлди. Ўзбекистон халқ артисти Зулайҳо Бойхонова талқинида Нодирабегим — мамлакат маликаси, демакки, юрт онаси сифатида халқ дарди билан яшаётган, гоҳ ҳукмдор ўғлининг хатоларидан изтироб чекаётган, эл-улус осойиши ва равнақи ҳақида ўйлаётган оқила бир аёл. Фарзандини хатолару хатарлардан асраш ниятида ихтиёрсиз сиёсатга аралашган Нодирабегим, дунё ишларидан бешиб чарчаганида, суюкли ёри Амир Умархон руҳидан қувват олади, нафосат мажлислари, назм мушоираларидан таскин топади. Спектаклда ана шу ҳолатлар мумтоз муסיқа ва хореографик композициялар билан йўғрилган рамзий-хаёлий, гўзал мизансаҳналарда ўз ифодасини топган. Томошабин давлат юки билан оналик туйғулари ўртасида, сиёсат билан нафо-

Баҳодир Йўлдошев ва Франсуа Шато: “Бизни ҳазрат Навоий бирлаштирди”.

Париж, Париж...

сат орасида мувозанат тополмаётган жафокаш аёлнинг ёзгириш ва азобларидан мутаассир бўлади. Спектакль сўнгидаги қатл сахнасида режиссёр топган рамзий фожеий лавҳадан ларзага тушади. Ўзига хос катарсис — тозариш ҳиссини туяди. Бу ҳам Баҳодир Йўлдошев режиссурасининг мусиқий театр йўналишидаги катта муваффақияти эди. Таъкидлаш жоизки, Баҳодир Йўлдошев сахналаштирган миллатимизнинг атоқли тарихий шахслари — Бобур, Зебуннисо, сўнграқ Алишер Навоий ҳақидаги спектаклларда ва нихоят “Нодирабегим”да яққол намоён бўлган шартли-мажозий кўтаринки услуб режиссёрнинг кейинги ижодий фаолиятида устувор хусусият бўлиб қолди.

Ўтган асрнинг 80-90-йиллари Баҳодир Йўлдошев режиссёрлик санъатининг юксалиш йиллари бўлди. Расмий, норасмий эътирофлар, унвону нишонлар, чет эл са-

фарлари — ҳуллас, бир инсон орзу қилса арзигулик қисмат. Аммо бу ютуқлар қанчадан-қанча ички ва ташқи курашлар, зиддиятлар, баҳсу мунозаралар билан кечгани фақат унинг ўзигаю яқинларига аён. Театрда “манман”лик муайян ролда маромига етказиб ўйналса ёмон эмас, бироқ “мен зўр — сен пачоқ, мен буюк — сен ўртамиёна” қабiliдаги калондимоғлик, мавқеалаблик авж олса, ана бу — фожея. “Санъатдаги ўзингни эмас, ўзингдаги санъатни сев” деган эди улуғ Станиславский. Мен учун фалон спектакль қўйилиши, мен фалон қахрамонлар ролини ўйнашим керак, чунки шуни деб академик театрни ташлаб, бу ерга келганман, дея “жасоратни”ни писанда қилган актёр бор-йўғи худбиндир. Ўз ҳаётини ақидалари, ўз “мен”и бўлмаган актёр оддийгина тақлидчи-муқаллид, холос. Дарҳақиқат, суббутсизлик, беқарорлик инсонни ҳам, ҳар қандай жамоани ҳам путурдан кетказади. Шу маънода бош режиссёр Баҳодир Йўлдошев нихоятда қатъиятли ва “бешафқат” раҳбар. У ўз труппасидан кимгадир меҳрибонроқ, кимгадир эътиборсизроқ бўлиши, хизмат тақозоси билан кимгадир мурувватлироқ, кимгадир аччиқроқ гапириши мумкин. Аммо театрдаги интизомга риоя қилмаса, репетиция ёки спектаклларга кечикиб келса, тамом, бу актёр ўша кундан эътиборан Баҳодир Йўлдошев учун бегона, у театрдан кетиши шарт. 2001 йилга келиб эса бош режиссёр жамоанинг салкам ярми билан “хайрлашиш”га мажбур бўла бошлади. Театрнинг ўзгармас қатъий низомлари маиший манфаатлар исканжасида емирилаётган эди. Баҳодир Йўлдошев курашдан кўра ён беришни, чекинишни афзал билди. Бош режиссёрлик курсисини топширди. Зеро, санъаткорлик ақидаси ва қолаверса, соғлиғи шуни тақозо этмоқда эди. Бу билан у қай бир маънода яна театрдан кетди. Бу кетиш ихтиёрий — мажбурий тарзда рўй берди.

III

Истиқлол йиллари Ўзбекистонда энг ривож топган санъат турларидан бири майдон томоша санъати бўлди. Тинчлик ва бунёдкорлик бош шиори бўлган мамлакатда, шўро замонидагидек, ҳарбий қуд-

ратни англатувчи аскарлар ва ўлим ваҳшати солишчи даҳшатли қурооллар пароди эмас, ҳаёт, гўзаллик, яратувчилик рамзи бўлган санъат тантанасини намойиш этувчи театрлаштирилган томошалар аъёнага айланди.

Санъатнинг бу тури Баҳодир Йўлдошевдек режиссёрлар бадиий тафаккури маҳсули ўлароқ янгиланди, миллийлашди. Ўтган ўн беш йил ичида у Мирзо Улуғбекнинг 600, Амир Темурнинг 660, Бухоро шаҳрининг 2500 йиллик юбилейлари, “Шарқ тароналари” халқаро мусиқа фестивали, Наврўз ва Мустақиллик байрамлари тантаналарини сахналаштирди. Буларнинг ҳар бири ўзича алоҳида тадқиқот мавзуси. Чунки уларни оддий концерт ё шунчаки бир хореографик композиция деб бўлмайти. Билъакс мусиқа, рақс, кўшиқ санъати жанрлари узвийликда фаол қўлланган, бир гоёвий мақсад атрофига жамланиб, очиқ осмон остида ижро этилган теран фалсафий мазмундаги театрлаштирилган маҳобатли томоша санъати намунасидир. Мазкур фикрдан келиб чиқиб, улардан айримларини, жумладан, 1994 йили буюк мунажжим, мутафаккир ва давлат арбоби Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги шарафига уюштирилган томошани ёдга олайлик. Тўғри, “Майсаранинг иши” спектаклини майдон томошаси шаклида ҳам қўйиб, муваффақият қозongan режиссёр учун бу янгилик эмас эди. Бироқ тадбирнинг нафақат маданий жабҳада, эндигина тетапой бўлаётган мустақил давлатимиз сиёсий-ижтимоий ҳаётида муҳим аҳамият касб этганини, ЮНЕСКО ҳомийлигида истиқлол йиллари ўтаётган дастлабки халқаро тадбирлардан бўлганини ҳам назарда тутсак, томошани сахналаштириш масъулияти нақадар жиддий бўлганини тасаввур этиш қийин эмас. Қолаверса, улуғ аждодларимиз орасида Мирзо Улуғбек номи ва асарлари жаҳон илм-фан аҳлига бошқалардан кўра кўпроқ маълум ва машҳур эди. Бинобарин, барчага маъқул монументал майдон томошасини сахналаштириш осон иш эмас эди. Баҳодир Йўлдошев рассом Брим билан бамаслаҳат ишга киришди. Улар томоша гоёси ва бадиий эскизлари устида анча изланди. Юртбошимиз тавсияси билан томоша учун сахна — пурвиқор Регистон майдони белгиланди. Бу табиий сахна ҳар қан-

дай томоша муваффақиятининг дастлабки омилidir. Ундан оқилона фойдаланиш, бу сахнани бор ҳайбати ва бетакрорлиги билан кўрсата олиш ҳам осон эмас эди. Режиссёр ва рассом бунинг уддасидан чиқди. Майдон узра ўрта асрлар Мовароуннаҳр давлатининг бор салобатини англатувчи манзара жонлантирилди. Ҳар тарафда узун залворли чўян фонуслар. Фонусларда чор атрофга шуъла ва тафт бериб, гулхан ёнади. Сахнага асёсаю дабдаба билан сарой маликалари кириб келади. Марказда гўё мурғак Улуғбек ётган бешик пайдо бўлади ва сокин-соҳир “алла” таралади. Алла карнаю ногора, катта издиҳом ва йиғинларга чорлагувчи ҳайбатли литаврлар шовқинларига улашиб кетади. Сокин куйдан кейинги гулдурос оҳанглар томошабин вужудини тўлиқ қамраб олади. Уни беихтиёр воқеалар иштирокчисига айлантириб қўяди. Майдонга янги туғилган набирани муборакбод этгани бобо — Соҳибқирон Амир Темур оқ от миниб кириб келади. У ҳали дубулғасини ҳам ечмаган, катта бир муҳорабадан зафар қучиб келмоқда. Соҳибқирон набирани қўлга олиб, бир муддат термулади-да, бекларнинг беги, улуғи бўлсин дея, чақалоққа Улуғбек исмини бериб, манглайидан ўпиб чиқиб кетади. Шўх тарона янада авжланади. Шу тахлит сахна кўришлари алмашиниб, оммавий хореографик ҳаракатлар асносида Улуғбекнинг илм олами, шохлик шуқуҳи, хорижлик элчилар билан мулоқот-муносабатлари ва ниҳоят фарзанди Абдулатиф билан боғлиқ изтироблари, фожиаси кўрсатилади. Бу сахналар Мақсуд Шайхзоданинг “Мирзо Улуғбек” трагедиясидан беназир санъаткор Шукур Бурҳонов ижросидаги монологлар, Хуршид Даврон қаламига мансуб Убай Бурҳонов ва Афзал Рафиқов ўқиган матнлар жўрлигида томошабин қалбида ҳаяжон ва завқ, тафаккурида ҳайрат ва ибрат уйғотади. Яқиндагина мустақиллигини қўлга киритган мамлакатда маънавий мезонлар белгиланаётган бир даврда шундай ибрат зарур эди. Бу фикрнинг яна бир исботи ўлароқ орадан кўп вақт ўтмай, улуғ бобомиз Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллик тантаналари нишонланди. Бу байрамнинг ҳам асосий томошасини Баҳодир Йўлдошев сахналаштирди.

Амир Темур номи бекиёс асъасаю даб-даба, етиб бўлмас маҳобат, даҳшатли жангу муҳорабалар, осмонўпар ложувард гумбазлари ила ажиб сир ва салобат касб этган юксак меъморий обидалар билан уй-гун ҳолда ҳаёлга келади. Режиссёр Амир Темур қиёфасини бирор актёр ижросида жонлантиришдан кўра, у ҳақдаги ўша ҳаёлий тасаввурларни гўзал бадий-хореографик томоша воситасида мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Соҳибқирон сиймосини имкон қадар кам кўрсатиб, унинг қудратини англатувчи ҳодисаларни пластик ифода йўсинида акс эттиришга интилди.

Бинобарин, миллат қаҳрамонини миллат тимсолига айланган актёр ижро этиши керак эди. Келбатиға қараб бир актёрни танлай деса, у тўйма-тўй юриб, нораво қилиқлар қилиб турса, овозининг ўктамлигига қараб сайлай деса, бу овоз курғур ҳар куни саҳардан тунга қадар гоҳ радио, гоҳ телевизор экранидан ҳар турли эшиттириш ва кўрсатувларда жаранглайвериб, меъдага теккан бўлса, ҳўш, нима қилиш керак? Албатта, бундай ҳолда ягона чора — аниқ қиёфани жонлантиришдан имкон қадар қочиш эди. У шундай йўл тутди. Соҳибқирон қиёфасини умумий кўринишларда хиёл жонлантириб, томошабинда ҳаёлий тасаввурларнинг тўлиқ сақланиб қолишига эришди...

1997 йилдан бошлаб мамлакатимизда “Шарқ тароналари” халқроқ мусиқа фестивалини ўтказиш яхши анъанага айланиб қолди. Ҳозирга қадар фестиваль беш мартаба ўтказилди. Икки йилда бир бўладиган бу мусиқа байрамининг очилиш маросимида улуғвор Регистон майдонида театрлаштирилган катта оммавий томоша қўйиш ҳам урф бўлиб, уни саҳналаштириш муттасил Баҳодир Йўлдошев зиммасига юкланмоқда. Бу маросимлар шунчаки бир томоша эмас. Ҳар сафарги томоша бири-бирини такрорламайдиган, маҳобатли спектакллардир. Ана шу спектакллардан иккитасини алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин. Улардан бири 2001 йили саҳналаштирилган “Буюк ипак йўли” томошаси. Кейингиси эса 2003 йилги “Шашмақом” дея шартли номланган бадий хореографик композициядир.

“Буюк ипак йўли” қадим-қадимдан Фарбу Шарқни бир-бирига боғлаган, моддий неъматлар билан бир қаторда маънавий

юксалишга ҳам бекиёс хизмат қилган ҳаёт йўлидир. Унинг аҳамиятини бутун дунё эътироф этади, ўрганади, илмий-амалий анжуманлар, адабий-бадий тадбирлар ўтказилади. Хуллас, томоша учун бир дунё манба ва адоқсиз мавзулар...

Энг муҳими, режиссёр бош ғояни топди: “Дунё турфа ранг ва мазмундан иборат ягона бир маскан. Инсоният турли тилларда сўзлашса-да, турли ақида ва одатларга суянса-да, бир ота ва онанинг фарзанди, қалби, ўй-интилишлари муштарак”. Ана шу ғоянинг инкишофи ўлароқ “Буюк ипак йўли” бўйлаб кетаётган карвоннинг шартли-мажозий образи жонланади. Бу карвон йўлида учраган элларнинг урф-одати, кийим-безаклари, куй-қўшиқлари акс этган алоҳида хореографик лавҳалар намоиш этиб борилади ва у охири-оқибат ягона композиция-бутунликда кўзда тутилган бош ғояни ифода этади. Томошабин гоҳ Оврупо майин-муסיкий оҳанглари оғушида, гоҳ “Кармен” операси учун ёзилган эҳтиросли испан куйлари шиддатида, гоҳ ҳинд сето ва таблалари жаранлаган нафосат оламида, қозоқ, тожик, туркман, корейс ва хитой муסיқаси садолари янграган дунёларда тўлқинланиб, сурурланиб ўтиради. Айниқса, ўзбек миллий куй ва рақслари, “Шашмақом”нинг сокин ва сеҳрли наволари таралгач, гўёки узоқ сафардан сўнг юртига қайтган карвон шодлиги ҳаволарни тутди. Тирикликнинг, яшамокнинг нақадар улуғ неъмат эканини, дунёнинг шунчалар инжа ва гўзаллигини ҳис этган юракларда алёр янграйди, ҳайратлар уммонида руҳ юксалади. Шундай туйғуларни ҳаёда этган ижодкорларга, санъаткорларга ич-ичидан тасаннолар айтилади.

Орадан икки йил ўтиб, ана шу майдонда намоиш этилган “Шашмақом” деб шартли номланган томоша аввалги таассуротларни уйғотиб, яна чексиз ҳайратларга чулғади. Миллий қўшиқ, рақс ва либосларимизнинг бутун палитрасини намоён этди. “Шашмақом” — минглаб йиллар билан белгиланадиган қадим наволаримиз. Унда халқнинг дарди, орзу-умидлари, ташвишлари, илму маърифати, урф-одати, касб-хунари, қувонч-шодликлари — бари мужассам. Энг муҳими, уни томошабин-тингловчи қалби ва онига етказа билишда. Режиссёр миллийлигимиз ва қадим юксак маданиятимиз ифодаси сифатида “Шашмақом”нинг бор

жозибаси, моҳият-мазмунини имкон қадар тўлиқроқ намоён этиш учун жонли ижро усулини танлади. Очиқ осмон остидаги маҳобатли сахнада бундай усулни қўллаш катта жасорат ва журъат талаб этади. У аниқ ҳаёлий тарх асосида майдоннинг марказию бор атрофини, асосий сахна ва мизансаҳналарни пухта ўйлаб, реаллаштирди. Абдуҳошим Исмоиловнинг мусиқий истеъдодида суяниб, “Шашмақом” тартиби, ижро йўллари, ички динамикаси ва ижрочилар имкониятларини назарда тутиб, томошанинг ҳар жиҳатдан мутаносиб, яхлит композициясини шакллантирди. Албатта, режиссёр идроки ва у тузган мукаммал конструкция ижрочиларнинг маҳорати билан уйғунлашсагина тўлиқ муваффақият қозониши мумкин. Шу маънода, бу томошада икки ака-ука бола ҳофизларнинг тиниқ наволаридан то ака-ука халқ ҳофизлари Исроилжон ва Исмоилжон Ваҳобовларнинг доирага усул бериб, унга ҳамоҳанг куйлаб майдонга кириб келишларигача, Сойибжон Ниёзовнинг қалб торларини чертгувчи “Дуторим” кўшигидан то беназир соҳида Абдуҳошим Исмоиловнинг гижжақдаги “Чўли ироқ” ноласию Матлуба Дадабоевнинг “Самарқанд ушшоғи”даги бетакрор авжигача — бари Баҳодир Йўлдошев режиссурасида бағоят табиий узвийлик касб этди. “Шашмақом” хонишларининг ўрни билан Хоразм макоми ва “Лазги”сига, қорақалпоқ қизларининг нозли ўйинлари, Бойсун фольклор кўшиқ ва рақсларига омукта этилиши томошабин руҳиятининг дардчил, тушкун ҳиссиётлардан некбин туйғуларга уланиб кетишини таъминлади. Раққосаларнинг завқу шавққа тўлиб, маҳобатли сахнани тўлдириб хиром этишлари ёруғлик ва ҳаёт тантанасининг муқаррарлигидан мужда берди. Баҳодир ака ана шундай томошаларга тайёргарлик жараёнида бир фикрни айтган эди: “Ҳар қандай қовушимсиз ихрони жойини топиб, ўз табиий тартибида кўрсата билсанг, уни одамлар қабул қилади, керакли, ёқимли ҳодисага айланади. Бу майдон томошалари режиссурасининг энг асосий хусусиятларидан”. Дарҳақиқат, уйғунликда гап кўп... “Шашмақом” майдон спектаклининг якунида яна бир мизансаҳна намоёйиш этилди. Саҳнанинг томошабинга яқин томонларида турли миллий хунармандчилик доғдастгоҳлари ўрнатилди. Улар шунчаки де-

корация эмас, балки ўз вазифасига кўра ҳаракатга солинган ашё-ускуналар эди. Қаторда бир қанча тандирлар ҳам қурилган бўлиб, томоша бошланишида уларга ўт қалаб, қизитиб турилди. Томоша давомида унга росмана нонлар ёпилиб, ниҳоясида тандирдан иссиқ-иссиқ узиб, томошабин-меҳмонларга патнису ликопчаларда қанд-курс, писта-бодом, пашмак-парварда, майизу туршак, олма-узумларга кўшиб тортиқ этилди. Бу манзара, бу ўзбекона лутфдан томоша таассуротида ҳаприқиб турган халойиқ энди ростакам қийқириб юборди. Олқишу алёр ҳаволарни узоқ вақт тўлдириб турди. Бу Баҳодир ака назарда тутган уйғунлиқнинг мумтоз намунаси эди...

Баҳодир Йўлдошев ҳам жисмонан, ҳам руҳан ниҳоятда кучли шахс... “Эди” деган сўзни сира кўшгим келмаяпти. Чунки ҳамиша ёнингда, ҳамқадам, кадрдон, азиз инсон ҳақида ўтган замон феълени кўшиб айтиш жуда ёқимсиз. Бироқ ҳақиқат туйғуси шундай дейишга мажбур этади...

Унинг жисмонан кучлилиги рост гап. Баҳодир Йўлдошев спектаклларининг репетиция жараёнларини кузатганлар бунга яхши билади. Бир чойнак кўк чой ва бир пачка сигаретни столга қўйиб олиб, 15-16 соатлаб узлуксиз ишлаганини, ҳатто 40 даража тана ҳарорати билан “Искандар” спектаклини премьерарага тайёрлаганини, гоҳида ўзидан анчагина бақувват бузғунчиларни бир зарб билан қулатиб ташлаганини кўрганлар сўзларимиз лоф эмаслигини тасдиқлар. Айни чоқда унинг руҳан нақадар қувватли эканини не-не фитна ва маломатларга бас келиб, курашларда ғолиб бўлгани етарлича исбот этар. Баҳодир аканинг куч-қудрати ҳақида ўтган замонда гапиришимиз боиси шундаки, у ёши эллиқдан ўтганида ҳаётининг том маънода тиргаклари бўлган энг азиз кишиларидан бирин-кетин жудо бўла бошлади. Дастлаб Турсунбой ота, 2001 йили онаси Ширинхон Мелиева оламдан кўз юмди. Турсунбой ота ҳам, Ширин ая ҳам ёшларини яшаб, барча орзу-ҳавасларини кўриб, ҳатто ўғилларининг 50-йиллигини ўзларининг 85 ва 75 йиллик қутлуғ саналари билан бирга Каттақўрғон театрида тантанали нишонлаб, дунёи охиратга йўл олдилар. Гарчи Баҳодир ака уларнинг вафотини ниҳоятда оғир қабул қилган бўлса-да, табиат қонуни-

га кўникмай илож йўқ эди. Кизиқ, Турсунбой ота феъли мулоим, файласуфсифат инсон эди. Ширин ая эса ҳукмфармо аёл бўлиб, сўнгги кунларигача гурурли, ўктам феълини ҳам, қиёфасини ҳам сақлаб қолди. Баҳодир ака Каттакўрғонга тез-тез бориб, улардан хабар олиб турса-да, у ердан ҳам тезда қайтиб келарди. Ўғил соч-соқолига қиров тушса-да, она учун фарзанд, доимий тергаб-текшириб, назоратда тутиладиган ўспириндек эди гўё. Оламшумул маънавий муаммоларнинг сахна талқини ташвишлари билан фикри-зикри банд ўғилга гоҳо бу назорат малол келар, ишдан ташқари барча нарсани номўҳим деб ҳисоблар эди. Шунинг учун ҳам Баҳодир аканинг Каттакўрғон сафарлари узоқ давом этмасди. Бироқ бирор кун йўқ эдики, онасига кўнғироқ қилмаса, бирор дақиқа йўқ эдики, онаси хаёлидан ўтмаса!.. Шу боис ҳам у онаси вафотидан сўнг анчайин чўккандек бўлди. Уни кўриб, билиб юрганлар наздида улғайгансифат таассурот бера бошлади. Йўқ, бу изтироб саксон ёшида фоний дунёни тарк этган онадан жудолик қайғусигина эмас эди. Баҳодир Йўлдошев файласуф санъаткор сифатида фаною бақо нима эканини теран англаган ва бунини бадиий кашфиётлар билан ўзгаларга ҳам англата билган шахс. Аммо афсуски, бундан аввалроқ жудолигини аёвсиз бир зарбасига дучор бўлган одам бунисига дош бериши ўта душвор эди. 1999 йили Германияда буюк мусаввир Георгий Брим вафот этди. Дунёни дунда 65 йил яшаб, хасталик нималигини билмаган, ҳамиша йигитлардек чапдаст, ғайратли, меҳнаткаш-заҳматкаш Брим юрт жудолигини кўтара олмади. Туркменистонда туғилиб ўсиб, Тошкентда илдиш отган немис фарзанди қарийб 40 йил ўзбек миллий театри учун ўта ҳалол ва холис хизмат қилди. Тошхўжа Хўжаев, Александр Гинзбург ва асосан Баҳодир Йўлдошевнинг деярли барча спектаклларида сахна безакларини яратди. Баҳодир Йўлдошев режиссёрлиқ феноменининг юзага келишида кашшофлик ва камарбасталик қилди. У миллий хусусиятларимизни идрок этиш ва рангу шаклларда ифодалашда шунчалар камол касб этган эдики, ҳамма уни ўзбекларнинг ўзбеги деб атар эди.

90-йиллар адоғида Брим нуруний онаси ва жондан азиз набирасининг ўз тари-

хий ватанига кўчиб кетишларига монелик қила олмай, уларнинг ортидан боришга мажбур бўлди. Чунки унинг ўзига ҳам кексалик рутубати соя ташлаётган, умр хазонини ёлғизликда ўтказиш азобидан хавотирга тушаётган эди. Қанчалар оғир бўлмасин — кетди. Кетди-ю орадан кўп фурсат ўтмай илдизидан ажралган чинор соғинчи қулади. Уни соғинч, қадрдон юрт соғинчи, дўст соғинчи қулатди. Жисмонан бақувват, бўз йигитдек ғайратли инсоннинг ногоҳ ўлими сабабларини фақат шундай изоҳлаш мумкин!..

Шум хабар етган кунлар кўпчилик учун қайғули бўлди, уни билган ва суйган, хурматлаган кўпчилик учун... Аммо Баҳодир Йўлдошев учун бу машъум хабар ҳақиқий мотам бўлди. Аллақачонлар дунёга файласуфона кўз билан қарашга одатланган санъаткор учун бу сўнгсиз армон бўлди. Шу кунлари уни кўрган яқинлари, таъзия изҳор қилиб келган дўст-ёрлари инсоннинг соқол-мўйи кўзёшларидан шунчалар нам тортиши мумкинлигига шоҳид бўлди... У барча имкониятини ишга солиб, олис Германияга отланди. Юртдан бир кафт тупроқ олиб, ўша мамлакатнинг қандайдир байрами туфайли кўмилишга рухсат бўлмай, музхонада музлатиб қўйилган қадрдонининг жасадини ерга топшириб келди. Келди-ю, қайтиб бирор жиддийроқ ижодий иш билан шуғулланишга куч-қувват топмади. Орадан бир-икки сана ўтиб онасини ҳам тупроққа берди... Буларни юрак кўтара олмади. Хасталикка йўлиқди. Санъаткор юрагичалик яралангувчи юрак йўқ!.. Инсон руҳиятининг, куч-қувватининг сўниши учун бундан-да ортиқроқ дард бўлмас!..

Георгий Брим Баҳодир билан "Ёш гвардия" театрига ўтгач, "Ҳамлет" спектакли учун декорация ишлай бошлаган эди. Назаримда, бир вақтлар Ҳамза театрига бош режиссёр этиб тайинланганидан кейин Баҳодир Йўлдошев Шекспирнинг "Қароқчилар" трагедиясини қўйиб, гўёки ўз тенгдошлари, ўз авлодининг ҳаётий дастурини эълон қилганидек, ёшлар театрининг ҳам дастурий спектакли бўлиши керак деган мулоҳазадан келиб чиққан бўлса, ажаб эмас. Ҳамлетнинг "Мени ёнғоқ ичига солиб қўйиб "Сен озодсан!" десангиз, мен ўзимни бутун дунёнинг хоқони деб сезаман" ёки "давр издан чикди, уни изига

солмоқ менинг зиммамга тушди” деган сўзларини Баҳодир ака бот-бот эслаб туриши ҳам шундан далолат... Декорация тайёр бўлди, Бримнинг умумбашарий миқёслардан туриб чизган суратлари ақллари лол этди. Энди унга мос спектакль яратиш лозим эди. Таассуфки, бу спектакль яратилмади. Ҳануз яратилмаяпти... Ким билсин, миллат тимсоли бўла оладиган актёр туғилмаяптими ёхуд яна бир бошқа баҳонаи сабаб...

Баҳодир Йўлдошев ўспиринлигидаёқ Ҳамлет билан “дўст” тутиниб, кейинроқ бу дўстлик армонга айлангани, армон эса таскин исташи, таскин эса “ақлли баҳоналар”дан туғилишини айтиб ўтган эдик. Ҳақроств, шундай! Баҳодир аканинг театрда ташқаридаги ҳаёти, фаолияти ҳар қанча зарур, зўр ва шарафли бўлмасин, катта-катта анжуман ва тадбирлардаги баддий томошалар — майдон томошалари қанчалар куч-ғайрат, топқирлик, юрак қўри талаб этмасин ва улар унча-мунча театр спектаклларида муҳимроқ ва мураккаброқ бўлмасин, барибир улар Баҳодир Йўлдошевнинг таскинлари, “ақлли баҳоналар”и. У “театр ҳар хил бўлиши керак — майдон, камер театри ва асосийси, халқ учун доим зарур театр бўлиши керак” дея беҳуда умр ўтказмаётганини таъкидласа-да, барибир ҳаётий аъмоли театр эканини бир нафас бўлса-да, ёдидан чиқармайди.

Театр билан ришталар узилмасин, жараённинг ичида бўлай деб Маданият институтида ўқувчи ўн-ўн беш нафар шогирдга Абдор Ҳидоятлов театрида нималарнидир ўргатмоқчи бўлади. Улардан ё режиссёр, ё актёр тайёрлайман, деган дастлабки фикридан эндиликда воз кечиби, улар ҳеч бўлмаса, яхши томошабин бўлиб шакллансин, дея умид қилади. Майдон томошаси қўйишга чоғи келадиган беш-олти режиссёр тарбиялаш керак деб, турли амалдорга ўз талабларини маъкуллатиб, театр студияси, ўқув курслари каби не бир тараддудлар билан яна қисматдан чалғиб, аниқроғи, унга чап бермоқчи бўлди. Тасалли — педагогика билан “жиддий” шуғулланиш гўё. Аммо бир нарсаниқ — педагогика бу ҳамиша дидактика, панду ўғит. Баҳодир Йўлдошевнинг эса феъл-атвори ҳам, туриш-турмушию ўй-кечмиши ҳам, ўзи яратган театр дунёси ҳам панду ўғитдан йироқ. У ҳамиша фикрни ён-

дириб, тафаккур ёлқинларини ёқиб яшаган. Ўй-мушоҳададан, бадийят жозибасидан лаззат олган ва ўзгаларни ҳам шунга даъват этган. Унинг спектаклларида ҳеч бир томошабин насиҳат эшитиб чиққан эмас. Тўлиб-тўлиб йиғлаган, тўйиб-тўйиб кулган, изтиробланиб, азобланиб чиққан ва барики фикратига жо қилиб, хаёлларида ғалаён, қалбида туғён билан томоша залини тарк этган. Алалхусус, бугун бутун миллат тафаккури ёниқ фикрга, мулоҳаза-мушоҳадага, ўзимизни танидикми, ҳақу ноҳақ қаерда, тўғри не-ю, эгри нима, қаердамузу қаерга кетяпмиз, иймон-этиқодимизга, диду савиямизга не бўлди, деган оғриқ саволларга муҳтож. Бу саволлар адабиёт ва санъатни азалдан ўйлантирган. Кишиларни гўзаллик, ҳайрат ила саодатга йўллаган... Умид улки, шояд, Баҳодир Йўлдошев Яратганнинг ўзи битган қисматида қойим бўлса! Бир кетганга бир қайтиш ҳам бор, дейдилар-ку машойихлар...

Невара

FAN VA DIN: QAYTA TIRILISH

Учинчи мақола¹

У (Оллох) албатта сизларни (Одам авлодларини) ҳеч шак-шубҳасиз бўлган қиёмат кунига тўплайди.²

Қуръони карим, “Ал-Ҳааққа” сурасидан

Қиёматнинг муқаррарлиги

Бас, қачон юлдузлар ўчирилгач ва қачон осмон ёрилиб-очилгач ва қачон тоғлар сочилгач ва қачон пайғамбарларга белгиланган вақт келгач...

“Вал-Мурсалот” сурасидан

Монотеистик (монотеизм — яккахудолик) динларнинг барчасида бир кун келиб Ер деб аталувчи сайёрада қиёмат кўпиши башорат қилинади. Демак, бу динларга эътиқод этувчилар, жумладан, аҳли ислом учун қиёматнинг рўй бериши — шаксиз ҳақиқат. Қуръони каримда унинг муқаррарлиги кўп марта такрорланади. “Зумар”, “Қиёмат”, “Ал-Ҳааққа” каби сураларда эса бу мавзуга алоҳида эътибор қаратилган.

Қиёматга ишонч — мусулмон иймони-нинг шартларидан бири бўлиб, унга заррача шубҳа билан қараш кишини диндан чиқаради. Шу билан бирга кузатувлар кўрсатадики, анча-мунча одам “қиёмат — муқаррар” деган қаноатга шубҳа қилмагани ҳолда, “Нима қилиб бўлса ҳам яшаб қол” деган тамойилга мувофиқ ҳаёт кечиради. Бу тоифа ўзича гўё “Қиёматми? Ўҳ-ҳў! Бир гап бўлар-да” деб ўйлайди, чамаси. Бу аслида охиратга чала ишониш — аросат деган гап. Чунки Одам авлодининг маҳшарда қиёматдан кўрқиши — у кундан ёлғиз мурод эмас, инсон бу дунёда ҳам уни ёдда тутмоғи ва ҳаёт низомини шунга асосан қурмоғи шарт.

Қиёматнинг муқаррарлигини, ўша кун Одам Ато авлоди қайта тирилиб, ҳисоб беражанини ўйламай яшаш, юзаки қараган-

¹ Биринчи мақола — “Фан ва дин: муносабатлар диалектикаси” журналнинг 1999 йил 1-сониди, иккинчи мақола — “Фан ва дин: одамзоднинг пайдо бўлиши” 4-сониди босилган.

² Қуръони карим сураларидан иқтибослар А.Мансурнинг маъно таржимаси бўйича берилди (“Ўзлон” нашриёти, 1992).

да, ҳар бир одамнинг шахсий ишидек туюлади. Ҳолбуки, одамзод ёмон қилмишлари, айниқса, гуноҳ ва жиноятлари учун бу дунёда жазодан қутулиб қолганда ҳам, барибир куни келиб жавоб беришдан қўрқмас экан, жамият урчиб кетган ижтимоий иллатларни “даволаш”да қийналади, ҳатто уддалай олмайди. Бунга қўплаб далил-исбот келтириш мумкин.

Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, қуйидаги мулоҳазаларимиздан кўзланган мақсад қиёмат ва охират ҳисоби фанга ҳам зид келмаслиги тўғрисида фикр юритиш баробарида қиёмат бўлишига ишонса-да, аммо “мен ўлгунимча барибир бўлмас” дея ўзини ўзи юпатувчиларни огоҳлантиришдан иборатдир.

Хўш, қиёмат қачон бўлади?

Таъкидлаш керакки, диний китобларда бу саволга аниқ жавоб берилмаган, унинг аломатларини билдириш билангина чекланилган, холос. Бунинг боиси шундаки, ҳаёт инсонга синов учун берилган. Қиёмат муддатининг номаълумлиги ана шу синовнинг муҳим бир шarti бўлса ажаб эмас. Буни “Иш қилсанг, ҳеч қачон ўлмайдигандай сифатли қил; ибодатни эса эртага қиёмат бошланади дегандай ҳисоб билан адо эт” деган мазмундаги ҳадис ҳам яққол тасдиқлайди.

Албатта, ҳаммани ҳам қиёматга ишонади деб бўлмайди. Авом тугул бирор соҳада улкан ютуқларга эришган одамлар орасида ҳам диний эътиқодсизлар кам эмас. Масалан, машҳур олим, Нобель мукофоти лауреати Виталий Гинзбург ойнаи жаҳон орқали динга ишонмаслигини эътироф этди. Афсуски, суҳбат курган журналист унга “Дин бир кунмас бир кун қиёмат кўпади, Ерда ҳаёт тамом бўлади дея башорат қилади. Сиз астрофизика билан ҳам шуғулланасиз. Бунга ишонасизми?” деб савол бермади. Агар шуни сўраганда олим “йўқ, ишонмайман” дея жавоб бермаслиги аниқ эди. Чунки ҳозирги замон астрономияси қиёмат муқаррарлигини бошқа фанларга нисбатан асослироқ далиллар билан тасдиқлайди. Исбот тариқасида Пулково обсерваториясининг профессори, кичик сайёралар бўйича йирик олим О.Коротцевнинг қуйидаги фикрларига эътибор беринг: “Биргина Россиянинг ўзида ўттизтача астероид урилишдан ҳосил бўлган ҳалқасимон ўрлик аниқланган. Кўриниб турибдики, астероидларнинг Ер билан тўқнашуви кўп марта содир бўлган ва бу ҳодиса келгусида ҳам рўй бериши истисно эмас. Ҳатто исталган ой ва ҳафтада сайёрамиз осмон чорраҳаларидан бирида астероид ёки комета қиёфасидаги “самовий меҳмон”га дуч келиши мумкин. Бунақа “меҳмон”ларнинг 700 га яқини Ер курраси атрофида айланиб юрибди. Улардан энг йириги 1036-рақамли “Ганимед” кичик сайёраси бўлиб, диаметри 41 километрга тенг. Қани энди, у нарироқ кетса! Лекин бутун олам тортилиш қонуни амал қилар экан, тақдирдан қочиб бўлмайди” (“Астрономия”, оммабоп қомус, Санкт-Петербург, 2003 йил).

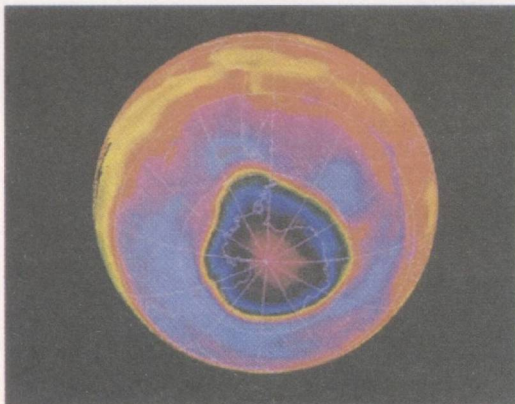

Абдулла Аъзам — физика-математика фанлари доктори, профессор. Илмий ва адабий ижодга меҳри зўр. Талай китоб ва рисо-лалари чоп этилган. Айниқса, мумтоз адабиётимиз масалалари-га доир зийрак назар билан битилган мақо-лалари, ижтимоий-фалсафий мазмундаги тадқиқотлари диққатга сазовор.

Олим бир муддат таҳририятимизда ҳам хизмат қилган, журнал-нинг яқин ҳамкори — таҳрир ҳайъатининг аъзоси. Ўндан ортиқ пухта асари билан “Тафаккур” саҳифа-ларини обод этган муал-лифларимиздан.

Абдулла Аъзам бу йил олтмиш ёшга тў-лади. Зукко олим, хур-матли биродаримизни қутлуг ёши билан му-боракбод этамиз. Ҳаё-тий ва ижодий омад тилаймиз.

Таҳририят

Озон қатламининг Антарктида устидаги очик жсойи

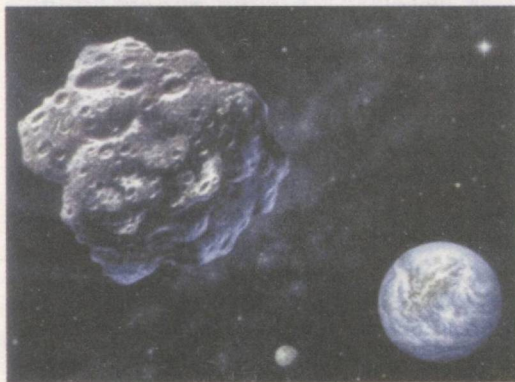
Энди қиёмат муқаррарлигини тасдиқловчи бошқа далилларни баён этамиз.

Ер магнит майдонига эга экани кўпчиликка маълум. Ер куррасини мактаб лабораторияларида ўқув қуроли сифатида сақланадиган магнит таёқчага қиёслаш мумкин — унинг бир кутби Канаданинг шимолида, униси эса Антарктида қитъасида жойлашган. Геология фанининг палеогеология тармоғи Ер ўз магнит майдонини вақти-вақти билан ўзгартириб туришини тасдиқлайди. Бинобарин, бир неча марта унинг кутблари ўрни алмашган. Сиртдан қараганда, магнит майдонининг ўзгаргани ҳеч қандай аҳамиятга эга эмасдек туюлади. Лекин ана шу ўзгариш сабаби ва оқибатлари қандай бўлган? Бунга жавобан айтиш лозимки, Ернинг магнит майдони унинг ядроси — бағридаги суяқ ферромагнит мод-

даларнинг (темир, кобальт ва бошқа) ҳаракати туфайли мавжуддир. Кутблар ўрни кескин алмашар экан, бу ҳол ўз-ўзидан содир бўлмайди, албатта. Бу ҳодиса Ер ядросининг ҳаракатидан юзага келган ўзгариш оқибатидир. Аниқроқ айтганда, Ер бағридаги суяқ оқимда вақти-вақти билан уюрмалар ҳосил бўлиб туради. Ана шу уюрмалар ўзаро таъсир туфайли бир-бирини кучайтириши мумкин, бу эса муайян фурсатда оқимнинг кескин ўзгаришини келтириб чиқариши табиий. У, ўз навбатида, Ер магнит майдони ўқининг ўзгаришига олиб келади. Бундай жараён, илмий тилда ифода этганда, “потенциал тўсиқдан ошиб ўтиш” тарзида рўй беради. Буни куб шаклидаги оғир қути бир ёнидан иккинчи ёнига ағдарилгани тарзида тасаввур қилиш мумкин. Бунда нафақат магнит майдонининг кутблари ўзгаради, балки миллионлаб йиллар давомида йиғилиб келган тарангликнинг кескин бўшашуви натижасида улкан миқёсда энергия — қувват ажралиб чиқиб, кучли zilzilалар, вулқонлар портлаши, Ер қобиғи қатламларининг сурилиши юзага келади, сайёрани қуёш нурларидан ҳимоялаб турувчи магнит “шамсия”сида “йиртиқ”лар ҳосил бўлиб, тирик мавжудот кучли нурланишга йўлиқади.

Яна бир далил қуйидагича: Ер шари Қуёш атрофида, Қуёш эса “Сомон йўли” галактикаси маркази атрофида айлана бўйлаб ҳаракат қилади. Астрономларнинг ҳисоб-китобича, Қуёш ўз системасини “опичлаб олган” ҳолда ана шу айланани 220-230 миллион йилда бир марта босиб ўтади. Бу жуда катта муддат, албатта. Аммо Қуёшнинг “сайри” тинч ва беталафот ўтмаслиги тайин — у йўл-йўлакай бошқа юлдузларга яқин келиши, кучли нурланиш ҳудудлари ёки аксинча, Ер атмосферасини сўриб олувчи майдонларга (масалан, қора ўпқонларга) дуч келиши мумкин.

Қиёмат кўпишига олиб борадиган сабаблардан яна бири одамзоднинг номатлуб хатти-ҳаракатларидир. Муайян ҳодисанинг рўй беришига жамият фаолияти сабаб бўлса, фанда у антропоген о м и л дейилади. Алаҳусус, қиёмат табиат ҳодисаси оқибатидагина эмас, айнан антропоген омил туфайли ҳам рўй бериши мумкин. Таъкидлаш лозимки,

“Бўлиши эҳтимол тутилган учрашув” расм тасвирида

қиёматнинг бу варианты диний нуқтаи назарга кўпроқ мувофиқ келади.

Сирасини айтганда, кейинги вақтларда одамзод, бир томондан, илмий-техника таракқиёт орқали эришаётган куч-қудратига бино қўйиб, уни янада зўрайтириш учун табиатга нисбатан зуғумини кучайтираётган бўлса, иккинчи томондан, руҳият ва комиллик масаласига панжа орасидан қараб, моддий фаровонлик ҳамда нафс роҳат-фароғатига тобора муккасидан кетмоқда. Олимларнинг эътироф этишича, сўнгги чорак асрда транспорт воситалари чиқараётган карбонат ангидрид ва бошқа газлар оқибатида она сайёрамиздаги тирикликнинг ўзига хос химиячиси бўлган озон қатлами сийраклашмоқда, “иссиқхона эффекти” борган сари кучлироқ намоён бўлмоқда. Хуллас, табиат зўриққандан зўриқиб бормоқда: музликлар эрий бошлади, чўлга айланиш жараёни жадаллашди, ўрмонлар ёнғини авж олди, уммонларда ҳарорат ўзгариб, қуруқликдаги иқлимга таъсири ортиб кетди. Масалан, ўтган асрнинг охирида дунё бўйича автомобиллар йилига 40 миллиард литр ёнилғи ёқиб, 420 миллиард куб метр турли заҳарли газлар чиқарган. Ҳолбуки, автомобиллар сони сўнгги ҳар йигирма йилда икки баробар ортиб бормоқда. Бу каби салбий омилларга энергия тақчиллиги ва

Шумейкерлар ва Левининг 9 рақамли кометаси бўлақларининг Юпитер (Муштарий) сайёрасига урилаётган ҳолати. 1994 йил, июль

аҳоли кўпайиши ҳам қўшилса, қиёматқойим янада тезлашиши ҳеч гап эмас.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, сўнгги йилларда Қуёшнинг ҳаракати фаллашмоқда. Аслида, бундай катта юлдуз фаолиятида сезиларли ўзгаришлар жуда узоқ муддат (дейлик, юз миллион, миллиард йил) давомидагина рўй бериши мумкин. Бироқ ҳозир ана шундай ўзгариш атиги бир авлод кўз ўнгида юз бераётгани кузатилмоқдаки, бундан олимлар беҳад таажжубда. Уларнинг фикрича, Қуёш марказидаги ҳарорат ортиб бормоқда. Бу жараённинг оқибати қандай бўлиши ҳу-

“Катта айиқ” юлдуз туркумидаги М82 рақамли галактика портлаши

сусида ҳозирча бирор бир мулоҳаза билдириш мушкул. Лекин азал-азалдан Ердаги ҳаёт манбаи бўлиб келган Қуёш исталган пайтда портлаши мумкин — астрономлар юлдузлар оламида бундай ҳодиса рўй бериб туришини аниқлаган. Бу қиёмат муқаррарлигигагина эмас, балки у ҳар лаҳзада реал воқеликка айланишига яна бир далилдир. Бунга ядровий тўқнашув, кутилмаган иллат эпидемияси каби бошқа далилларни ҳам қўшиш мумкин.

Ниҳоят, қиёматни тезлаштирадиган яна бир сабаб сифатида одам наслининг бузилишини айтиш керак. Чунки йил сайин дунёни кенгроқ қамраб олаётган глобаллашув жараёни ҳозирча асосан Шарқдан Фарбга томон миграция — аҳолининг оммавий кўчиши тарзида кечаётган бўлса, акс йўналишда ахлоқий қадриятларнинг таназзули, ھирсий лаззатпарастлик, аёлларнинг оналик вазифасидан бўйин товлаб, “эркаклашиш”га мойиллиги, эркаларнинг оила боқиш ўрнига хотинларга хос ишлар билан шуғулланиши, бир жинсли “оила” тарафдорларининг ижтимоий жангарилиги каби кўпдан-кўп омилларда намён бўлмоқда. Мазкур жараённинг борган сари жадаллашаётгани, унинг йўлини тўсадиган бирон бир кучнинг майдонга чиқмаётгани ҳам бани башарни нақд қиёматга олиб бориши мумкин.

Албатта, қайд этилган омилларнинг бир қисмини шунчаки тахмин, қолганларини эса олис келажакка тааллуқли ҳол деб ҳисоблаш жоиз. Аммо “қиёмат — муқаррар” деган тушунчани исботлаш учун ана шу далилларнинг атиги биттаси ҳам кифоя.

Хўп, қиёмат муқаррар экан, бандаси нима қилиши керак?

Бу саволга Расулulloҳ жавоб бериб кетганлар: *Эртага қиёмат деган куни ҳам кўчат эк! Мазкур ҳадис бежиз кўчат экиш тўғрисида эмас. Кўчат — эзгулик рамзи. Кўчат экувчи “ҳосилини мен емасам, бошқалар ейди” деган ният билан экадики, демак, у олижаноблик тимсоли ҳамдир. Аммо Расулulloҳ насиҳатига тескари иш тутувчилар камми?!*

Воқеий ҳикоя. 90-йилларнинг ўрталарида йирик бир колхозни учга бўлишга қарор

қилинади. Ер майдонини бўлиш ҳамирдан қил суғургандек осон кечади-ю, бошқа мол-мулкни тақсимлаш анча бошоғриқни келтириб чиқаради. Собиқ колхознинг мулкни қайд этилган махсус дафтар архивга топширилиб, учта янги дафтар очилади. Лекин бунини қарангки, жамоа ҳўжалигида (уни аслида “жамоавий ҳўжасизлик” деб аташ тўғрироқ бўларди) “темир дафтар”га тиркалмаган мулк ҳам анча-мунча экан. Йўл ва ариқ ёқаларига экилган тераклар, шийпонлар атрофидаги чинорлар шулар сирасига киради. Улар орасида қачонлардир қайсидир савобталаб эккани ҳам кўп эди.

Шунда ҳалиги бўлинаётган колхоз раиси бир неча кун ичида мулк дафтариغا кирмаган, азбаройи савоб илинжида экилган дахатларни ҳам кестириб, сотиб юборади...

Қиёматда қайта тирилиш

Инсон Бизни унинг (тупроққа айланиб кетган) суякларини ҳаргиз тўплай олмас, деб гумон қилурми?! Йўқ, Биз унинг бармоқларига тиклаб жойига келтиришга қодир бўлган зотдирмиз.

“Қиёмат” сурасидан

Монотеистик динларда охирзамон келиб қиёмат бўлишидан кейин ҳамма одам қайтадан тирилиши таъкидланади. Табиий фанларнинг В.Гинзбург сингари модиюнчи вакиллари Ерда қачонлардир фалокат рўй бериб, ҳаёт тамом бўлишини рад қилмаса ҳам, одамларнинг қайта тирилиши мумкинлигига сира-сира ишонмайди. Ҳолбуки, айнан табиий фанлар, хусусан, биологиянинг бугунги ривожидан одамни бемалол қайта тирилтириш мумкинлигини исботламоқда.

Қишлоқ ҳўжалигида анчадан буён маданий экинларни (масалан, картошкани) клонлаштириш йўли билан ҳосилдорлигини ошириш усули қўлланмоқда. Матбуотда ҳайвонларни клонлаштириш бўйича муваффақиятли тажрибалар амалга оширилгани ҳақида хабарлар тарқатилганига анча бўлди. Ана шундай тажриба маҳсули бўлган “Долли” лақабли қўй, яқинда эса клон-мушук (“Copy-Cat”) ойнаи жаҳон орқали намойиш этилди. Нуфузли ЮНЕСКО ташкилоти 1997 йилиёқ одамни клонлаштириш-

нинг номувофиклиги тўғрисида тегишли қарор қабул қилган бўлса-да, ҳанузгача турли давлатларнинг парламентида “одамни клонлаштиришга рухсат бериш керакми ё тақиқлаш лозимми?” деган ҳуқуқий муаммо ўз ечимини топгани йўқ. Бунга айрим мутаассиб олимларнинг оқиллар маслаҳатига қулоқ солмаётгани сабаб бўлмоқда.

Изоҳ сифатида айтиб ўтиш ўринлики, бир жонивор ҳужайрасидан унинг бус-бутун нусхасини ўстириш фанда клонлаштириш деб аталади. Бу жараён ксерокс апаратида матндан нусха олишга ҳам ўхшайди. Бунда ўстирилган жонивор ҳужайра олинган жониворга айнан мос бўлади — улар ўртасидаги фарқ бир тухумли эгизакларникидан ортиқ эмас. (Аслида, эгизаклар табиий равишда ҳосил бўлган клонлар ҳисобланади.) Мисол тариқасида айтсак, клонлаштириш усули билан серсут сигир зотидан юзлаб нусха кўпайтириш мумкин. Бу эса биологик жиҳатдан одамни ҳам клонлаштиришга ҳеч қандай тўсиқ йўқлигининг исботидир.

Албатта, клонлаштириш — ўлган одамни тирилтириш дегани эмас ҳали. Чунки бунда янги нусхага асос сифатида ҳужайра ядроси олинади. Ҳужайра эса — тирик организм унсури. Жонзот вафот этгач, унинг ҳужайралари ҳам ҳалок бўла бошлайди ва охири тупроққа қоришиб кетади. Лекин генетика фани нафақат ҳужайра, балки бутун организмнинг барча индивидуал хусусиятлари унинг генида — ДНК молекуласида битиб қўйилганини аллақачон исботлаган. Ҳар бир одам (бошқа тирик организмлар каби) хромосомаларида жамланган генига мувофиқ вояга етади; бу жараён “морфогенез” деб аталади. Ген эса аденин, гуанин, тимин, цитозин деган нуклеид кислоталардан таркиб топади (шартли белгилари — А, Г, Т, Ц). Яна ҳам аниқроғи, жонли мавжудот гени ана шу тўрт хил нуклеид кислотанинг муайян тартибда бирлашиб ҳосил қилган занжирдан иборат. Бу занжир ўз навбатида қисмларга бўлиниб, ҳар бир қисм одам организмнинг тайин бир аъзоси синтез қилиниши учун “жавобгар”дир.

Ифодали тарзда айтганда, ҳар бир одам — гўёки бир неча миллиард А, Г, Т, Ц ҳарфларидан ташкил топган матндан

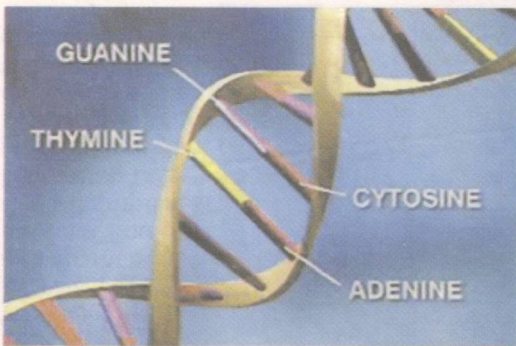

Клон мушук

иборат. У фан тилида индивиднинг г е н е т и к к о д и деб юритилади. Эгизаклар ва клонларнинг генетик кодлари, жузъий “орфографик хатолар”ни айтмаганда, бир хил ҳисоб. Равшанки, генетик код ДНК молекуласи ёки хромосома шаклида сақланиши шарт эмас — уни бемалол компьютер хотирасида ёки бошқа хотира қурилмаларида сақлаш мумкин. Нуклеид кислоталар эса оксил, ёғ, углевод каби унчалик мураккаб бўлмаган органик моддаларнинг бир тури ҳисобланади.

Таъкидлаш жоизки, ҳозирча фан генетик коди бўйича одамни клонлаштириш масаласини уддалай олгани йўқ. Аммо яқин келажакда бу муаммо ижобий ҳал этилиши мумкин. Айтайлик, бир неча юз йил бурун ўтиб кетган фалон одамнинг тирноғи ёки сочидан унинг генетик коди аниқланиб, сўнг лабораторияда ана шу кодга мос ДНК молекуласи синтез қилинса ва бу молекула махсус шарт-шароитга солинса, ундан айнан ўша фалончиникидек организм ўсиб етишади.

Тўғри, тирик жонзот, айниқса, одам клони унинг ўзи дегани эмас. Биринчидан, клонларда тана хусусиятлари ўхшаш бўлса ҳам, улар айнан бир хил эмас — мутация деб аталадиган ирсий ўзгаришлар оз бўлса-да юзага чиқади. Иккинчидан, ҳар бир клон барибир алоҳида жонзотдир, де-

ДНК таркиби

мак, одам билан унинг клон нусхаси турли шахслар ҳисобланиши керак. Зотан, икки томчи сувдай ўхшаш кўрингани билан эгизакларнинг ҳар бири ўз руҳиятига эга бўлган бошқа-бошқа мавжудотлардир.

Бу ўринда клонлаштириш масаласига эътибор қаратишимизнинг боиси — бандасики қачонлардир ўлган одамни клон тарзида бўлса-да, тирилтирар — унинг нусхасини ўстира олар экан, сон-саноксиз оламларни биргина “Кун фа якун!” (“Бўл!”) деган амри билан яратган Зотнинг ўлиқни тирилтиришига ақли расо одам шубҳа қилмас!

Фалсафий чекиниш. Биз одамга нисбатан “яратиш” сўзини ва унинг “бунёд этиш”, “пайдо қилиш” каби маънодошларини кўп қўллаймиз: Эшмат янги бадий асар яратди, Тоғмат янги иншоот бунёд этди ва ҳоказо. Моҳиятан, бу — муболаға. Чунки инсон аслида ҳеч нарса ярата олмайди. Зотан, яратиш — йўқдан бор қилиш бўлиб, у фақат Худого хос сифатдир. Инсон эса ижоди туфайли шаклдан шакл ҳосил этади. Шу маънода, ҳар бир кашфиёт ва ихтиро объектив мавжуд бўлган нарса ёки ҳодисанинг устидаги пардани очиш демакдир. Бинобарин, инсон нафақат табиат, жамият ва одам зоти билан боглиқ қонуниятларни кашф этади, балки ана шу жараённинг ўзи ҳам муайян қонунлар, масалан, мантиқ талабларига мувофиқ тарзда кечади. Бундан ангилашиладики, тирик мавжудотни клонлаштириш — асло “яратиш” эмас, балки юрак, буйрак каби тана аъзоларининг кўчириб ўтказилиши (трансплантацияси) каби бир жараёндир. Инчунун, бирор бадий, тасвирий ёхуд муסיкий асар ижод қилиш том маънодаги яратиш эмас, балки деҳқоннинг экин экишига ўхшаш бир меҳнат жараёни, холос. Бошқача айтганда, уларнинг илоҳий қудрат томонидан яратишга бевосита алоқаси йўқ. Нега деганда, ҳар бир ижодкорнинг мияси, онги ва рухиятидаги жараёнлар унинг ўзига боглиқ бўлмаган қонуниятларга бўйсунди.

Кузга бориб ҳосил йиғаетган деҳқоннинг “мен бугдой яратдим” дейиши нақадар мажозий бўлса, конструкторнинг машина, олимпнинг илмий назария яратиши ҳам худди шундай маъзунга эга. Шу чоққача бирор даҳо табиатнинг янги қонунини яратган эмас, аксинча объектив қонуниятларни идрок қуввати билан бошқаларга маълум қилган. Улар ҳам аслида тақрибан, яъни нисбий бўлади — муайян давр ўтиши, янада ишончли далиллар йиғилиши, тадқиқотнинг янги самарали усуллари юзага келиши билан (бу ўринда ҳам кўпинча “яратилиши билан” ибораси қўлланади) янгиланади. Мисоллар: “Ер — япалоқ” деган тушунча — Ернинг шарсимонлиги — Ер сайёралардан бири экани — Ернинг пайдо бўлиши тўғрисида тахминлар. Ёки Аристотель механикаси — Ньютон механикаси — хусусий нисбийлик назарияси — умумий нисбийлик назарияси — бирлашган майдон назарияси — ягона майдон назарияси (хозирча фараз).

Табиатдаги жараёнлар объектив қонуниятларга мувофиқ кечишини диний уламоларнинг аксарияти эътироф этади. Ахир, тайёрада учиб кетаётган одам бутун олам тортилиш қонунини изохлаб беролмаслиги, аэро-

динамика қонунларини билмаслиги, уни бошқариш имконини бераётган электр тоқлари ва радиотўлқинлар бўйсунадиган Максвелл тенгламаларини тушунмаслиги мумкин, аммо ана шу қонуниятларни рад этиши кулгили. Ҳамма бўлмаса ҳам, аксарият ана шундай объектив қонунлар ижтимоий ва иқтисодий жараёнларда ҳам мавжудлигини тан олади.

Хуллас, мавжуд объектив қонуниятлар диний таълимотга асло зид эмас. Аммо, нима учундир эволюция (тадрижийлик) назарияси диний таълимотга зид, деган қарашни қўллаб-қувватловчилар ҳамон кўп. Ваҳоланки, “Харди-Вайнберг қонуни” қатори генетика қонунлари ҳам эътироф этилади-ю, у билан узвий боғлиқ, ҳатто уларнинг мантикий ҳулосаси ҳисобланган эволюция қонуни “уни тан олиш одамни диндан чиқаради” деган шубҳа билан инкор қилиб келинади. Бизнингча, бундай шубҳага ўрин йўқ. Зотан, эволюция назарияси ҳам бошқа фанлардаги назариялар каби табиат (бу ўринда жонли табиат) қонунидир, демак, у ҳам физика ва кимё қонунлари сингари Яратганнинг иродасини ифодалайди. Инсон томонидан биология қонунларига асосланиб клонларнинг ўстирилиши одам зотини ҳам, бутун борлиқни ҳам Оллоҳ таоло яратганини инкор этмагани ва этолмагани сингари эволюция таълимоти ҳам диний таълимотга зид эмас.

Шубҳасиз, табиат қонунларининг бир қисмини инсон ҳаёт тажрибасида эътироф этишга мажбур бўлади, қолганларига бутун умри давомида ишонч ҳосил қилади, айримларини эса кўзи билан кўриб амин бўлишга улгуролмайди. Масалан, миллиардлаб йилларга чўзиладиган юлдузлар эволюцияси қонуни мантиқ ва илмий методларга кўра исботланади ва яна шу асосда камчиликлари тузатиб борилади.

Албатта, қонунлар турли тушунчали одамлар томонидан ҳар хил талқин қилиниши мумкин. Талқинлар эса субъектив хусусиятга эга бўлиб, улар ичида нафақат диний эътиқод, ҳатто илм-фан тамойилларига зидлари ҳам учрайди.

Табиатнинг объектив қонунларидан бири бу — ўлимнинг муқаррарлиги. Одам зоти бунга жуда яхши билади. Лекин у ўлимдан сўнг нима бўлишини билмайди. Моддиюнчилар ўлимдан кейинги ҳаётга ишонмайди. Қайта тирилиш-ку уларнинг тасаввурига мутлақо сиғмайди. Бу билан уларнинг ҳаммасини “номаъқул одамлар” демоқчи эмасмиз, албатта. Чунки модди-

юнчилар орасида ҳам виждонлилари оз эмас. Аммо ўлим билан инсон ҳаёти тамом бўлади, деган ғоя (фараз, назария, эътиқод) жамият учун ғоят зарарлидир — у ўғрилиқ, қотиллик, порахўрлик ва бошқа жиноятлар содир этиш, ҳасад, иғво, беҳаёлик каби ахлоқ қонунлари бузилишини оқлашга хизмат қилади. Ҳолбуки, инсон иймон билан яшамоғи учун ўлимнинг муқаррарлигини билиши ва бир кун қайта тирилишини тан олишигина кифоя эмас. У ҳаёти давомида қилган амаллари учун жавоб беражagini ҳам англамоғи даркор.

Охират ҳисоби

Оллоҳ қилаётган амалларингизни билгувчидир. Самовот ва ердаги бор нарса Оллоҳникидир. Ичингиздаги нарсани хоҳ ошкор қилинг, хоҳ яширинг, Оллоҳ сизларни ўша нарса билан ҳисоб-китоб қилади.

“Бақара” сурасидан

Ўйп, одам қайта тирилди ҳам дейлик. Унинг ҳаёти давомида қилган амаллари қандай таҳлил этилади? Дин нуқтаи назаридан бундай савол ўринсиз — барчаси Яратганнинг иродаси ва қудратига боғлиқ, тамом-вассалом. Фан нуқтаи назаридан-чи?

Илм-фан учун бу ўта мураккаб масала. Агар инсон Робинзон Крузога ўхшаб кимсасиз оролда ёлғиз яшаганида муаммо осонгина ҳал этилар эди. Аммо одам боласи — ижтимоий мавжудот бўлиб, умри мобайнида сон-саноксиз зотдошлари билан тўқнашади, минг турли ҳолатларга тушади. Бундай олиб қаралса, одамларнинг тақдири, демак, хатти-ҳаракатлари шу қадар чатишиб-чирмашиб кетганки, уларни бўлақларга ажратиш иложи йўқдек туюлади. Лекин аслида масала анчайин жўн...

Маълумки, инсон хатти-ҳаракатларининг боиси (мотиви) борлиги билан ҳайвондан фарқ қилади. Инсон ҳаракатлари аксарият ҳолларда ақлга, ҳайвоннинг ҳаракатлари эса савки табиийга (инстинктга) асосланади. Қийёслаш жоиз бўлса, ҳайвон ҳаёти тоғдан думалаб тушаётган тошнинг ҳаракатига яқин туради. Одамда ҳам сав-

қи табиий бор, албатта. Масалан, йиқилаётган одам қўлини у ён-бу ён силтаб мувозанат сақлашга уринади. Бунда у беҳосдан кимнидир уриб юбориши, ҳатто унинг ўлимига сабабчи бўлиши ҳам мумкин. Лекин одамнинг хатти-ҳаракатида соф инстинктдан туғиладиган ҳолатлар камдан-кам бўлади. Айрим истисноларни соқит этганда, инсон бошқа махлуқлардан фарқли ўлароқ ақл билан ҳаракат қилади; унинг онгида, жумладан, онгининг остки қатламларида аввал фикр, ғоя туғилади, сўнг у ниятга дўниб, онгининг устки қатламига чиқади ва қарорга айланади. Ана шу қарор одамни ҳаракатга келтиради — у юради, ўтиради, сўзлайди, ёзади, шафқат ёки зулм қилади ва ҳоказо.

Онгнинг ўрни бундай хатти-ҳаракатлар сабаби билангина чекланмайди, одамзоднинг барча амали мобайнида онг фаол қатнашади: ҳаракатлари хотира “қурилмаси”га ёзилиб боради, жараён баробарида таҳлил этилиб, йўл-йўлакай тегишли тузатишлар қилинади. Ҳатто муайян ниятни амалга оширишга қаратилган хатти-ҳаракат тугаганидан сўнг ҳам онг унинг натижаларини қайд ва таҳлил қилишда давом этади.

Шу билан бирга, таъкидлаш лозимки, одамнинг фикри, нияти унинг ташқи хатти-ҳаракати билан бирга бормаслиги, фақат унинг дилида кечиши ҳам мумкин — масалан, одам ҳаёлан яхши кўради ёки нафратланади, фикран қўшилади ёки рад этади.

Табиийки, одамнинг умри мобайнида қилган амалларини ташқи томондан кузатиб, “ёзиб” бориш, таҳлил этишдан кўра, у амалларнинг сабаби ҳам, оқибатлари ҳам онгда кечар экан, демак, инсоннинг онгини, дилини кузатиб бориш, унинг ботикида кечаётган руҳий жараённи “ёзиб туриш” кўпроқ ва мукамалроқ ахборот беради...

Онгнинг мия фаолияти билан боғлиқлиги, мия фаолияти эса моддий жараён экани маълум. Яна ҳам аниқроғи, онгда кечадиган ва одам миясидаги асаб жараёнлари ўзаро мувофиқ бўлади. Асаб жараёнлари эса электрокимё ҳодисаси экани фанда узил-кесил исботланган. Жайдари таъбир билан айтганда, инсон миясининг

фаолияти физикавий нуқтаи назардан компьютер процессоридаги жараёнга ўхшайди. Албатта, бу икки ҳодиса батамом бир хил эмас: компьютер процессоридаги жараён тўлиқ ташқи омиллар — уни ясаган, илгари ундан фойдаланган ва айна тобда уни бошқараётган шахслар иродасининг натижасидир. Инсон онгидаги жараёнларда эса ташқи омиллар билан баб-баравар унинг руҳи ҳам иштирок этади.

Компьютер хотирасида сақланаётган ахборотдан нусха олиш мумкинлиги ҳаммага маълум. Информатика мутахассислари яхши биладики, нафақат хотира қурилмасида сақланаётган ахборотдан, балки компьютер фаолиятининг ўзидан ҳам нусха олиш мумкин. Бундай нусха протокол деб аталади. Протокол компьютер фаолиятини (ва шу орқали компьютердан фойдаланувчининг ишини) исталган пайтда назорат қилиш имконини беради. (Тайёра-ларга ўрнатилган “қора кути”лар қисман шу каби вазифани бажаради.) Шу билан бирга назорат жорий иш тартибида — “online” режимида амалга оширилиши ҳам мумкин. Айтайлик, бир идорада ўн нафар ходим ўнта компьютер билан ишласин ва ҳар бир компьютер махсус (бош) компьютерга уланган бўлсин — бундай тизим компьютерларнинг “елпигичсимон тўри” дейилади. Бунда бош компьютерда туриб қайси ходим ўз компютерида нималар қилаётганини бемалол кузатиб бориш, зарурат туғилса, уларнинг ишига аралашиш ҳам мумкин.

Маълумот тариқасида айтиб ўтиш жоизки, бир қанча мамлакатларда болаларнинг қаерда эканини билиб туриш учун қўлга тақиладиган электрон билагузуклар ишлаб чиқарилмоқда. АҚШда эса доимий шифокор кузатувидаги миҳознинг ҳолати тўғрисида ахборот узатиб туришга мўлжалланган катталиги тангадек ва баданга жойланадиган махсус электрон узатгич (датчик) синаб кўрилди.

Албатта, компьютер иши ҳам, мия фаолияти ҳам моддий хусусиятга эга. Лекин компьютер фаолиятини протоколлаштириш тушунарли жараён бўлгани ҳолда инсоннинг ақлий фаолияти ким томонидан қай тарзда “протоколлаштирилиши” аён

эмас. Диний таълимотда бу масала жуда оддий ҳал этилган: ҳар бир одамнинг икки елкасида икки фаришта ўтириб, унинг савобу гуноҳларини ёзиб боради! Тан олиш керакки, фан нуқтаи назаридан буни изоҳлаш қийин. Шундай бўлса-да...

Алқисса, баён этилган мулоҳазалардан мақсад қиёматнинг қачон ва қай тарзда бўлишини башорат қилиш эмас — бу одам имкониятидан ташқари, диний эътиқодга тааллуқли масаладир. Мақсадимиз — қиёматнинг муқаррарлигини ҳозирги замон фани ҳам эътироф этишини таъкидлаш; жисми тупроққа қоришиб кетган одам боласи қандай қайтадан тирилишини баён қилиш эмас, балки бунинг мумкинлигига фан нуқтаи назаридан далиллар келтириш; қиёматда қайта тирилган инсоннинг ҳаёти мобайнида қилган амаллари қай йўсинда қайд этиб борилиши, қай тарзда тикланиб, ажрим қилинишини тасвирлаб бериш эмас, балки бу масалаларга фан нуқтаи назаридан бир нигоҳ ташлаш истаги, холос. Лекин шуни эътироф этиш керакки, одамзод сўнгги бир аср давомида шу қадар имкониятларга эриша олган экан, сон-саноксиз олам ва тамаддунларни, яшаб ўтган ва яшаётган онгли мавжудотни яратган Зотнинг исталган пайтда қиёмат ясаши, ҳар бир одамни қайтадан дунёга келтириб, унинг ҳаётий амалларини тўлиқ ажрим қилишига қандай ишонмаслик мумкин?!

Биз инсонни икки унсурли мавжудот — жисм билан руҳнинг қўшилувидан иборат деб ҳисоблаймиз (бунга аввалги мақола-ларда далиллар келтирилган). Зеро, одамнинг онги унинг миясини руҳи билан боғлаб турувчи воситадир. Тўғри, биз руҳнинг табиатини, унинг инсон онги билан ўзаро таъсири қай йўсинда кечишини айтиб беролмаймиз. Лекин инсоннинг хатти-ҳаракатларини фақат мияси фаолияти билангина изоҳлаб бўлмайди. Инсон ҳаёти, фаолияти унинг руҳи ва миясининг онг орқали ўзаро таъсири натижасида туғиладиган ўй-ниятлар билан белгиланади. Бу фаразга биноан ана шу ўй-ният ва амаллар руҳ орқали “ёзиб” борилиши мумкин. Валлоҳу аълам.

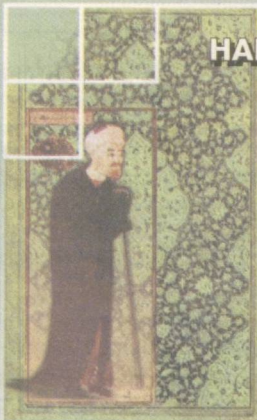
Илова ўрнида

“Биз қўлимиздан келганини айтдик, у ёғи энди бизга боғлиқ эмас”, деган экан бир донишманд. Йўқ, бизнингча, у ёғи ҳам, бу ёғи ҳам ҳамма вақт ҳар кимга боғлиқ бўлган ва то қиёматгача шундай бўлиб қолади.

Устоз ҳикояси: “Ўтган асрнинг 80-йиллари, каттагина ҳайъат таркибида Масковга илмий анжуманга бориб қайтаётган эдик. “Домодедово” аэропортига келиб, рўйхатдан ўтиш учун навбатга турдик (ўша вақтларда бир рейсда учувчиларнинг ҳаммаси бир жойда рўйхатдан ўтар, шу боис узундан-уzun навбатда туришга тўғри келар эди). Учиш вақтига ҳали анча бор, лекин тик оёқда туравериш ҳам малолли иш. Навбатсиз тартиб бўлмайди, демак бу адолатга мувофиқ, албатта. Шу боис сабр-тоқат билан кутиб турибмиз. Бир пайт денг, аэропорт залига башанг кийинган икки ҳамюртимиз кириб келди. Улар турнақатор чўзилган навбатга қараб, бир оз серрайиб туришди — сафнинг охиридан жой олишга тоқатлари йўқлиги юзларидан аён эди. Шунда ўзаро ниманидир муҳокама қилиб, ёшроғи қаёққадир ғойиб бўлди. Орадан кўп фурсат ўтмай, бизга хизмат қилаётган маъмурлар ёнига аэропорт “дўкай”ларидан бири келиб, бир жуфт патта тутқазди ва ҳалиги бесабрларни навбатсиз ўтказиб юборишни буюрди. Бундай илтифотга ноил бўлган “уддабуррон”лар эса шунча одамни — кексалар, ёш болали аёллару эл-юртга хизмати сингган аллома-ларни четга суриб, сурбетларча рўйхатдан ўтди. Сўнгра нафратомуз нигоҳларни назар-писанд қилмай, ғозюриш билан ресторан томон йўл олди”.

Ушбу ҳикояни эслаганимда, кўз олдимга беихтиёр шундай манзара келади: “қиёмат кўпган — бани башарга қайтадан тан ва жон ато этилган, ҳамма Маҳшарга йиғилган. Ҳар ким ўзининг ҳаётлик чоғидаги амаллари ёзилган китобни ушлаганча “рўйхатдан ўтиш” учун савобу гуноҳлар тортиладиган тарози қошида навбат кутмоқда...”

Ана шу ҳолатда устозимиз ҳикоясидаги анови икки “қаҳрамон” ўзини қандай тутар экан? Бошқалар-чи?..

Азиз ҚАЮМОВ

"QILMA SITEZ..."

Алишер Навоий ўзи тартиб берган “Бадойиъ ул-бидойа” (“Ўзалликларнинг бошланиши”) девонига қисқача сўзбоши ёзган. Унда шоир ғазалларидаги байтларнинг мазмун ва мантиқан бир-бирига боғлиқ эканини таъкидлайди.

У яна ёзадики, ғазалда “...бирор-иккирор насиҳатро ва мавъизатосо байт иртиқоб қилилдики...” Маъноси: “...бир-икки насиҳат ва ўғитнамо байтлар ҳам киритилди...” Демак, шоир ўша ғазалда ёр тавсифи, ошиқ муҳаббати ва садоқатини куйлар экан, шу аснода мухлисга қарата бир-икки насиҳат ва ўғитлардан иборат байтлар ҳам ёзганини билдиради. Бу насиҳатларга амал қилмоқ бугунги авлод учун ҳам беҳад фойдалидир. “Бадойиъ ул-бидойа” девонидаги ана шундай “насиҳатро ва мавъизатосо” байтлардан бири куйидагичадир:

*Десанг, замона ситезини ҳар замон кўрмай,
Замонни хуш туту қилма замона бирла ситез.*

Бу байтдаги асосий фикр “ситез” сўзи орқали ифодаланган. “Ситез” — хусумат, жанжал, уруш маъноларини билдиради.

Демак, шоир ўз ўқувчисига бундай ўғит қилади:

Агар ҳар вақт замондан душманлик кўрмайин десанг, уни ёқтир, замон билан душманликка борма.

Бу икки мисрада “замон” сўзи тўрт марта ишлатилган.

Биринчи мисрада дастлаб қўлланганда “замон” сўзи “аввало” маъносида келган. Сўнгра эса вақтни англатган.

Демак, агар киши ўз замонасидан хусумат, душманлик кўрмоқни истамаса, аввало...

Иккинчи мисрадаги "замон" эса фақат бир маънода — давр, замон маъносидадир.

...Ўша замонани хуш тутсин, ўзи яшаётган замон билан адоватга бормасин.

Айтилганлардан шундай хулоса қилмоқ мумкинки, кимки ёмонлик ва душманлик кўрмай хотиржамликда яшамоқни истаса, у замона зайлини ҳисобга олмоғи, унинг йўриғини мудом ёдда тутмоғи зарур.

Албатта, Навоий бу билан кишиларни иллатларни кўриб кўрмасликка олмоққа, замонасозликка чақираётгани йўқ. Аксинча, Навоийнинг ўзи султон Абу Саид мирзо ҳукмронлиги давридаги иллатларни "Ҳасби ҳол" асарида қаттиқ танқид қилган. Шунингдек, ўз замонасидаги нуқсонларни ҳам очиб ташлаган, зулм ва бидъатга мурасасиз бўлган.

Бу ерда гап одамларнинг турмушларини тинч, осуда ўтказмоқлари тўғрисида бормоқда. Навоий айтмоқчики, одамлар замона тартиб-қоидаларига риоя қилсинлар, қонунларга итоат этсинлар. Ўз замонидаги фойдали ишларни қўллаб-қувватласинлар.

Навоий инсон учун яшамоққа берилган муҳлатнинг жуда қисқа экани, инсон ҳаётининг тезда ўтиб кетаёгани асарларида кўп таъкидлаган.

Жумладан, "Ҳайрат ул-аброр" достонида шоир қуйидагича ёзади:

*Ҳолки бўлди сенга бир ону бас,
Анда не ғамгинлик этарсан ҳавас?!*

Яъни, сенга яшамоқ учун фақат бир онгина берилган, холос. Шуни ҳам ғамгинлик билан ўтказмоқни ҳавас қиласанми?!

Шунинг учун шоир одам турли кўнгилсизликлардан юқори турмоғи кераклиги, бўлар-бўлмасга қуйиб-пишавермаслиги, ўзига берилган яшаш муҳлатини замонага мослаб яхши ўтказмоғи лозимлигини баён этмоқда.

Албатта, ҳар бир киши жамият ҳаётидаги норасоликлар, турли-туман салбий кўринишлар, одамларнинг бир-бирига етказадиган азиятларига қарши турмоғи даркор. Аммо ҳар бир иш замоннинг зайли, даврдаги реал воқелик билан ҳисоблашмоқ орқали амалга оширилмоғи мақбул.

Навоий мансуб бўлган нақшбандийлик тариқати ҳам кишиларни ҳар дамда хушёрлик билан иш тутмоғи ("хуш дар дам"), ҳаёт йўлида ҳар бир қадамини эҳтиёткорлик билан босмоғи ("назар дар қадам") кераклигини талаб қилади.

Навоийнинг замонадан ситез кўрмаслик учун замонни хуш тутмоқ лозимлиги тўғрисидаги ўғити ҳам шу талабларга уйғундир.

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

"IJODIY SAYOHAT" TAASSUROTлари

Naim KARIMOV mutolaa qiladi

Кейинги вақтларда камина адабиётшуносликка тегишли бўлмаган, бошқа соҳаларга доир бир қанча китобларни мутолаа қилдим. Куйида ана шу "ижодий саёҳат"нинг айрим таассуротлари билан танишасиз.

Е. П. Б о р з о в а. История мировой культуры.
Учебное пособие. Петербург-Москва-Краснодар, 2005.

Мамлакатимизда жаҳон маданияти тарихи билан бирорта олим шуғулланмайди, де-сам, хато бўлмас. Негаки, олимларимизнинг ихтисосликлари ачинарли даражада тора-йиб бормокда. Ҳолбуки, чинакам олим барча фан соҳалари тўғрисида етарли маълумотга эга бўлиши лозим. Жаҳон маданияти эса барча фанларга "қўшни" соҳа ҳисобланади.

Собиқ шўро даврида жаҳон маданияти тарихига оид китоблар чоп этилгани, айрим ўқув юртларида эса жаҳон театри ёки тасвирий санъати тарихлари фан сифатида ўқитилгани айни ҳақиқат. Ҳозир ҳам санъат ва маданият институтларининг ўқув дас-турларида шундай фанлар бор. Аммо ҳозирги кунда жаҳон маданияти тарихини ўрга-ниш борасидаги аҳвол кўнгилдагидек эмас. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Санкт-Петербург Санъат ва маданият давлат институти профессори Е.П.Борзова ки-тобхонни жаҳон маданиятининг энг қадимги давридан ҳозирга қадар бўлган тараққиёт тарихи билан таништиришни ўз олдига мақсад қилиб кўяр экан, турли халқлар ва тамаддунларнинг ўзига хос дунёқарашга эга эканлиги масаласига алоҳида эътибор қаратган. Етти бобдан иборат китобнинг учта боби Шарқ халқлари маданияти тарихига бағишланган.

Маълумки, милодгача бўлган VI асрда Тигр ва Евфрат дарёлари оралиғида энг қадимги маданият пайдо бўлган ва у Месопотамия (Икки дарё оралиғи) маданияти деб аталиб келади. XVIII асрнинг иккинчи ярмида Месопотамиянинг шимолий томонида олиб борилган қазилма ишлари шуни тасдиқлайдики, ер юзидаги илк тамаддунга асос сол-ган аҳоли деҳқончилик ва овчилик билан шуғулланган, хоналари қора, қизил ва сариқ рангларга бўялган, тоқчали, деворларига ов манзаралари чизилган уйларда яшаган. Милодгача бўлган III асрда Евфрат дарёси ёқаларида пайдо бўлган ва маҳаллий аҳоли билан чатишиб

кетган шумерлар эса ботқоқ жойларни қуришти ва қурғоқчилик вақтида фойдаланиш учун каналлар тизimini барпо этиб, деҳқончиликни маиший маданиятнинг юксак даражасига кўтарган. Улар уч минг йилдан зиёд тарихлари давомида математика, астрономия, астрология, ер ўлчаш, қонунчилик илмлари билан шуғулланиб, ҳатто ой тақвими тузган, ёзув маданиятига асос солиб, Гилгамиш ҳақидаги ва бошқа эпосларни яратган; музика санъати-га алоҳида эътибор бериб, арфа, кўшсурнай ва катта барабан жўрлигида ижро этиладиган музика асарларини ижод қилган.

Шумерларнинг шоҳ Эдап ҳақидаги эпосида тасвирланишича, Эдап ярим тангри даражасидаги подшо бўлиб, тангрилар табиий офатларга қарши зафарли кураши учун унга катта қучқудрат ато қилган экан. Аммо у бир куни қайиғини ағдаргани учун Шамол тангрисининг бир қанотини синдириб ташлабди. Олий мақомли тангри Ану уни судга чақирибди. Эдапнинг отаси Ээ "Ўғлим, зинҳор-базинҳор Анунинг таомидан тотинма. У сени заҳарлаб ўлдирмоқчи", дебди. Эдап отасининг насиҳатига амал қилиб, Ану берган сув ва таомдан тотинмабди. Аммо маълум бўлишича, Ану Эдапнинг гуноҳидан ўтган ва ҳатто унга абадиёт суви ҳамда таомини таклиф қилган экан.

Шумерлар бу эпосда тасвир этилган афсонавий воқеалар орқали инсон бутун ҳаёти давомида бунёдкорлик билан шуғулланиб, ўлмаслик, абадий яшаш чораларини ахтарибди, аммо у ўзининг айби ва гумроҳлиги учун ҳатто тангрилар раво кўрган марҳаматдан ҳам фойдалана олмайди, деган гоёни олға сурган. Санъат ана шу тарзда шумерларга ҳам, бошқа халқларга ҳам ўз дунёқарашларини турли бадий шаклда ифодалаш имконини берган.

Жаҳон маданиятининг энг қадимги давридан ҳозирги замонгача бўлган тарихини ўрганиш биз унутиб келаётган буюк хазинанинг тилла калитини қўлимизга "мана", деб топширади.

Каталог выставки истории "История культуры письменности Узбекистана". Ташкент, 2006.

Ўтган 2006 йили Темурийлар тарихи давлат музейида "Ўзбекистондаги ёзув маданияти тарихи"га бағишланган кўргазманинг ташкил этилиши мамлакатимизнинг илмий ва маданий ҳаётида рўй берган муҳим воқеалардан биридир.

Биз одатда қайси тил ва қайси алифбода ёзишимиздан қатъи назар, инсоният тамаддунининг бешикларидан бири — ёзув маданиятининг тарихи билан қизиқиб, амалдаги кирилл, латин ёки араб имлоларидан аввал аجدодларимиз яна қандай ёзувлардан фойдаланган, уларни қиммат ва қачон ихтиро қилган, деган саволларга жавоб ахтармаймиз. Холбуки, ёзувнинг пайдо бўлиши инсоният тарихининг маданий босқичга қадам қўйгани, у кашф этган билим ва сирлар, чеккан азоб-уқубатлар, юрагида жўш урган орзу-армонларни ёзиб қолдириш имконияти юзага келганини англатувчи буюк тарихий воқеа эди.

Кўргазма муносабати билан чоп этилган кўрсаткичда эълон қилинган илмий мақолаларда айтилишича, Марказий Осиё халқлари илк ёзув маданияти босқичига дунёнинг аксарият халқларига хос ибтидоий шакллар, ашёвий, суратли, сўз-ёзув, бўғинли ёзув каби босқичларни четлаб ўтиб, тўғридан-тўғри ҳарф ёзув тизимига асосланган ёзув орқали кириб келган. Милоддан аввалги дастлабки мингйилликнинг бошларида мазкур халқлар Олд Осиёдаги шомий халқлар яратган финикий, сўнгра у асосда кашф этилган оромий алифболаридан яхши хабардор бўлган. Шу даврда савдо алоқаларининг кенг йўлга қўйилгани жамиятнинг нафақат иқтисодий, балки ижтимоий ва маданий ҳаётида ҳам муҳим аҳамият касб этган. Бу ҳол бошқа жаҳон халқлари ёзув маданияти борасида эришган тажриба ва ютуқларнинг Марказий Осиёга кириб келишига имкон туғдирган. Ҳар ҳолда, бундан 2700 йил муқаддам оромий ёзуви асосланган Авесто китобининг яратилиши тасодифий бўлмаган.

Қизиги шундаки, милoddан аввалги IV асрда Ўрта Осиёни забт этиш ва унинг бойликларини талон-торож қилиш мақсадида қўшин тортиб келган Александр Македонский маҳаллий халқларнинг "Илиада"си — "Авесто" китоби бор, бинобарин, улар ҳам жаҳондаги маданий халқлар сирасига киради, деб ўйламаган. Шу боис Ўрта Осиё халқларининг нафақат ёзуви, балки буюк маданий обидаси ҳам борлигини ўз кўзи билан кўрган Аристотелнинг саркарда шогирди "Авесто"ни куйдириб ташлаш ҳақида буйруқ берган. У бундай хатти-ҳаракати билан ўзининг босқинчилик мақсадини яширмоқчи бўлган. Аммо "Авесто" аркашийлар салтанати даврида Парфияда қайта китобат қилиниб, оғзаки нақллардан ёзма шаклга ўтказилган.

Буни қарангки, Ўрта Осиёга бостириб келган бошқа истилочилар ҳам бу ердаги қимматбаҳо буюмларни, олтин ва кумуш захираларини олиб кетиш билангина қаноатланмай, "Авесто" сингари ёзма обидаларни куйдириб, қимматбаҳо китоблари бор кутубхоналарни култепаларга айлантириб кетган. Бундай далиллар ёзув фақат маданий алоқа воситасигина эмас, балки ҳар бир халқнинг стратегик аҳамиятга молик бойлиги, унинг "мен"и, юраги эканини яна бир қарра тасдиқлайди.

Афсуски, давлат ёки унинг номидан иш юритган кишиларнинг айби билан нафақат қадимда, балки XX асрнинг 30-50-йилларида авж олган қатағон даврида ҳам кўплаб қимматли фотосуратлар, қўлёзма ва босма асарлар ваҳшиёна тарзда ёкиб юборилди. Натижада талай ёзувчи ва олимларимизнинг эълон қилинмаган асарлари, ёзишмалари бизгача етиб келмади. Мустабид тузум посбонлари шундай йўл билан уларнинг номини тарихдан умуман ўчириб ташламоқчи бўлди. Бу ҳам камлик қилгандек, ўтган асрнинг 70-80-йилларида шахсга сиғиниш оқибатларининг ошкор этилиши муносабати билан Алишер Навоий номидаги ҳозирги Ўзбекистон Миллий кутубхонасида "тасодифан" икки маротаба ёнғин чиқиб, негадир фақат 1937-38 йилларда чоп этилган газеталар кулга айланди. Қизил империя инқирозга учрагач, мустақиллик арафасида Давлат архивларидаги минглаб махфий ҳужжатлар олиб кетилди ёки йўқотилди...

Яна ёзувлар тарихи кўрсаткичига қайтайлик. Ўрта Осиё халқларининг ёзув маданияти тарихида тош ва тангаларга ўйиб битилган ёзувлардан ташқари, араб ёзувига қадар финикий, оромий, хоразмий, моний, сурёний, суғдий сингари турли-туман ёзувлар бўлган ва улар воситасида катта ё кичик асарлар яратилган. Бизгача етиб келган ана шу ёзув намуналари Ўрта Осиё халқлари маданиятининг қадимийлигини тасдиқловчи ҳужжатлар сифатида, айниқса, аҳамиятлидир.

Яқин ўтмишда яшаган аждодларимиз асарларини араб ёзувининг турли шаклларида ёзибгина қолмай, бошқа тилларни ҳам мукамал эгаллаб, шу тилларда ҳам асарлар яратган. Узоққа бормайлик, 1862 йили туғилиб, 1937 йили қатағон қурбони бўлган Исҳоқхон Ибрat турк, форс, ҳинд, рус, француз, арман тилларини билган. Биз бу рўйхатга араб тилини ҳам қўйишимиз мумкин. Жаҳонгашта маърифатпарвар шоир мазкур тилларни билиш билангина қифояланмай, Ҳиндистонга бориб, у ерда бирмунча яшаганида қадимий финикий, яҳудий, сурия, юнон ёзувларини ҳам ўрганган. Ўнга яқин Шарқ ва Ғарб тилларини пухта билган Ибрat арабча, форсча, ҳиндча, туркча, сартча (ўзбекча) ва русча сўзларни ўз ичига олган олти тилли "Луғати ситтати алсина" китобини яратган. Даставвал рус тилини ўрганишга иштиёқманд кишилар учун тузилган бу луғат нашр этилмай туриб, эл-юрт оғзига тушган. Ҳали жаҳон тилшунослиги амалиётида бўлмаган бундай луғатнинг тезроқ нашр этилишини сўраб, "Туркистон вилоятининг газети"га хатлар келган. Бундан 106 йил муқаддам нашр этилган ва асосан жонли тилда кенг қўлланган, фаол сўзлардан ташкил топган бу луғат узоқ йиллар давомида ватандошларимиз маданий оламининг бойишига хизмат қилиб келди.

Ибрat бу асаридан кейин тилшунослик соҳасидаги изланишларини давом эттириб, "Жомеъ ул-хутут" ("Ёзувлар мажмуаси") илмий асарини яратди. Яқинда "Маънавият" нашриётида чоп этилган Ибрatнинг "Танланган асарлари"ни варақлаган китобхон бу асрда санскрит, қадимги финикий, юнон, қадимги қуфий, яҳудий ва славян ёзувларидан намуналарни қўради, бундан ташқари, араб, форс, лотин, арман, грузин, уйғур сингари 40 дан зиёд ёзувлар, уларнинг келиб чиқиши ва тараққиёти ҳақидаги маълумотлар билан танишади. Олим ҳақидаги манбаларда айтилишича, унинг шахсий кутубхонасида ўзбек ва рус тилларидаги маҳаллий газета-журналлардан ташқари, В.Радлов, Г.Вамбери, В.Бартольд, В. ва М.Наливкинларнинг илмий асарлари бўлган.

Афсуски, Исоҳқон Ибрat тўплаган бу маданий бойлик ҳам 1937 йил гулханларида ёниб кул бўлган.

Буюк ватандошимиз илмий фаолиятининг шу жиҳати биланоқ танишган киши ёзув маданияти инсониятнинг илм ва техника соҳаларида эришган барча ютуқларининг замини эканига яна бир бор амин бўлади.

Шайх Фаридулдин Аттор. Мантиқ ут-тайр (Куш тили). Тошкент, 2006.

Ўтган йили Эрон Ислои Республикасининг мамлакатимиздаги элчихонаси Маданият ишлари бўйича ваколатхонасининг ташаббуси ва сайё-ҳаракати билан форс мумтоз адабиёти намояндаларининг бир неча асарлари ўзбек тилига таржима этилиб, нашр қилинди. Мавлоно Фаридулдин Атторнинг "Мантиқ ут-тайр" асари шулар сирасидан.

Фаридулдин Аттор "Хусравнома", "Асрорнома", "Жавҳарнома", "Илоҳийнома" сингари ўндан зиёд машҳур асарларни яратган бўлса ҳам, биз — Навоий авлодлари учун унинг "Мантиқ ут-тайр" асари алоҳида қимматга эга. Негаки, мактаб ўқувчилигимиз давридаёқ Алишернинг болалик чоғида худди шу асарни берилиб ўқигани ва унинг кучли таъсир доирасига тушиб қолганини яхши биламиз.

Ёш боланинг Аттор шеъряти сеҳрига берилиб, хаёлпараст бўлиб қолиши мумкинлигидан саросимага тушган ота-онаси унга мазкур китобни ўқишни ҳам, у ҳақда сўзлашни ҳам қатъий ман қилади. Аммо бу тадбир фойда бермайди: Алишер асарни бошдан-оёқ ёд олган эди.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг меҳрини қозongan Фаридулдин Атторнинг "Мантиқ ут-тайр" асарини ўзбек тилига шоир Жамол Камол таржима қилган. Таржимон бу оламшумул асарни ўзбек тилига ўгиришда унинг профессор Маҳмуд Жавод Машкур томонидан тайёрланган ва 1968 йили Техронда чоп этилган нашридан фойдаланган. Бу асарни ўқиган ҳар бир ўзбек китобхони, менимча, аввало, Алишернинг болалик пайтида 4 минг 838 байтдан иборат катта бир достонни ёд олгани ва бу асарда ўз ифодасини топган фалсафий маънони ўқиб, мутаассир бўлганидан ҳайратга тушса, ажаб эмас.

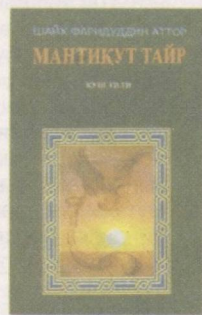
Ўттиз бир мақолатдан иборат ушбу асарда, бир томондан, худхуд, товус, ғоз, қалқ, ҳумо, лочин сингари қушлар шоирнинг ғоявий мақсадини ифодалашга сафарбар қилинган бўлса, иккинчи томондан, Хизр, Сулаймоншоҳ, Султон Маҳмуд, Искандар сингари тарихий шахслар ҳақидаги ҳикоятлар асардаги фалсафий-ахлоқий мазмунни бойитиб боради. Ҳар икки сюжет чизиги ёнма-ён ҳаракат қилиб, мифологик-мажозий образлар зиммасига юкланган ғоявий мақсаднинг аниқлашиб боришига ўз ҳиссасини қўшади. Тасаввуф фалсафасининг бош масаласи — инсоннинг Оллоҳга яқинлашиб, машаққат чекиб, нафс балосидан халос бўлиб, покланиб бориши, фақат Унга меҳр қўйиши, фақат Унга ишониши, фақат Унинг измида бўлиши лозимлиги асарнинг ғоявий мазмунини белгилаб берган.

Таъкидлаш жоизки, "Мантиқ ут-тайр"нинг ўзбек тилига қилинган бу яхши таржимасини катта ёшдаги китобхоннинг ҳам ўқиб тушуниши осон эмас. Алишернинг болалик чоғида бу китобни қайта-қайта ўқиб, ундаги яширин фалсафий мазмунни чақиб кўришга урингани ҳамда ана шу жараёнда бутун борлиги билан мазкур асарнинг ғоя ва образлари оламида яшагани ақл бовар қилмас ҳодисадир.

Бола бошидан, деганлари шу бўлса керак...

В. А. Б о ж а н о в. Восхождение к абсолютной власти: Большевики и советское государство в 20-е годы. Минск, 2004.

Октябрь тўнтаришининг содир бўлиши билан жаҳон бамисоли икки бўлакка ажралиб кетди. Ер юзининг олтидан бир қисмини ташкил этган ҳудудни большевиклар ўз хоҳишига кўра идора эта бошладди. Етмиш йилдан зиёд умр кўрган бу давлат капиталистик дунё билан бўлган кураш-мусобақада шармандали равишда мағлубиятга учраб, тарих қаърига фарқ бўлди.

Шўро давлатининг барпо бўлиш йўллари, шу даврда олиб борилган тўғри-нотўғри ишлар ўтган асрнинг 90-йилларидан бери тарихчи ва файласуф олимлар учун илмий-текшириш объекти бўлиб хизмат қилмоқда. Олимларнинг айримлари Октябрь инқилобини амалга ошириш ғоясининг ўзини хато деб эътироф этган бўлса, бошқалари ғоя ва мақсад тўғри бўлган, аммо бу ғояни ҳаётга татбиқ этишда чаласавод большевиклар нотўғри йўлдан борган, деган фикрни билдирмоқда. Ҳар иккала хулосанинг тўғрилигини исботловчи ўнлаб ва юзлаб китоблар турли тилларда нашр этилмоқда. Муаллифларнинг бундай асарларни ёзишдан кўзда тутган мақсадларидан бири қизиққон сиёсатчиларни келажакда шундай тарихий хатоларни такрорламасликка, улардан сабоқ олишга ундашдир.

Белоруссиядаги Парламентаризм ва тадбиркорлик институти профессори В.А. Божанов большевикларнинг Октябрь тўнтаришидан кейин шўро давлати бошқарув идораларини тўлиқ эгаллаб олиши, зиёлилар "синфи"га мансуб қарийб барча оқори малакали мутахассисларни давлат идоралари ва муассасаларидан сиқиб чиқариши, яқка партиявийликка асосланган давлатни идора қилувчи аксар кишиларнинг эса чаласавод бўлганини аниқ мисол ва таҳлилий ашёлар асосида кўрсатиб беради.

Модомики, Октябрь тўнтариши ва шўро давлати раҳбарлари бойларни йўқ қилиб, камбағал ва батракларга давлатни идора қилиш имконини берган экан, улар барпо этган давлатнинг асосий мақсади ҳам узоқ йиллар мобайнида синфий кураш вазифаларига хизмат қилиш бўлди. Бу вазифа эса нафақат давлат бошқаруви идоралари, балки бошқа барча муассаса ва ташкилотларни эски зиёлилардан – "ижтимоий ва сиёсий ёт унсурлар"дан тозалаш эди. 1924 йили бошланган бу жараён, тарихчилар эътироф этганидек, 1929 йили ва ҳатто Кировнинг ўлимидан кейин — 1934 йили ҳам тугамай, шўро давлатининг сўнгги нафасига қадар давом этди. 1929 йил апрелида партиянинг XVI конференциясидан сўнг бошланган "тозалаш" кампанияси вақтида ишчиларга шу қадар кенг ваколатлар берилдики, улар ҳатто давлат идораларида олиб борилган "тозалаш" ишларига ҳам оталиқ (шефлик) қилди. Москвадаги "Электрозавод" ишчиларининг СССР Молия халқ комиссарлиги идорасида ўтказилган "тозалаш" кампаниясига оталиқ қилиш ташаббусини "Ильич", "Қизил пролетарий" ва бошқа заводларнинг ишчилари "илиб" кетди.

Маълумки, муҳолифатга, "ёт унсур" ҳисобланган кишиларга қарши курашга айримлар катта ихлос ва завқ-шавқ билан киришади. Мазкур китоб муаллифи инсонлар табиатидаги шу хусусиятни назарда тутиб, бундай ёзади: "Рус кишининг феномени худди шундадир. У мамлакатни бошқаришдек бир маромдаги ишни ёқтирмайди. Бу, унинг учун зерикарли иш, унинг бунга асло тоқати йўқ. У ўзидаги абжирлик, тоғни урса талқон қиладиган куч, хавф-хатарга бўлган майл сингари сифатларнинг тўлиқ намоён бўлишига имкон берувчи фавқулудда вазиятларни кўмсаб яшайди. Бундай вазиятлар йўқ бўлган чоқда эса уларни ўзи яратади" (140-бет).

Китоб муаллифи мавзу бўйича олиб борган илмий-таҳлилий ишларини якунлаб, бундай хулосага келган: "1921 йилдан 1930 йилгача бўлган қисқа вақт ичида озми-кўпми либерал давлат бошқармаси ўз мамлакатининг муаммоларига лоқайд ва ёт буйруқ берувчи ва ижро этувчи шафқатсиз механизмга айланди. Илгари марказдан туриб, муайян шароитда савдони қандай юритиш, ўзини, ишлаб чиқаришни истеъмолчининг эҳтиёжларига қандай мослаш тўғрисида жойларга буйруқ бериш фавқулудда ғайритабиий воқеа эди. НЭП давридаги ақл бовар қилмас нарсалар бозор муносабатлари тугатилиб, маъмурий-буйруқбозлик тизимига ўтилиши билан оддий ҳодисага айланди-қолди" (264-бет).

В.А.Божанов келган бу хулоса шўро давлатининг тўғри иқтисодий сиёсати натижа-сида СССР жаҳондаги икки энг қудратли давлатдан бирига айланди, дегувчиларга муносиб жавоб бўлиши мумкин.

Рус кишининг табиатидаги Божанов айтган хусусият 1917 йил октябрида рус империясини ағдариб, пролетар диктатурасини барпо этишда тўлиқ намоён бўлди. Шундай кишилардан иборат большевиклар мутлақ ҳокимият тепасига келганидан кейин бу ҳокимиятдан ўзига муҳолиф ҳисобланган ақл-заковатли, соҳасининг билимдо-ни бўлган кишиларни йўқотишда ғоят самарали фойдаланди. Совет давлатининг жазо органлари — ОГПУ-НКВД-КГБни тўлиқ эгаллаб олган большевиклар "фавқулудда вазиятлар"ни тинимсиз яратиб, мамлакатни қонга ботириб келди.

**Жонрид Абдуллахонов. Ҳаёт абад васл айёмидир.
Эссе, ҳангомалар. Тошкент, 2004.**

Оврупо халқлари адабиётида мемуар асар бадий асар билан бара-вар қимматга эга. Ҳатто шундай қалам соҳиблари борки, уларнинг Бальзак, Стендаль, Дюма, Жорж Санд сингари машҳур ёзувчилар тўғрисидаги мемуар асарлари бадий асарларига нисбатан ўн қарра машҳурдир. Шарқда ҳам тарихий-мемуар асарлар ёзиш анъанаси борлигига қарамай, бу жанр адабиётимизда кам ривожланган.

Куни кеча ўз умрини тугатган XX асрда Ўзбекистонда биз билан ёнма-ён шундай кишилар яшадикки, агар уларнинг инсоний фазилатлари, ўз соҳаларида олиб борган фидойиларча меҳнати, ҳаётий тажрибалари бутунлай унутилиб кетса, адолатсизлик бўлади. Шунинг учун ҳам мен фазилатли инсонлар билан ҳамқадам бўлган ватандошларимнинг хотира китобларини орзиқиб кутаман.

Жонрид Абдуллахонов — тиним билмас ёзувчилардан бири. У бир қанча роман, қисса ва ҳикоялар ёзган. Кимдир бу асарларни ўқиган, кимдир ўқимаган. Шунинг учун бўлса керак, катта адабиёт намояндаларининг номлари саналганда кўпинча унинг номи унутилиб қолади. Эҳтимол, унинг бу асари ҳам кўпчиликнинг назарига тушмагандир.

Адиб узоқ йиллар мобайнида Ўзбекистон радиосида самарали меҳнат қилди. Ўзбекистон телевидениеси ташкил этилгач, бу янги ахборот масканида ҳам фаолият кўрсатди. Ва ана шу йилларда кўплаб фидойи инсонлар билан ҳамнафас бўлди. Унинг "Ҳаёт абад васл айёмидир" деб номланган эссе ва ҳангомалар китоби унутилмаслиги керак бўлган ана шу ғаройиб кишилар ҳақидадир.

Бу китобни варақлаган китобхон Ҳамид Фулом, Туроб Тўла, Шухрат, Қодир Махсумов, Бурҳон Зиёев сингари бетакрор суҳандонлар, София Шокирова, Убай Бурҳон, Ҳаким Назир, Ҳибзиддин Муҳаммадхонов, Адҳам Раҳмат, Рустам Раҳмонов сингари радиожурналистлар, Юнус Ражабий, Имомжон Икромов сингари бастакор ва хонандалар, Ойбек, Ғафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор сингари радио билан ҳамкорлик қилган алломаларни кўз олдига келтириб, улар сиймосининг номаълум жиҳатлари билан танишади.

Одатда хотиранавислар бирор улғу ва машҳур кишини эсламоқчи бўлганида кўпинча ўзларининг шу кишиларга ўтказган яхшиликларини, уларга айтган ақлли гапларини баён қилиш билан чекланади. Шундай қаламкашлардан фарқли ўлароқ, Жонрид Абдуллахонов хотирланаётган киши ким бўлишидан қатъи назар, унинг номини катта ҳурмат билан тилга олади, унинг ўзбек радиоси ва телевидениеси тарихидаги муносиб ўрнини кўрсатишни ва шу орқали бу маърифат масканларининг ўзи гувоҳ бўлган тарихини ёзиб қолдиришни шараф деб билади.

Муаллифнинг радиодаги ҳаёти ва фаолияти билан танишар эканман, менга, айниқса, бир воқеа таъсир қилди. Унинг ёзишича, 60-йилларда "Ёшлик" радиостудиясида ишлаб юрган кезларида Фарғона вилоятининг Сўх туманида истиқомат қилган Рўзимат исмли талабадан хат келади. Унда ёзилишича, йигит машҳур совхоз директорининг Малика исмли қизини севар, аммо дабдабали ҳаётга кўниккан ота қизининг мирқуруқ талабага турмушга чиқишига қарши экан. Жонрид шу хатни олиши билан Сўх қишлоғига бориб, ўша машҳур директорга учрашади. Мухбирнинг Тошкент радиосидан келганини эшитган ва совхознинг донги радио орқали яна ҳам таралишига ишонган директор дарҳол қўй сўйиб, катта зиёфат ташкил этади. Жонрид зиёфат орасида кўчага чиқиб, бояги Маликани топиб, унинг чилпарчин бўлаётган орзу-умидларини магнитофонга ёзиб олади. Сўнг яна зиёфатхонага кириб, директорга Сўхга нима мақсадда келганини айтади. Мухбирнинг бутунлай ўзга мақсадда келгани ва "битлиқи" талаба тарафида эканини билган директор уни болохонадор қилиб сўкиб, дўқ урибгина қолмай, мабодо эшиттириш эфирга чиқадиган бўлса, радиого ҳам ўт қўяжagini айтади.

Юқори идоралардан кетма-кет келган кўнғироқлар сабабли эшиттириш узоқ вақтгача эфирга чиқмайди. Аммо "дунёни тебратиб турган" бундай кишиларнинг адабини беришга аҳд қилган радио кўмитасининг ўша вақтдаги раҳбари Убайдулла Иброҳимовнинг саъй-ҳаракати билан эшиттириш эфирга узатилади-да, "қудратли" директор ишдан олиниб, партиядан ўчирилади, Рўзимат билан Малика эса мурод-мақсадига етади.

ҲОКИ ИСМАТИЛЛОХ АБДУЛЛОХ

Марказий
Осиёда
Иسلام
маданияти

Агар ёзувчи ёки журналист ҳаётда қаҳрамонлик қилиши мумкин бўлса, мазкур эшиттиришни тайёрлаш ва унинг эфирга чиқишига муваффақ бўлиш Жонрид Абдуллахоновнинг радиожурналист сифатидаги жасорати эди.

Мазкур китобда зикр қилинган аксар инсонлар "кўринмас фронт" қаҳрамонлари бўлиб, ватандошларимизнинг машаққатли даврларда руҳан пок, маънавий бардам ўсиши, адабиёт, санъат ва техника янгиликларидан хабардор, илғор дунёқарашли кишилар бўлиб улғайишида шуларнинг фидойиларча меҳнати, шубҳасиз, муайян аҳамиятга молик бўлган.

Равшан Юнусов. Фахриддин Содиков. Тошкент, 2005.

Ўзбекистон радиоси қошида Юнус Ражабий раҳбарлигида фаолият олиб борган халқ чолғу ансамблида шундай санъаткорлар бўлганки, уларнинг қарийб ҳар бири ҳақида китоб ёзиш мумкин.

Камина сўнгги бир-икки йил ичида мутолаа қилган китоблар орасида Тошкент Консерваторияси профессори, таниқли мақомшунос олим Равшан Юнусовнинг машҳур чангчи Фахриддин Содиков ҳақидаги асари ҳам бўлиб, у билан танишиш, рус биродарлар таъбири билан айтганда, ёқимли ва фойдали бўлди. Фойдали бўлганининг сабаби шундаки, мен бу китобдан созанданинг 1934 йилдаёқ Чўлпоннинг "Кўшиқ" деб аталган шеърига куй басталагани ҳақидаги маълумотни топдим. Чўлпон ўша йилларда машҳур бўлган "Хуш келдингиз Хоразмга" деган кўшиқ куйига мослаб, бундай сатрларни ёзган эди:

*Бузиб эски турмушларни,
Бажардингиз зўр ишларни,
Адо қилиб юмушларни,
Хорманг энди, колхозчилар!..*

Маълум бўлишича, ёш созанда замонавий кўшиқ сўзларига куй басталаш ниятида Чўлпоннинг шу беш бандли шеърини танлаган ва у куй басталаган кўшиқ узоқ йиллар мобайнида хонандалар ижросида севиб айтилиб келган.

Ёқимли томони шундаки, мусиқа санъатиға бевосита алоқадор бўлмаган кишилар мазкур китоб орқали Фахриддин Содиковнинг нафақат моҳир чангчи, балки, аввало, мақом санъати устаси, бу ўлмас санъатни кейинги авлодларга бутун мусиқий бойлиги ва назокати билан етказиб келган фидойилардан бири, қолаверса, замонавий кўшиқчилик санъатининг кўплаб дурдоналарини яратган бастакор сифатида ҳам кашф этишлари мумкин.

Кейинги йилларда мусикашунослар бастакор ва композитор сўзларини бошқа-бошқа маънони англатувчи тушунчалар сифатида талқин этмоқда. Улар фикрига кўра, симфоник мусиқа асарларини яратган ижодкорни композитор, халқ йўлида ижод қилаётганларни эса бастакор деб аташ тўғрироқдир. Бундай таснифлаш, менимча, Фахриддин Содиков сингари ижодкорлар меҳнатини қадрсизлантириш, ўзларини эса камситиш билан баробар. Негаки, у бирор шеърни тайёр халқ куйига солган эмас, балки унга халқона, аммо тамомила янги куй ижод қилиш мақсади билан яшаган.

Китоб муаллифи Фахриддин Содиковнинг том маънодаги композитор бўлганини унинг талайгина асарларини таҳлил қилиш орқали кўрсатади.

50-60-йилларда Ҳадия Юсупованинг "Бир гўзал" кўшиғи машҳур бўлган. Миртемир сўзларидаги ички руҳий изтиробни чуқур ҳис қилмай туриб, тингловчи юрагини ларзага келтирувчи бундай кўшиқни яратиш қийин. Фахриддин Содиков шу шеърға ёзган мусиқаси билан нафақат истеъдодли композитор, балки шеърятни теран ҳис этувчи ижодкор эканини ҳам намойиш қилган. У Миртемир, Усмон Носир, Туроб Тўла, Маъруф Қориев, Саида Зуннунова сингари шоирларнинг шеърларига ёзган замонавий кўшиқлари, Муқимий, Фурқат, Хуршид, Ҳабибий, Собир Абдулла каби мумтоз шоирлар асарларига басталаган халқона куйлари билан ўзбек кўшиқчилик санъати раванакига катта ҳисса қўшди. Унинг чолғу оркестри учун ёзган "Ўзбекча вальс"и эса миллий рақс-мусиқа санъатимиз дурдоналаридан биридир.

Шу нарса қувонарлики, Юнус Ражабий, Фахриддин Содиков сингари ўзбек мусиқа санъатининг пешқадам намоёндалари фақат созандалик ва ижодкорлик фаолияти билангина шугулланиб қолмай, ўзлари раҳбарлик қилган ансамблларда ўнлаб ёш хонанда ва созандаларни тарбиялаб етиштирди, уларни ўзбек мумтоз ва замонавий мусиқа санъати сирларига ошно қилди. Демак, уларнинг энг яхши ижодий анъаналари давом этади ва ривожланиб боради.

Шояд, санъатшунос биродарларимизнинг Ҳалима Носирова, Мукаррама Турғунбоева, Тамарахоним, Қори Ёқубов, Тўхтасин Жалилов сингари ўзбек санъатининг буюк сиймолари ҳақидаги асарларини ҳам ўқиш насиб этса...

Ижодимиз ҳақида гапирсак. Проф. Турсунали Кўзиёв таҳрири остида. 1-жилд. Тошкент, 2006.

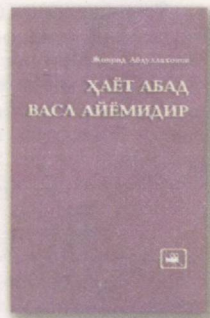
Одатда томошабин тасвирий санъат намоёндалари ва уларнинг асарлари билан фақат музей ва кўргазма залларида танишади. Улар ижодига бағишланган альбом ва кўрсаткичлар эса камдан-кам ҳолдагина нашр этилади. Шу сабабдан кенг халқ оммасинигина эмас, балки зиёлиларни ҳам тасвирий санъат намоёндаларини яхши билади, дейиш қийин.

Китобнинг кириш қисмида ёзилишича, Ўзбекистон Тасвирий санъат галереясининг очилиш маросимида давлатимиз раҳбари тасвирий санъат асарини яратиш ниятининг пайдо бўлиш ва бадий мужассамланиш жараёни билан қизиққан экан. Бу масала тасвирий санъатнинг бошқа кўплаб ихлосмандларини ҳам қизиқтиришини назарда тутиб, бир гуруҳ санъатшунослар ҳозирги ўзбек рангтасвир, графика ва ҳайкалтарошлик санъатлари ҳақида ҳикоя қилувчи ушбу альбом-китобни нашрга тайёрлаган. Унда 32 нафар тасвирий санъат намоёнчаси ва улар ижодида мансуб энг яхши асарларнинг яратилиши ҳақида қизиқарли маълумотлар берилган.

Ҳозирги ўзбек рассомлари орасида Жавлон Умарбеков янгича бадий изланишларга мойиллиги билан алоҳида ажралиб туради. Рассомнинг илк ижоди билан сўнгги асарларини назардан ўтказган киши унинг ижодий имкониятлари ниҳоятда кенг эканини сезмай иложи йўқ. Маълум бўлишича, у Москвадаги Бутуниттифоқ Кинематография институтининг иккинчи курсини битириб, ёзги таътил кунларида Тошкентга келганида устоз Чингиз Аҳмаровни устахонасига бориб зиёрат қилган экан. Шунда машҳур рассом Жавлоннинг ёзги таътил кунларида бирор ижодий ниятни амалга ошириш режаси йўқлигини билиб, нуфузли ўқув юртининг талабаси ўзини катта ижодий йўлга тайёрлаб бориши, вақтни беҳуда ўтказмаслиги лозим, деган ва унга Алишер Навоийнинг болалигига бағишланган эскиз устида ишлашни маслаҳат берган экан. Жавлон Умарбековнинг "Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаронинг болалик чоғлари" асари шу тарзда дунёга келган...

Шубҳасиз, бугунги Жавлон — бошқа ижодий йўналишда ижод қилаётган рассомлардан. Шунга қарамай, мазкур асар унинг ижодида алоҳида аҳамиятга эга. У шу асарида миллий ҳаётий материалга мурожаат этибгина қолмай, мавзуни ўта миллий бадий ечимда ҳал қилишга эришган.

Альбом-китобдан жой олган бошқа 31 нафар рассом ва ҳайкалтарош ҳамда улар ижодига мансуб асарларнинг яратилиш тарихи билан танишиш миллий тасвирий санъат ихлосмандлари бадий билимининг бойишига ёрдам беради. Агар инсон диди ва дилининг назокатланиши, дунёқарашининг шаклланишида тасвирий санъат, худди шеърят ва мусиқа сингари, катта аҳамиятга молик эканини эътиборга олсак, бундай альбом-китобларнинг нашр этилишини миннатдорлик билан эътироф этиш лозим.

Tinchlik yo'lidagi sabitqadamlik

Ўтган асрнинг 70-йилларида жаҳондаги етакчи сиёсий кучларнинг геостратегик "ўйин"и оқибатида Афғонистонда кескин ижтимоий-сиёсий танглик юзга келди. Мамлакат ҳарбий-сиёсий кураш гирдобига тушиб қолгани сабабли давлат бошқаруви ва жамият тараққиёти бутунлай издан чиқди. Бу эса Афғонистонни уруш, наркобизнес ва терроризм ўчоғига айлантирди. Айниқса, янги аср бўсағасида гиёҳванд моддалар кўп миқдорда етиштирилди ва "Толибон" ҳаракати бутун минтақа хавфсизлигига жиддий таҳдид сола бошлади. Ана шундай мураккаб вазиятда Ўзбекистон ҳукумати Афғонистонда тинчлик ва барқарорликни таъминлаш, наркобизнес, ноқонуний кулол савдоси, диний экстремизм ва террорчиликка қарши курашишга жиддий бел боғлади. Давлатимиз жаҳон ҳамжамияти, хусусан Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти, Мустақил давлатлар ҳамдўстлигига аъзо мамлакатлар билан ҳамкорликда Афғонистондаги муаммоларни ҳал этиш учун амалий саъй-ҳаракат кўрсатди. Бу нафақат Марказий Осиё минтақаси, балки бутун дунёда тинчлик ва хавфсизликни таъминлашда муҳим аҳамият касб этди.

Шу ўринда Ўзбекистон биринчилардан бўлиб жаҳон ҳамжамияти эътиборини афғон муаммосига жалб этганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Хусусан, давлатимиз раҳбари Ислон Каримов 1993 йили БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясида Афғонистондаги ижтимоий-сиёсий вазият ва унинг салбий оқибатлари ҳақида батафсил тўхталиб, жаҳон ҳамжамиятини афғон муаммосини биргаликда ҳал этишга чақирди. Ана шундай фаоллик ва ташаббускорлик натижаси ўлароқ 1994 йили Афғонистонга БМТнинг махсус миссияси юборилди. Бу эса мамлакатдаги вазиятнинг ижобий томонга ўнгланишида дастлабки туртки бўлди.

1995 йил сентябрида Тошкентда бўлиб ўтган халқаро миқёсдаги семинарда ҳам давлатимиз Афғонистонда тинчлик ва барқарорликни таъминлашга салбий таъсир кўрсатаётган омиллари бартараф этиш борасида қимматли таклифлар билдирди. Хусусан, энг аввало бу давлатга кулол олиб киришни тақиқлаш муаммонинг ечимига самарали таъсир кўрсатиши таъкидланди.

1997 йилнинг май ойида Президент Ислон Каримов ЭКО ташкилотига аъзо давлатларининг

раҳбарлари билан навбатдан ташқари учрашувида БМТ қошида Афғонистонга "қўшнилар ва дўстлар" ташкилотини тузишни таклиф этди. Эрон, Хитой, Покистон, Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон сингари Афғонистон билан чегарадош бўлган давлатлар ҳамда АҚШ ва Россиядан иборат "6+2" гуруҳи тузилди. Ушбу сиёсий тузилма икки йил мобайнида афғон муаммосининг ечимини топиш борасида катта ишларни амалга оширди. 1999 йил 19-20 июль кунлари Тошкентда бўлиб ўтган мажлис гуруҳга аъзо давлатлар учрашувида қабул қилинган декларацияда Афғонистондаги ҳарбий ҳаракатларни тўхтатиш баробарида мамлакатни иқтисодий ривожлантириш, урушдан кейинги сиёсий ва ижтимоий ҳаётни изга солиш каби долзарб масалалар ўз аксини топди. Шу боис Тошкент декларацияси БМТнинг расмий ҳужжати мақомини олди. Ушбу учрашувда биринчи марта "Толибон" ва "Шимолий Альянс" раҳбарлари юзма-юз мулоқотга киришган бўлса, Россия, Хитой ва АҚШ каби БМТ хавфсизлик кенгашига доимий аъзо бўлган етакчи давлатларнинг афғон муаммосига эътибори янада ошди.

Ўзбекистоннинг афғон муаммосини тинч сиёсий йўл билан ҳал этиш йўлидаги қатъий ёндашуви бундан кейин ҳам изчиллик билан давом эттирилди. 1999 йили Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг Истанбулда ўтказилган Саммитида Президент Ислон Каримов жаҳон ҳамжамиятини эзгулик йўлида бирлашиш ва халқаро терроризмга қарши марказ очишга чақирди. 2000 йили Нью-Йоркда бўлиб ўтган "Минг йиллик саммит"да эса Ўзбекистон раҳбари эндиликда афғон муаммоси нафақат Марказий Осиё давлатлари, балки бутун дунёга хавф туддираётгани сабабли уни ҳал қилиш учун зудлик билан чоралар кўриш зарурлигини таъкидлади. 1998 йил 8 август куни давлатимиз раҳбари ташаббуси билан ўтказилган Қозғистон, Қирғизистон ва Тожикистон раҳбарларининг Тошкентдаги учрашувида Ўзбекистоннинг Афғонистонга доир таклифлари тўлиқ қўллаб-қувватланди. Бундай саъй-ҳаракатлар натижасида АҚШ ва Россия каби етакчи давлатлар Афғонистондаги можароларни ҳал этишга астойдил киришди. 2000 йилнинг охирида ўтказилган Россия-Америка келишуви бу борада дастлабки қадам бўлди.

Сиёсатшунос Равшан Алимов тўғри таъкидлаганидек, жаҳон ҳамжамиятининг афғон муаммосига ўз вақтида эътибор бермагани бу юртининг қолоқлик ва жаҳолат ботқоғига ботишига, у ерда гиёҳванд моддаларнинг кўп миқдорда етиштирилишига, халқаро терроризм ва экстремистик ташкилотларнинг ин қуриб олишига имкон яратди. Бу эса Афғонистонни геополитик рақобат объектига айлантирди. Кейинги вақтларда бу ерда рўй берган нохуш воқеалар ҳам бунинг яққол исботидир. Ҳозирги даврда Афғонистондаги вазият анча барқарорлашди. "Толибон" ҳаракати тугатилиб, қонуний ҳукумат давлат бошқарувини ўз қўлига олди. Мамлакатда қайта тикланиш ишлари бошлаб юборилган. Бунда Ўзбекистоннинг яқин қўшниси бўлган жафокаш

афғон халқига бегараз ёрдам бераётгани ҳам алоҳида эътиборга молик. Хусусан, бу мамлакатда тинчлик ва барқарорликни таъминлаш, иқтисодий инфратузилмаларни қайта тиклаш, йўл ва кўприклар қуриш борасида мамлакатимиз томонидан амалий ишлар қилинаётир. Ўзбекистон Шанхай Ҳамкорлик ташкилотининг етакчи аъзоси сифатида ҳам афғон халқининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига тўсқинлик қилаётган муаммоларни бартараф этиш борасида фаол саъй-ҳаракат кўрсатмоқда. Бу эса Ўзбекистоннинг ташқи ва ички сиёсати тинчлик, барқарорлик ҳамда ҳамкорликка асосланганидан далолатдир.

Шоислом АКМАЛОВ,
сиёсий фанлар номзоди

Ijtimoiy ideal ro'yobi

Инсон ҳаётдан маъно-моҳият излашга ўрганидан бери келажagini идеал тарзда тасаввур этади ва муайян идеалларга тақлид қилиб яшайди. Таниқли ёзувчи Станислав Лемнинг фикрича, идеал инсонни маънавий таназулдан муҳофаза қилади. Идеал тушунчаси кенг қамровли бўлиб, уни бир қанча турларга бўлиш мумкин. Бу ўринда фақат ижтимоий идеал хусусида мулоҳаза юритишни лозим топдик.

Инсоннинг ён-атрофи, экзистенциал борлиги, келажagini ўзига хос бир андозалар, намуналар, тасаввурлар тарзида идрок этиши, ҳаёти ва хатти-ҳаракатларини уларга мувофиқ олиб бориши ижтимоий идеал ҳисобланади. Демак, ижтимоий идеалда онг, идрок ва амалий фаолият, хатти-ҳаракатлар уйғунлашган. Ижтимоий идеалнинг илк кўринишлари миф ва эртакларда кўзга ташланади. Масалан, Алпомиш туркий халқларнинг уюшиб, ахилликда ва иттифокда яшаш, тенглик, тинчлик ва эзгулик қарор топган жамият барпо этиш орзуларини ифода этган идеалдир. Давлатимиз раҳбарининг "Алпомиш" достонининг минг йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқида "Ҳар қайси миллатнинг ўз афсонавий баҳодир, севган пахлавони бор. Алпомиш номи ҳам бизнинг шууримизга мунис оналаримиз айтган аллалар билан кирган. Аждодлар ёди, фахру гурури бизнинг хотирамизга Алпомиш тимсолида жо бўлган", деган фикри Алпомишнинг халқимиз қалбида "афсонавий баҳодир", идеал қаҳрамон сифатида яшаб келаётганини ифодалайди.

Ижтимоий идеал келажакка йўналтирилган воқелик бўлиб, унинг негизда кишилар ва жамиятнинг келажак ҳақидаги гипотетик тасаввур-

лари, орзу-умидлари, такомиллаштирилган ҳаётий андозалари ётади. Шу жиҳати билан ижтимоий идеал кундалик ҳаёт, рўёбга чиқариладиган мақсад ва режалардан фарқ қилади. Ижтимоий идеалда узоқ, ҳатто рўёбга чиқмайдиган тилаклар, орзу-умидлар, режалар бўлиши мумкин.

Бундан ташқари ижтимоий идеалда мавжуд ҳаётдан ўзиш, утопия, ҳатто гайриҳаётий башорат унсурлари бўлиши табиий ҳол ҳисобланади. Кишиларни мавжуд ҳаёт, ижтимоий тартиблар ва муносабатлар қониқтирмайди, улар мавжуд ижтимоий борлиқни ўз тасаввурларида идеаллаштириб, янгича ва такомиллаштирилган борлиқ яратади. Шарқ халқларида бундай идеаллаштириш маънавият билан боғланади. Айнан маънавият — ахлоқ, одоб, эзгулик, инсонпарварлик, ижтимоий адолат, меҳр-оқибатлилик, тарихий-маданий тажрибаларга амал қилиш, руҳий омилларнинг таъсирига ишониш Шарқ халқларининг ижтимоий идеалларига таъсир қилган. Агар Фарб кишиси илмий-техника қудратига ишонса, инсоннинг ён-атрофни ўзгартиришга қодир кучини идеал даражага кўтарса, шу сабабли ташқи муҳитни тинмай ўзгартиришни ўзининг яшаш тарзи ва ҳаёт моҳияти деб билса, Шарқ кишиси маънавий қадриятлар, инсоннинг ички руҳий олами ва трансцендентал қарашларига эътибор беради. Аждодларимиз баркамол инсон идеалини юксак маънавият, ахлоқ-одоб эгаси ва эзгу амалларга қодир, қалби пок, ўйи илму маърифатга йўналтирилган авлод тимсолида кўрган.

Илмий манбаларда ижтимоий идеалга "мақсадларнинг мақсади", инсоннинг фаолияти, манфаатлари ва қизиқишларини максимал мақсад-

га йўналтирувчи ғоя, тасаввур, андоза сифатида ёндашилган. Шу сабабли идеалга "орзу қилинаётган келажак, зарурат ва эҳтиёжнинг интеграл образи", деб таъриф берилган. Ҳақиқатан ҳам, ижтимоий идеал мутлақ утопия ёхуд мутлақ абстракция эмас. Ҳатто Томас Мор сингари утопик назарийчиларнинг ҳаёлий ғояларида ҳам мавжуд тузумдаги тартибларга салбий муносабат ва уларни такомиллаштиришга қаратилган фикрлар ўз ифодасини топган.

Таъкидлаш жоизки, жамият тараққиётини ижтимоий идеалларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки ижтимоий идеал кишиларни бирлаштиради, уларни муайян ғоялар, андозалар, моделларга талпиниб яшашга ундайди. Халқимиз мустақилликка эришган биринчи кунларданок фуқаролик жамияти барпо этишни, баркамол авлодни шакллантиришни ўзининг стратегик мақсади — ижтимоий идеали деб эълон қилди. Ўзбекистоннинг ижтимоий тараққиёт йўллари-

ни давлатимиз раҳбари Ислон Каримов қуйидагича изоҳлаган: "Пировард мақсадимиз ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига, очиқ ташки сиёсатга эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятни барпо этишдир. Айнан шундай йўл ўзбекистонликларнинг муносиб турмуш кечириши учун кафолат бўла олади, миллий анъаналар ва маданиятнинг ривожланишини, маънавий-ахлоқий қадриятларнинг қайта тикланишини таъминлайди". Мамлакатимизда амалга оширилаётган барча ўзгаришлар, ислохотлар ушбу идеални реал воқеликка айлантиришга қаратилган. Шу сабабли фуқаролик жамияти барпо этиш, баркамол авлодни шакллантириш ҳаёлот маҳсули эмас, у барча саъй-ҳаракатларимиз ва демократик изланишларимиз самараси бўлади.

Саида АЪЗАМХЎЖАЕВА,
санъатшунослик номзоди

Asl mag'zi — insonparvarlik

Жамиятни идора қилиш зарурати нима билан изоҳланади ва уни қай тарзда бошқарган маъқул, деган муаммо ҳар доим долзарб ҳисобланган. Бунга жавобан шуни айтиш керакки, кишилик жамияти тараққий этгани сари унда сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий соҳалар ҳам шаклланадики, уларни мувофиқлаштириш, яъни бошқариш ҳаётий заруриятга айланади. Чунки яқка тартибда ва жамоа бўлиб яшаш ҳамда меҳнат қилиш жараёнида наинки бир-биридан фарқ қилувчи, балки ўзаро зид келувчи манфаатлар ҳам юзага келади. Ана шундай мураккаб шароитда бу манфаатларнинг барча ёки кўпчилиги ўртасида уйғунлик касб этиши беқийс аҳамиятга эга бўлади. Бу эса, ўз навбатида, жамиятнинг ҳамма аъзолари манфаатларига хизмат қилувчи умумий адолатли қонун-қоида ва тартибларни ишлаб чиқишни тақозо этади. Тарих синовидан ўтган ва ҳозирда энг инсонпарвар деб тан олинган демократия ана шундай изланишлар самарасидир.

Албатта, демократия кенг қамровли тушунча бўлиб, унинг бутун дунё учун бирдек мос келувчи ягона модели мавжуд эмаслиги кундек аён. Бу ҳақда турли-туман, ҳатто бир-бирига зид мулоҳазалар билдирилган. Мамлакатимиз раҳбари Ислон Каримов таъкидлаганидек, Шарқ халқлари ғарбликларга нисбатан ижтимоий жараёнлар, чунончи демократик тартибларнинг ҳам босқичма-босқич, тадрижий кечишига мойилдир. Бу ҳаққоний фикр юртимизда тобора кенг қулоч ёётган демократик ислохотларга бағоят мос.

Зеро, ҳар қандай жамият ва давлатда демократия тақдири унинг сиёсий механизми, меъёрий-ҳуқуқий асослари ва иқтисодий кафолатлари билан чамбарчас боглиқ бўлади. Сиёсий ва ҳуқуқий соҳалар ҳақида гап кетганда, икки асосий омилга эътибор қаратиш зарур. Уларнинг бири мамлакатда кўппартиявийлик муҳитининг юзага келиши бўлса, иккинчиси ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва одил судловни амалга оширувчи тизимлари ўртасида уйғун тақсимланишидир. Шунингдек, кўп погонали ҳокимият тузилмасида бўғинлараро муносабатларнинг демократик шаклга ўтказилиши ҳам демократия тараққиётида муҳим аҳамият касб этади. Умуман олганда, демократиянинг афзал жиҳатларини ифода этувчи кўплаб мисолларни санаб ўтиш мумкин. Бироқ бу ўринда биргина мисол билан чекланамиз, холос. Ҳозирги вақтда мамлакатимизда мулкка муносабатнинг хилма-хил шакллари қарор топгани, иқтисодиётнинг айрим синф ва гуруҳлар эмас, балки халқ учун хизмат қилаётган демократиянинг иқтисодий кафолатлари асосидир. Аслида ҳам, жамиятнинг тобора демократик қиёфа касб эта бориши унинг иқтисодий юксалишига мутаносиб бўлади.

Демократиянинг ижтимоий соҳада илдиэ отиши эса нодавлат-нотижорат мақомидаги жамоат ташкилотларининг нафақат сон жиҳатидан ўсиб бориши, балки уларнинг давлат микёсида қабул қилинадиган қарорларга таъсир ўтказиш салоҳиятининг ортиши гаровидир. Бундай таш-

килотлар оммани давлат ва жамият бошқаруви-
га янада кенгроқ жалб этишга хизмат қилади.

Хулоса сифатида айтадиган бўлсак, Шарқ, хусусан, Туронзаминда демократия ҳақидаги қарашлар кўп асрлик тадрижий такомилга эга. Бу идора усулига хос бўлган кўплаб унсурлар аллақачон миллий давлатчилигимиз тажрибасида синовдан ўтган. Буни исботловчи тарихий далиллар бисёр. Шунинг ўзиёқ ҳозирги даврда мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар демократиянинг нафақат умумжаҳон андозалари, балки миллий менталитетимизга хос

хусусиятларга асосланганини кўрсатади. Бинобарин, ҳуқуқий онг такомилнинг ифодаси сифатида юзага келган демократия муттасил ривожланиб ва янгиланиб бориши баробарида, миллий ўзига хосликка ҳам эга бўладики, бу ушбу тартиботнинг янада инсонпарварлашуви-
га хизмат қилади. Инсонпарварлик эса демократиянинг асосий мағзи — мазмун-моҳиятини ташкил этади.

Йўлдош МАҲМУДОВ,

Тошкент Тиббиёт академияси тадқиқотчиси

Shartnoma madaniyati

Бозор иқтисодиёти шароитида турли субъектлар ўртасида товар ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш билан боғлиқ муносабатларда шартнома асосий ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади. Шартноманинг ўз вақтида ва тўғри тузилиши, тарафлар томонидан шартларининг тўлиқ бажарилиши нафақат улар, балки бутун жамият учун фойдалидир. Таъкидлаш жоизки, шартнома интизоми унинг шартларини бажариш орқали таъминланади. Шартнома интизоми эса муайян юридик воситалар тизими ва ахлоқий қадриятларга таянади. Қонунчиликда белгиланиб қўйилган жавобгарлик чоралари, шунингдек, гаров, жарима, кафиллик, кафолат шартнома интизоми таъминловчи юридик воситалардир. Шартномаларнинг ўз вақтида ва лозим даражада бажарилиши қайд этилган омиллардан ташқари шартномавий муносабат иштирокчиларнинг шахсий ҳамда ахлоқий хусусиятларига ҳам боғлиқ бўлади. Шу сабабли жамиятда шартнома маданиятини юксалтириш муҳим аҳамиятга эга. Зеро, у ҳуқуқий маданиятнинг ўзига хос тарбиявий қисми саналади.

Шартнома тузган тарафлар юксак ахлоқий қадриятларга риоя қилса, бурч ва масъулият туйғусини ҳис этса, шак-шубҳасиз, у ўз вақтида бажарилади. Аксинча, шартнома иштирокчилари муайян даражада худбинлик, ғаразғўйлик, ноинсофлик, лоқайдлик, бепарволик, исрофгарчилик ва масъулиятсизликка йўл қўйса, бу шартнома шартларининг лозим даражада бажарилишига тўсқинлик қилади ёки бажарилмаслигига олиб келади. Натижада ўртада ҳар хил низолар келиб чиқиб, иш судлашишга етиб боради.

Шартномада тараф сифатида фуқаролар, тижорат ва нотижорат юридик шахслар ҳам иштирок этиши мумкин. Бу эса юридик шахсининг ахлоқий хусусиятлари тўғрисида фикр юритиш ўринлими, деган ҳақли иштибоҳни туғдириши

табиий. Бунга жавоб тариқасида айтадиган бўлсак, юридик шахс мавҳум субъект ҳисобланади ва амалда юридик шахс номидан ҳар доим унинг мансабдорлари ҳаракат қилади. Худди шу сабабли юридик шахснинг шартнома маданиятига қай даражада амал қилишини ҳам ахлоқий омиллар билан изоҳлаш мумкин. Буни Фуқаролик кодекси 45-моддасининг 3-қисмида баён этилган “қонунга ва юридик шахснинг таъсис ҳужжатларига мувофиқ юридик шахс номидан иш олиб борадиган шахс ўзи вакили бўлган юридик шахс манфаатлари йўлида ҳалол ва оқилона иш олиб бориши керак”, деган меъёр ҳам яққол тасдиқлайди.

Шартнома ўз моҳиятига кўра икки ва ундан ортиқ тарафнинг ўзаро келишувидир. Унинг бошқа ҳуқуқий воситалардан фарқи шундаки, шартнома тузиш жараёнида ҳар бир тараф ўз манфаатини бошқа тараф манфаати билан уйғунлаштириши лозим бўлади. Шундагина шартнома росткам тузилган, деб қонуний эътироф этилади. Агар бир тараф ўз манфаатини иккинчи тарафникидан устун қўйса, ҳеч қачон шартнома тузилмайди. Бу эса шартнома маданияти айрим кишилардаги худбинлик ва манфаатпарастлик хислатларини муайян маънода тийишга мажбур этади, деган хулоса чиқаришга сабаб бўлади. Бинобарин, ҳуқуқий тарбия фуқароларни нафақат қонунларга итоат этиш, балки юксак ахлоқий қадриятларга мос фаолият кўрсатишга ҳам ундайди. Бундай уйғунлик ҳуқуқий маданият, шу жумладан шартнома маданиятининг асосидир.

Ҳозирги вақтда мамлакатимизда фуқароларнинг ҳуқуқий онг ва маданиятини юксалтириш борасида кенг қамровли ислохотлар амалга оширилмоқда. Бу жараёнда юксак ахлоқий қадриятларга таянлаётгани алоҳида эътиборга молик. Бизнингча, бундай оқилона ёндашувни

шартнома интизоми ва маданиятига нисбатан ҳам татбиқ этиш лозим. Чунки шартнома интизоми ва маданияти ҳуқуқий тарбиянинг алоҳида йўналиши ҳисобланади. Бу ўз навбатида мактаб, коллеж, лицей, олий ўқув юртларида шартномаларнинг жамият ҳаётида тутган ўрни ва моҳиятини очиб берадиган дарс соатларини кўпайтиришни, таълим муассасаларини эса ма-

лакали ҳуқуқшунос мураббийлар билан таъминлашни тақозо этади. Зотан, бугунги ўқувчи, талаба келгусида тадбиркор ёхуд муайян корхона, муассаса, ташкилотнинг ходими сифатида шартномалар тузиш ва уларни ижро этиш масалалари билан муқаррар равишда шуғулланади.

Кумри АБДУЛҲАСАНОВА,
юридик фанлар номзоди

Oila tarbiyasi — qudratli omil

Хар қандай жамиятнинг иқтисодий-иҷтимоий ва маънавий тараққиётида таълим-тарбия муҳим аҳамиятга эга. Шу боис халқимиз мустақилликка эришгандан сўнг мамлакатимизда таълим-тарбия соҳасини ислоҳ этиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Таълим-тарбия тизими кенг қамровли бўлиб, уни оила ва ижтимоий тарбия каби турларга бўлиш мумкин. Бунда, айниқса оилавий тарбия етакчи мақома эгаллайди. Зеро, кишилик жамиятининг ижтимоий пойдевори бўлган ва узок синовлардан ўтган мустаҳкам маънавий таянчларга эга оила ёш авлодни ҳар томонлама етук ҳамда баркамол қилиб тарбиялашнинг асосий бўғинидир. Шу сабабли аждодларимиз оилавий муҳит ҳолати ва фарзанд тарбиясига алоҳида эътибор қаратган. Шарқ мутафаккирларининг аксарияти шахс тарбияси ва камолотида оилавий тарбиянинг ўрни юқори эканини эътироф этган. Шунингдек, педагогик ва ижтимоий-психологик тадқиқотлар натижасида болаларни руҳий-эмоционал ҳамда ахлоқий камол топтириш, шахсни шакллантириш борасидаги вазифаларни баҳаришда оиланинг ўрнини ҳеч нима босолмаслиги тўлиқ исботланган.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, бола дунёқарашининг шаклланиши асосан унинг тўрт беш ёшгача бўлган даврида юз беради. Ўтмишда аждодларимиз беш ёшгача бўлган болаларни “подшо” санаб, уларга алоҳида эътибор ва эъзозли муомаллада бўлган. Бундай муносабатнинг тўғри эканини замонавий тадқиқотчилар ҳам тасдиқлаган. Масалан, таниқли рус педагоги А.Макаренко бу ҳусусда куйидагича фикр билдирган: “Тарбиянинг асосий негизи беш ёшгача бўлган даврда қурилади, демак, сиз беш ёшгача нима қилган бўлсангиз, бу тарбиявий жараённинг тўқсон фоизини ташкил этади”.

Ўтган асрнинг биринчи ярмида АҚШда машҳур бўлган этнопсихологик мактаб асосчиларидан бири А.Кардинер ҳам инсон шахсий ҳусусиятларининг шаклланиши чақалоқлик пайтида-ноқ бошланиши ва 4-5 ёшгача давом этиши,

ундан кейин мустаҳкамланиши ва бутун умр деярли ўзгаришсиз қолишини таъкидлаган. Мазкур мактаб аъзолари муайян халқнинг миллий психологик қиёфасини ўрганиш учун унинг гўдак парваришlash усуллари тадқиқ этиш керак, деган ғояни илгари сурган. Педагог ва психологларнинг ҳулосасига кўра, ҳеч қандай нарса болаларга намуна кучидек таъсир кўрсата олмайдди. Намуна тақлид учун асосий манба ҳисобланади. Аниқроқ айтганда, катта ёшдаги кишиларнинг хатти-ҳаракатлари ва бошқа фаолиятлари йиғиндиси шахсий намуна сифатида болаларнинг онги ва ҳулқига кучли таъсир кўрсатади. Айниқса, кичик ёшдаги болалар эшитган нарсаларидан кўра кўрган нарсаларига кўпроқ эътибор қаратади ва уларга тақлид қилади. Доно халқимизнинг “Қуш уясиде кўраганини қилади”, деган мақоли замирида ана шу ҳаётий ҳақиқат ўз аксини топган.

Илмий кузатишлар натижаси шунини кўрсатадики, кейинги йилларда ёшлар руҳиятида худбинлик, мақсадга иложи борица осонроқ йўл билан етишишга интилиш, аввало масъулият ва бурчини эмас, балки кўпроқ ҳуқуқини талаб қилиш ҳусусиятлари ортиб бормоқда. Бундай ҳолатларнинг бош сабабини оилавий тарбиянинг сустлиги, ота-оналарнинг доимо банд бўлиб, фарзандлар тарбиясига етарлича аҳамият бермагани билан изоҳлаш мумкин. Ёш авлод тарбиясига тааллуқли бу каби муаммолар оила деб аталган ижтимоий институтни илмий асосда тадқиқ этишни тақозо этади.

Оила нафақат ахлоқий ва ақлий тарбия ўчоғи, балки миллий онг, миллий ўзликни англаш, миллий гуруҳ туйғуларини шакллантирувчи асосий омиллардан биридир. Бинобарин, ота-оналарнинг болалар тарбияси борасидаги масъулиятини кучайтириш, оилавий ва ижтимоий тарбия уйғунлигини таъминлаш маънавий баркамол авлодни етиштиришда муҳим ўрин тутати.

Барно ҲАМРОҚУЛОВА,

ЎЗР ФА Тарих институти докторанти

Yozuvchining bedor o'ylari

Шахс ва жамият муносабатлари ўзбек публицистикаси тараққиётининг барча босқичларида долзарб аҳамият касб этган мавзулардандир. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўткир Ҳошимовнинг "Оқ камалак" (1984), "Ҳазина" (1987), "Нотаниш орол" (1990) каби тўпламларида кирган публицистик асарлари — мақола ва суҳбатларида бу мавзуга қайта-қайта мурожаат этилган.

Ёзувчи ижодида инсон ва дунё концепцияси кўпинча маънавий-ахлоқий мезонларга таянади. Унинг шахс ва жамият муносабатлари талқинига бағишланган публицистикасида ҳам ана шу ҳолни кузатиш мумкин. Адибни кўпроқ зиёли шахси, унинг ижтимоий маъқеи, бурчи ва вазифалари масаласи қизиқтиради. Бунинг сабаби шундаки, зиёлилар жамиятдаги маънавий-ахлоқий муҳит учун ҳаммадан-да масъулдир. Масалага ана шу жиҳатдан ёндашилса, публицистнинг ўқитувчи ва шифокор шахси, уларнинг ижтимоий масъулияти ва кадр-қиммати-дан баҳс этувчи "Қалбнинг оппоқ дафтери" ва "Муқаддас қасамни бузганлар" деган оташин мақолалари алоҳида аҳамиятга молик.

Адибнинг таъкидлашича, ҳар иккала касб ҳам гоёт олижаноб, гоёт саховатли. Бинобарин, бу касб эгаларининг ижтимоий нуфузи ҳам шунга мувофиқ юксак бўлиши лозим. Аммо кейинги вақтларда уларнинг одамлар орасидаги бўриш сезиларли даражада тушиб кетганини нима билан изоҳлаш мумкин? Бунинг уларга боғлиқ бўлмаган объектив сабаблари ҳам бир талай, дея таъкидлаган адиб асосий диққат-этиборни масаланинг бошқа бир томониغا қаратади. Хусусан, у ўқитувчи шахси ҳақида фикр юрита туриб, ҳар кимда ҳам яхши яшашга интилиш бўлиши табиийлигини эътироф этади. Бироқ, дейлик, педагог ўқувчига унинг билими эмас, балки отасининг мавқега қараб баҳо қўйса ва яхши яшашга бўлган интилишини ана шу йўл билан ифодаласачи? Ўқитувчи бу номақбул иши билан болалар қалбига адолатсизлик уругини сепади, бу эса охир-оқибатда кўпларнинг фожиасига сабаб бўлиши мумкин. Демак, жамиятда ўқитувчининг бўриш пайсаишида уларнинг ўзи айбдор бўлган субъектив сабабларнинг аҳамияти ҳам озмунча эмас экан. Бундай сабаблар эса шахснинг маънавий-ахлоқий тутумлари билан чамбарчас боғлиқлиги маълум. Адиб ҳулосасига кўра, ўқитувчи энг оғир моддий тақчиллик шароитида ҳам ўз ишини виждонан ва сидқидилдан адо этиши зарур. Бундан бошқаси муаллимликдек олижаноб касб моҳиятига асло мувофиқ эмас.

Ёзувчининг шифокорлар ҳақидаги "Муқаддас қасамни бузганлар" сарлавҳали мақоласида ҳам

юқорида зикр этилганга яқин ҳолат қаламга олинади. Чинакам фидойи шифокорларимиз кўп, жуда кўп, дея таъкидлайди муаллиф. Адиб номларини тилга олган ана шундай кишилар орасида таниқли академикдан тортиб оддий фельдшергача бор. Улар ўз хизматида шунчаки тиричилик воситаси деб қарамай, юксак олижаноб мезонлар билан ёндашади. Лекин адибни қўлга қалам олишга мажбур этган сабаб — айрим врачларнинг лоқайдлиги, бағритошлиги, таъмагирлиги. Ана шундай кимсаларнинг қилмиши туфайли ўғли бир кўзидан айрилганини онаизор адибга ёзган мактубида алам билан баён этади: "Мен бу хатни ўғлимнинг тепасида ўтириб, йиғлаб ёзаяман. Афсуски, мен боламнинг ногирон бўлишига олиб келган ўша бағритош врачларнинг фамилиясини ҳам, исмини ҳам билмайман. Фақат уларни бир жиҳатдан биламан: уларда одамгарчилик йўқ экан..." (Ў.Ҳошимов. *Оқ камалак*. Т., *Фафур Фулом* номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987, 139-бет). Адибнинг бундай шифокорлар қилмишига муносабати ҳам шу тоифа ўқитувчиларникига ўхшаш. Публицист фикрича, шифокор ҳаёлини бемор ҳаёти ва соғлигини сақлаб қолишдан бошқа нарса эгалладими, демак, у ўз касби ва ҳатто инсонлик номига нолайикдир. Ахир, "жони оғриб турган беморнинг худди мана шу қийин аҳволидан фойдаланиш"ни ўйлаган шифокорни ким деб аташ мумкин?

Шу ўринда эътироф этиш жоизки, адиб ўқитувчи ва шифокорлар мавқеи тушиб кетишининг объектив сабаблари, ижтимоий илдизларини тўлиқ очиб бермаган. Бунга мазкур асарларнинг собиқ иттифоқ даврида, тоталитар тузум шароитида ёзилгани ҳам сабабдир. Файласуф олим Абдурахим Эркаев қайд этганидек, "Ҳар қайси давр тафаккурга ўз имкониятидан ортқ эркинлик беролмайди" ("*Тафаккур*", 2006 йил, 1-сон, 12-бет). Бироқ шунга қарамай, адибнинг бу мавзудаги асарлари самимийлиги, жўшқинлиги билан ўқувчини ҳаяжонга солади. Муаллифнинг ҳикоя, қисса ва романларидаги каби бу асарларида ҳам услуб содда, ёрқин ва раван. Нутқ таъсирчанлигига эришиш учун тасвир ҳамда ифода воситаларидан самарали фойдаланилган. Мақола ва суҳбатлар композициясида мўъжаз воқеий ҳикоя ва тарихий ривоятларга кенг ўрин берилгани ҳам таҳсинга сазовор. Шу маънода Ўткир Ҳошимов публицистикасини услуб ва маҳорат нуқтаи назаридан муҳим илмий тадқиқот манбаи деб эътироф этиш мумкин.

Саида ҚУРБОНОВА,

ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти
тадқиқотчиси

Toshbosma tarixi: chalkashlikmi yoki xato?

Мамлакатимиз матбаачилик тараққиётида тошбосма усули муҳим аҳамият касб этган. Шу боис фанда тошбосма тарихини ўрганиш борасида ҳам бир қанча тадқиқотлар амалга оширилган. Илк тадқиқотчи сифатида Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқатни кўрсатиш мумкин. Фурқат Тошкент шаҳрида тошбосма усулда китоб нашр этиш йўлга қўйилганини эшитиб, Лактин тошбосмасини бориб кўради ва бу ҳақдаги таассуротларини 1891 йили "Туркистон вилояти газети"да баён этади. Шундан сўнг матбуотда тошбосма усулидаги босмаҳоналарнинг юртимизга кириб келиши ва ривожланиши ҳақида умумий маълумот берувчи мақолалар чоп этила бошлаган. Уларда асосан китобат санъатининг тарихи ва хаттотлик хусусида фикр юритилган. Тошбосма усулига эса қисқача таъриф берилган. Жумладан, Е.Бетгер бир қатор мақолаларида тошбосма усулида китоб чоп этиш юзага келиши ҳақида ёзган. У 1880 йили Хивада Муҳаммад Раҳимхон II асос солган босмаҳонада Алишер Навоийнинг "Ҳамса" асари тошбосма усулида чоп этилганини маълум қилган. Атоқли олим В.Бартольд ҳам Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II раҳнамолигида 1876 йили тошбосма усулида китоб нашр этишга ихтисослашган босмаҳона иш бошлаганини қайд этган.

А.Семёнов эса бевосита тошбосма усулида босилган Алишер Навоий асарларининг кўрсаткичини тузиб чиққан. Гарчи унга Навоийнинг барча асарлари киритилмаган бўлсада, 45 та тошбосма нашр ҳақида маълумот олиш мумкин. Бу кўрсаткич ўша кезлари Туркистон ўлкасида турли босмаҳоналар фаолият юритганини кўрсатади.

Ўзбек олимларидан Т.Эрназаров "Туркистонда вақтли матбуот", "Ўзбекистонда вақтли матбуотнинг пайдо бўлиши", "Дастлабки литографиялар", "Туркистонда вақтли матбуотнинг пайдо бўлиши", "Ўзбек вақтли матбуот тарихидан" номи китоб ва мақолаларида тошбосмалар тарихига доир кўплаб маълумотларни келтириб ўтган. Адабий йўналишдаги тошбосма асарларни ўрганган Р.Маҳмудова "Тошбосма асарлар ва уларнинг ўзбек адабиёти тарихидаги аҳамияти" мавзудаги номзодлик диссертациясида Алишер Навоий асарларининг тошбосма нашрларини атрофлича ўрганиш баробарида Ўрта Осиёда тошбос-

ма усулида чоп этилган бошқа асарлар ҳақида ҳам маълумотлар келтирган. Олима Хива тошбосмасининг асосчиси Муҳаммад Раҳимхон II ва 1876 йили илк бора "Насаб ус-сибён" асари чоп этилган, деган фикрни билдирган.

"Китоблар оламига саёҳат" асарида Л.Транис Ўрта Осиёда матбаачилик соҳасининг вужудга келиши ҳақида қуйидаги маълумотларни келтирган: "1868 йили Тошкентда биринчи босмаҳона очилди. Унда дастлаб Н.Северцовнинг "Тоғ ўлкаси тўғрисидаги хотиралар" асари рус тилида чоп этилди. 1870 йили биринчидан каттароқ босмаҳона очилиб, у ерда "Туркестанские ведомости" газетаси босила бошлади. Шунингдек, ўзбек ва қozoқ тилларида (араб алифбосида) ана шу газеталарга иловалар ҳам нашр этилди. Бу босмаҳонада 1871 йили "Туркистондаги ерли аҳоли учун тузилган 1872 йилги календарь" ўзбек тилида (араб алифбосида) китоб шаклида нашрдан чиқди". Бундан ташқари, муаллиф Туркистон генерал-губернаторлиги томонидан ташкил этилган типография тўғрисида ҳам маълумот келтирган. Олимнинг фикрича, бу типография Ўрта Осиёга тошбосмадан олдинроқ кириб келган. Академик Қори-Ниёзий ҳам ўз тадқиқотларида XIX асрнинг 70-йиллари охириларида Хоразмда тошбосма усулидаги босмаҳона очилгани ва унда 1880 йили Алишер Навоийнинг "Ҳамса"си, Мунис Хоразмийнинг "Девони Мунис" ва "Девони Рожий" деган баёзлари босилиб чиқди, деган маълумотларни ёзиб қолдирган. Шунингдек, у 1883 йили Тошкентда биринчи марта тошбосма усулида китоб нашр этилганини таъкидлаган.

Ўрта Осиёда китобат тарихи, китоб босишда ўзбек-татар халқларининг маданий ҳамкорлиги татар олими А.Каримуллин томонидан тадқиқ этилган. У Шоҳимардон Бекуловни биринчи ўзбек ҳарф терувчиси, деб эътироф этган ва унинг Ўрта Осиёда китоб нашр этиш соҳасидаги хизматини И.Гутенбергнинг жаҳонда китоб чоп қилишда тутган ўрнига тенглаштирган. Бундан ташқари, олим Ўрта Осиёга китоб нашр этиш усулининг кириб келиши, турли босмаҳоналарнинг пайдо бўлиши, биринчи ўзбек тилида чиққан китоблар, ўзбек тилидаги матбуотнинг пайдо бўлиши ҳақидаги маълумотларга тўхталиб ўтган.

Бошқа тадқиқотчилар ҳам матбаачиликнинг тошбосма усули хусусида кўплаб маълумотлар келтирган бўлиб, уларнинг ҳар бири муайян даражада илмий аҳамиятга эга. Шунингдек, тошбосмаларда келтирилган бўлиб, улар шу пайтгача махсус ўрганилмаган. Шунингдек, тошбосмаларга доир қайдлар фақат мақола шаклида бўлиб, улардаги маълумот ва фикр-

лар баъзан бир-бирини инкор этса, бошқасида бири иккинчисини айнан такрорлайди. Бу эса юртимиз матбаачилиги, шу жумладан тошбосма усули тарихи билан қизиқувчи тадқиқотчилар зиммасига бу масалани замон талаблари даражасида ўрганиш вазифасини юклайди.

Аббос МИРЗОРАХИМОВ,

ЎзР ФА Тарих институти аспиранти

Birinchi o'zbek sotsiologi

Улуғ мутафаккир бобомиз Мир Алишер Навоий ижоди инсоният тамаддунининг бекиёс маънавий хазинасидир. Унинг бадиий, маънавий-маърифий ва илмий жиҳатлари ҳақида кўплаб асарлар яратилган, тадқиқот ишлари амалга оширилган. Шу боис бу ўринда ул зот асарларининг биргина хусусияти ҳақида баҳоликудрат мулоҳаза юритишга жазм этдик. Маълумки, Навоий асарларида ўша даврнинг маданияти, илмий ва ижтимоий ҳаёти ўз аксини топган.

Бундан ташқари, Навоийнинг тарих, ҷамиятшунослик, диншунослик, адабиёт назарияси ва тарихи, давлат бошқаруви, ҳуқуқ каби кўплаб соҳаларга оид муҳим асарлари мавжуд. Мисол учун айтсак, "Тарихи анбиё ва ҳукамо" асарида дин ва илм тарихига оид маълумотлар илмий асосда тизимлаштирилиб, бир қанча пайғамбарлар ҳаёти ва фаолиятига оид воқеалар баён этилган. Унда Идрис, Исмоил, Юсуф ва Исо алайҳиссалом сингари 10 нафар пайғамбар, Сукрот, Афлотун, Арасту сингари машҳур алломалар, Фишоғурс, Жомосп, Букрот, Жолинус каби ҳақимлар ҳақида ғоят қимматли маълумотлар келтирилганки, улар ҳеч қачон илмий аҳамиятини йўқотмайди.

Мутафаккирнинг "Маҷолис ун-нафоис" тазкираси тенгсиз қомусий асардир. Асарнинг биринчи қисмида Навоийнинг ўсмирлик ёшида ижод этган, лекин ўзи шахсан танимаган Қосим Анвар, Мир Маҳдум, Ҳофизи Саъд, Мавлоно Котибий сингари 46 нафар халқ ташвишини қилғувчи олимлар, шоирлар ҳақидаги маълумотлар ўрин олган. Иккинчи қисмда Мавлоно Шарафиддин Али Яздий, Мавлоно Муҳаммад Табодқоний, Шайх Камол Турбатий, Сайид Ҳасан Ардашер каби 91 нафар Алишер Навоий ёшлик чоғларида суҳбатда бўлган шахслар, шоирлар, олимлар ва амалдорлар ҳақидаги маълумотлар ўз аксини топган. Навоий замондошлари бўлган

ва айримлари билан дўстлашган 174 нафар илму маърифат эгалари ҳақидаги турли хил маълумотлар учинчи қисмга киритилган. Абдурахмон Жомий, Мавлоно Сайфий, Мавлоно Биноий ва бошқаларга тегишли маълумотлар шулар сирасидандир.

Навоийга замондош бўлган Паҳлавон Муҳаммад Ғўштигир, Мавлоно Бурҳониддин, Хожа Камолиддин Удий, Мавлоно Ҳусайн Воиз каби 71 нафар ҳаваскор шоирлар алоҳида бир қисмда, Хуросон ва қўшни вилоятлардаги 20 нафар танқили кишилар шарҳи эса бошқа бобда баён этилган.

Шунингдек, Хуросондан ташқарида яшаб ижод этган ва Алишер Навоий томонидан махсус ўрганиш учун қаламга олинган олимлар сони 30 нафарни ташкил этган бўлса, Соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар сулоласи намояндalари баёнига алоҳида боб ажратилган. Ниҳоят, асар сўнгида султон Ҳусайн Бойқаро ижодига ҳам алоҳида тўхталиб ўтилган. Умуман, мазкур асарда Алишер Навоий 455 нафар шахс ҳақида маълумотлар ёзиб қолдирган.

Эътиборли жиҳати шундаки, бу маълумотлар ғоят теран ва янгиликларга бой. Бу асар шахс ва касб социологияси, ҷамоа хатти-ҳаракати, касб ва ҷамиятнинг ижтимоий ҳолатини ўрганиш жиҳатидан ҳам қимматли. "Маҷолис ун-нафоис" социологик-эмпирик методлар асосида тадқиқ этилса, Алишер Навоийни ҳеч қандай муболағасиз яхлит ижтимоий ҳолатлар манзарасини яратган биринчи ўзбек социологи деб аташ мумкин. Бу эса, ўз навбатида, мутафаккир шоир ижодини эндиликда социология ва ҷамиятшунослик фани нуқтаи назаридан ҳам ўрганишни тақозо этади.

Наргиза ЮСУПОВА,

Тошкент давлат Педагогика университети тадқиқотчиси

Qadimiy e'tiqod izlari

Халқимизнинг оилавий, маиший турмуш ва никоҳ тўйи маросимлари билан боғлиқ урф-одатлари илдизи (генезиси) қадим замонларга бориб тақалади. Аниқроқ айтганда, бу каби маросим ва урф-одатларнинг келиб чиқишида дастлабки ибтидоий диний тасаввурлар муҳим аҳамият касб этган. Бу ҳолни айниқса никоҳ тўйи маросимларида яққол кузатиш мумкин. Таъкидлаш жоизки, диний эътиқодлар билан боғлиқ расм-русумлар бажарилишига кўра ранг-баранг бўлиб, уларда янги оиланинг хотиржамлиги ҳамда фаровонлигини таъминлаш, келин-куёв, оила аъзолари, қудалар ва қариндош-уруғлар ўртасида самимий муносабатларни вужудга келтириш каби эзгу мақсадлар мужассамлашган.

Никоҳ тўйи маросимларидаги кўҳна диний тасаввурлар ва афсунгарлик кўринишлари мазмунан учга бўлиниб, улар тўйгача, никоҳ тўйи вақти ва тўйдан кейинги даврда ўтказиладиган маросимларда ифодаланган. Мамлакатимизнинг қадимий шаҳарларидан бири бўлган Қарши шаҳри аҳолиси амал қилиб келаётган никоҳ тўйи маросимлари бир талай жиҳатлари билан бошқа ҳудудда яшовчиларникидан ажралиб туради. Масалан, қаршиликларнинг куёвга тўн кийдириб, бел боғлаш билан боғлиқ удумлари мазмунан зардуштийликдаги сидрапўштлиқ маросимига ўхшаб кетади.

Халқимиз азал-азалдан нонни эъзозлаб келган. Нон азиз неъмат бўлиши баробарида ризқ-рўз тимсоли ҳамдир. Шу сабабли йигит ва қизнинг тақдир ришталарини боғлаш қўшалоқ нонни синдиришдан бошланган. Нон билан боғлиқ расм-русумлар Қарши шаҳри аҳолиси ўртасида анча кенг тарқалган. Жумладан, келиннинг қўйнига нон солиш қут-барака, ризқ-рўз белгиси ҳисобланса, пахта солиш унинг пок ва бокира эканига рамзий ишорадир.

Келин-куёв чимилдикқа киргандан сўнг, "йўли ва қурилажак хонадони ойдин бўлсин" деган маънода уларга ойна кўрсатиш удумига ҳам қаршиликлар қатъий амал қилишади. Бу удум форслар ва веда динига сифинувчи ҳиндларнинг тўй маросимларида ҳам учрайди. Қолаверса, қадимги Хитой ёзма манбаларида кўзгуда афсунгарлик хусусияти мавжудлиги қайд этилган бўлса, араблар ойнанинг бахт-содат келтиришига қаттиқ ишонган.

Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, Қарши шаҳри аҳолиси никоҳ тўй маросимларида исломгача бўлган диний тасаввурлар билан боғлиқ кўплаб расм-русумларга ханузгача амал қилиб келмоқда. Келин-куёв ҳар қандай ёвуз кучларнинг изини кессин дея, чимилдик ортидаги ёстиғи остига пичоқ ва пиёз қўйиш одати шулар жумласидандир.

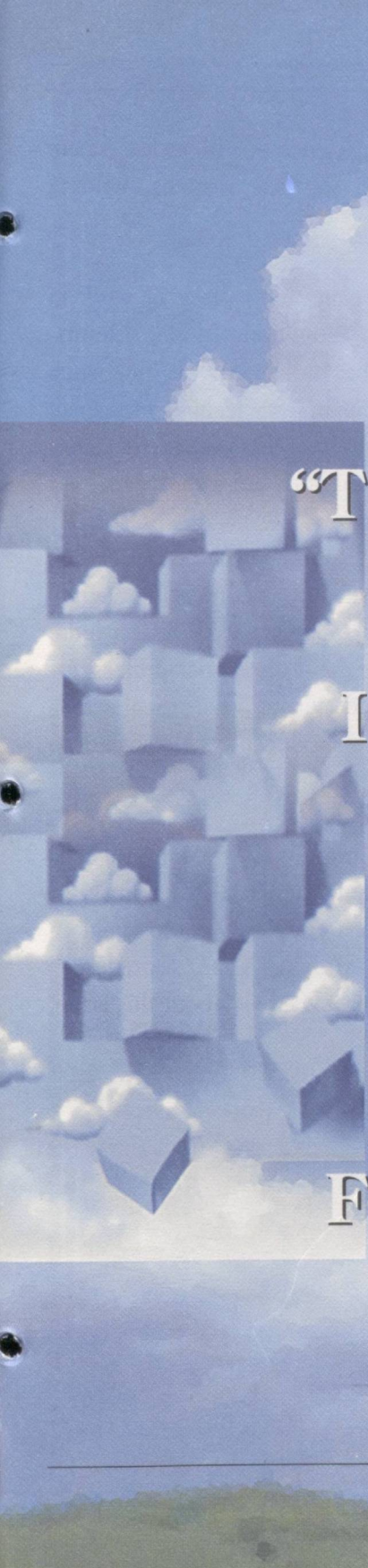
Қаршиликларнинг никоҳ тўйи маросимларида буюм ва ҳодисаларнинг таъсир кучига ишонишни ифодаловчи баъзи фетишизм унсурлари ҳам сақланиб қолган. Масалан, никоҳ ўқилаётган пайтда ғанимлар келин-куёвга турли сеҳр-жоду усуллари билан зиён етказмасин деган мақсадда куёвнинг ўнг қифтидаги кийими устидан учи тугилмаган оқ ипли игна ўтказиб турилган. Бу одатда "игна ёмонликини қайтаради, оқ ип эса икки ёшнинг йўлини оқ ва раvon қилади" деган мазмундаги ниятлар ўз ифодасини топган. Калитсиз қулф, қинига тескари тикилган пичоқ, тугилган ип ёки рўмол ёмонлик аломати ҳисоблангани боис никоҳ маросимида уларнинг бор-йўқлигига алоҳида эътибор берилган. Бу эса шаҳар аҳолиси никоҳ тўйи маросимларининг қадимийлигидан далолатдир.

Умуман олганда, қадимий диний тасаввурлар асосидаги оқлик билан боғлиқ никоҳ тўйи расм-русумлари Қарши шаҳри аҳолиси ўртасида кенг тарқалган ва ҳозирги вақтда ҳам сақланиб қолган. Совчиларга розилик аломати сифатида оқ рўмол ёки оқ белбоғ бериш, келин-куёвнинг оқ матодан кийим кийиши, қудалар юзига ун суртиш, келин қўлини супрадаги оқ унга ботириш каби кўпдан-кўп одатлар бунинг исботи.

Хуллас, Қарши шаҳри аҳолисининг никоҳ тўйи маросимларида қадимги диний эътиқод изларининг мавжудлиги тарих илми нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эга ҳодиса сифатида баҳоланишга лойиқ. Чунки унда аввало халқимиз тарихи муҳрланган, қолаверса, аجدодларимизнинг ёвузликка қарши кураш, эзгуликнинг улуғланиши, ҳаётга умид билан боқиш каби нурли ниятлари ўз аксини топган.

Гулрух ТОШЕВА,

тарих фанлари номзоди

SUMMARY

The feeling that always accompanies the real author is one of longing for perfectionism, the sense of missing something..." — poet Usmon Azim says idealistically. He also expresses his own ideas about the author's world, his/her personality, and moral issues.

In his article entitled "Western civilization: signs of a crisis" sociologist Bahodir Zokir thoroughly analyzes "The Death of the West", a widely discussed book by well-known American philosopher Patrick Joseph Buchanan. The author carefully scrutinizes Buchanan's views about the sources, factors and consequences of the threat posed to the Western world, and he expresses his own ideas about it. The book is valued for its prominent views about emerging threats to humanity, an attempt to destroy thousand-year-old traditions. "There is no guarantee that a Western crisis will not put the East at risk", states the sociologist.

For centuries science has been an area of fairness, diligence and enlightenment. Because research work is the fruit of deep enthusiasm, hard work and persistence, and only a true researcher can take responsibility for such an activity. Doctor of philology Nusratulla Djumakhodja's "Science is an arena of fairness" is an

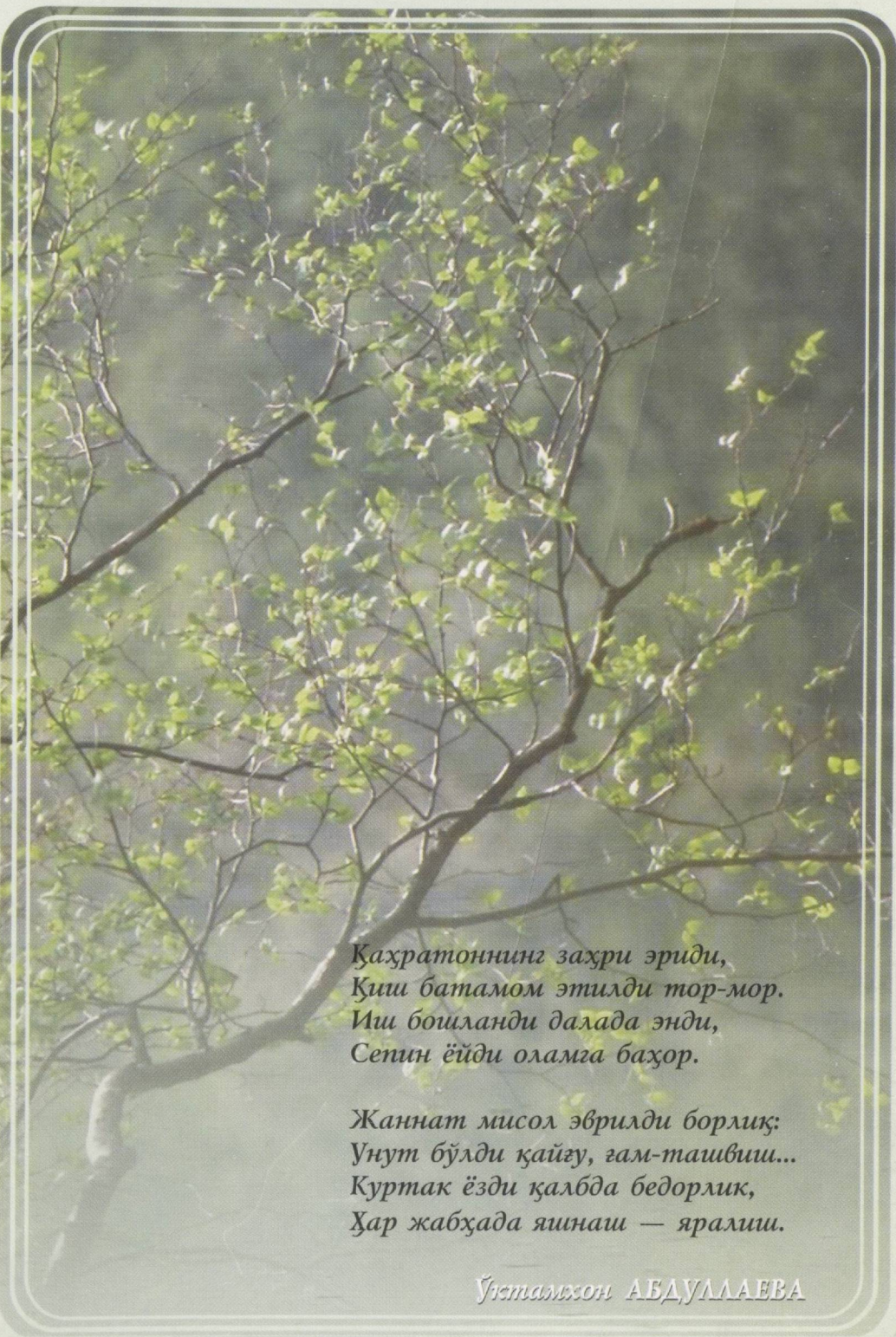
article that criticizes the science world today where science is used as a tool for fake degrees, holding unfair positions.

There is no doubt that a really good piece of work in any case attracts readers' attention. Nodar Dumbadze's story entitled "The unthankful" is one such work. It is about an ancient topic — feelings of respect among people. Real events that happen in the story catch anyone's attention and thus are impressive.

Bahodir Yuldoshev — is a leading producer in Uzbek theatre. He is an art-maker by nature. The family environment, being related to theatre from his birth are factors that contributed to his exceptional professionalism in play producing and starring. Theatrical scholar Shuhrat Rizaev's "The producer" is dedicated to this man's rise to fame.

The Day of Judgement is inevitable. Not only do religious beliefs state that, but science also confirms it. Today's astronomy, for instance, proves the event in many respects. Professor Abdulla A'zam's article entitled "Science and religion: revival" is about this issue.

Қаҳратоннинг захри эриди,
Қиш батамом этилди тор-мор.
Иш бошланди далада энди,
Сепин ёйди оламга баҳор.

Жаннат мисол эврилди борлиқ:
Унут бўлди қайғу, ғам-ташвиш...
Қуртак ёзди қалбда бедорлик,
Ҳар жабҳада яшинаш — яралиш.

Ўғтамхон АБДУЛЛАЕВА

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

ТАФАККУР

ТАФАККУР 2/2007

1735c
Twin

